

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПЕТРЕНКО ІННА ФЕДОРІВНА

УДК 373.3(091)(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРУ КЛАСНОЇ КІМНАТИ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ (кінець ХІХ ст. – 1991 р.)

01 Освіта/Педагогіка
011 Освітні, педагогічні науки/Науки про освіту

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 І. Ф. Петренко

Науковий керівник: Павелків Роман Володимирович, доктор психологічних наук, професор.

Рівне – 2023

АНОТАЦІЯ

Петренко І. Ф. Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець ХІХ ст. – 1991 р.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки, галузь знань 01 Освіта/Педагогіка. – Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне 2023 рік.

Зміст анотації

У дисертації здійснено цілісний аналіз особливостей формування простору класної кімнати початкової школи України кінця ХІХ ст. – 1991 р. як основного структурного компонента шкільного простору, головного приміщення у школі, у якому забезпечуються необхідні умови для якісного освітнього процесу й усебічного розвитку дитини задля актуалізації позитивного досвіду за умов творення Нової української школи (НУШ).

Важливим завданням сучасного етапу розвитку українського суспільства є створення такого освітнього простору, який задовольняв би фізичні, фізіологічні, вікові, гендерні, психологічні, емоційні потреби зростаючої особистості, особливо на початковому етапі навчання. Впливи пандемії COVID-19, російсько-української війни на життя дитини загалом, а особливо на організацію освітнього процесу, освітнього простору, на сьогодні, на жаль, є визначальними, позаяк у нинішніх реаліях практика перебування близько 30-40 дітей в одному фіксованому просторі впродовж дня є неможливою.

В Україні інтенсивно запроваджується онлайн освіта: працює Всеукраїнська школа онлайн, використовуються різноманітні платформи дистанційного навчання (Zoom, GoogleClassroom, Meet) й т. ін.

Водночас у дітей молодшого шкільного віку має сформуватися провідна діяльність – навчальна, вони повинні «навчитися вчитися», спілкуватися й т. ін. Виникає потреба у формуванні такого освітнього середовища, такого освітнього простору, які б були одночасно розвивальними і максимально

ефективними, безпечними й комфортними для дітей і педагогів, що відображено в Концепції Нової української школи. Така орієнтація сучасної освіти спонукає освітян актуалізувати наявні ідеї й обґрунтовувати нові підходи, зокрема й до формування простору класної кімнати, що, зрештою, уможливить доцільну організацію освітнього середовища й освітнього простору Нової української школи.

У зв'язку з появою нових викликів і проблем за умов психотравмувальних подій набуває актуальності вивчення історико-педагогічного досвіду минулого щодо створення сприятливого освітнього середовища й, зокрема, формування простору класної кімнати початкової школи, що дасть змогу не лише зберегти наступність у розвитку педагогічної науки, а й актуалізувати позитивний досвід в умовах творення НУШ. Простір класної кімнати початкової школи України з кінця ХХ ст. й до 1991 р. мав свою історію формування, що пов'язана зі зміною підходів до освіти, зміною культурного середовища, розвитку матеріально-технічної бази.

Відповідно до проблеми дослідження джерельну базу роботи розподілено на шість основних груп: нормативно-правові документи з питань організації освітнього простору; документи й матеріали, які зберігаються в державних архівах України (ЦДАВО України, ЦДІА, ЦДІАУ), у музеях різних регіонів України й Польщі; періодичні видання, у яких публікувалися різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали з проблеми дослідження; праці вітчизняних педагогів, психологів, гігієністів, архітекторів, у яких аналізувалися питання шкільних будівель, організації простору класних кімнат у визначених хронологічних межах; інтерпретаційні джерела; довідкова література.

У дослідженні історіографію проблеми за хронологічним та проблемно-тематичним підходами розподілено на три періоди відповідно до характерних тенденцій кожного з них: I період (1899–1917) – спроби реформування шкільної освіти в імперську добу, «педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу» (М. Гундобін, О. Доброславін,

Т. Мюнніх, Ф. Ерісман, В. Ігнат'єв, В. Фармаковський, П. Альошин, І. Скворцов й ін.); II період (1917–1991) – «формування національної шкільної політики», період становлення «української педагогіки як складової «російсько-радянської» культури» (В. Хмурий, Л. Писарєва, А. Попович, В. Таран, Д. Бекарюков, С. Екель, А. Кацнельсон, Є. Турова, О. Сироватка, Й. Каракіс, О. Молокін, В. Осьмак, Є. Ортенберг, Е. Коднір, В. Майданський, І. Машков, М. Ашкіназі, О. Марзєєв, Д. Калюжний, А. Попович, С. Познанський, М. Черпінський, В. Сухомлинський й ін.); III період (90-ті роки ХХ ст. – до наших днів) – «розвиток педагогіки і школи в Українській державі», створення національної системи освіти (О. Начева, Л. Ковальський, С. Сьомка, О. Дячок, Л. Шулдан, О. Тишкевич, О. Гомон, Н. Карапузова, Є. Зімниця, Є. Починок, В. Помогайбо, В. Чепелик, О. Макуха, Т. Прибора, Т. Водолазська, Д. Косенко й ін.).

Схарактеризовано теорію і практику облаштування простору класної кімнати в історії вітчизняної початкової школи в досліджуваних хронологічних межах, які розподілено на окремі етапи: дореволюційний (кінець ХІХ – початок ХХ ст.), 20–30-ті рр. ХХ ст., радянський (1939–1991 рр.), у якому виокремлено підетапи: 40–50-ті рр., 60-ті рр., 70–80-ті рр. ХХ ст.

З'ясовано, що в дореволюційній початковій школі формування простору класної кімнати було раціональним, простір мав просте розпланування, наближене до квадрата чи прямокутника з рядно-фронтальним типом розміщення парт. Інтер'єр становили шкільні меблі: парти, лави або стільці, дошки для письма, шафи для шкільного приладдя, ікони, картини, мапи й под.

Аналіз проєктів зразкової класної кімнати Ф. Ерісмана, земських шкіл відомих українських архітекторів К. Жукова, П. Альошина, О. Сластіона, Т. Мюнніха засвідчив, що формування простору класної кімнати, її меблювання організовувалося з урахуванням антропологічних, гігієнічних, педагогічних і соціокультурних чинників.

У 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. формування простору класної кімнати відбувалося на основі нових підходів, лабораторно-бригадного методу навчання, з'являлися нові проєкти класних кімнат, розроблялися нові моделі учнівських меблів, особлива вага надавалася шкільній парті, різноманітному устаткуванню, наочному матеріалу, підручникам, шкільному приладдю тощо. Розміщення парт у класній кімнаті було гнучким – як рядами, так і в різноманітному поєднанні для індивідуальної та групової роботи, упроваджувалася гнучка організація простору класної кімнати.

Із середини 1930-х рр. класні кімнати початкової школи стали більш стандартизованими та мали більш чітку організацію простору з рядно-фронтальним фіксованим розміщенням рядів парт, які стали більш ергономічними. У класній кімнаті облаштовували внутрішньостінні шафи, обов'язковим стало вивішування картин, карт, стендів, стіннівок.

У повоєнне десятиліття головні зусилля були спрямовані на відновлення простору класної кімнати; середина 1950-х рр. ознаменувалася збільшенням числа класних кімнат; наприкінці 1950-х рр. увага приділялась оснащенню класних кімнат, навчальних кабінетів і майстерень, забезпеченню учнів підручниками й зошитами, шкільним приладдям. Формою навчання була класно-урочна, організація простору класної кімнати була фіксованою, рядно-фронтальною.

Схарактеризовано авторську організацію облаштування простору класної кімнати початкової школи у 60-х рр. ХХ ст., як-то: проєктування шкільних будівель і класних кімнат архітектором Й. Каракісом; концепції українських педагогів-практиків, директорів шкіл І. Ткаченка, В. Сухомлинського, П. Лосюка. Доведено, що авторська організація в умовах радянського дискурсу передбачала поєднання фіксованого та гнучкого типів організації простору, особливі вимоги до формування простору класних кімнат (регіональні, кліматичні, етнографічні), облаштування «зелених класів» з урахуванням науково-педагогічних, ергономічних, антропометричних, гігієнічних та естетичних вимог.

Визначено особливості організації простору класних кімнат у 70–80-х рр. ХХ ст.: у 1970-ті рр. відбулося збільшення площ класних кімнат, збільшення видатків на утримання класних кімнат у сільських школах, введено в дію нові державні стандарти на шкільні меблі; на початку 1980-х рр. відповідно до реалізації комплексної програми «Початкові класи» у радянській системі освіти чільне місце посідало питання поліпшення облаштування класної кімнати для учнів I–III класів; наприкінці 1980-х рр. відбувався поступовий відхід від фіксованого типу організації простору, від рядно-фронтального фіксованого розміщення парт до гнучкого типу, до відкритого, персоніфікованого освітнього простору класної кімнати, спрямованого на особистісно орієнтовану освіту й збереження здоров'я учнів.

Актуалізовано історико-педагогічний досвід у формуванні простору класної кімнати як важливого компонента освітнього середовища Нової української школи – реформи загальної середньої освіти, що впроваджується в Україні.

Простежено витоки і засади сучасних вимог до формування простору класної кімнати НУШ. На основі здійсненого узагальнення доведено, що простір класної кімнати Нової української школи має не лише відповідати викликам, вимогам і нормам, які постійно змінюються в контексті змін соціуму, а й спиратися на ідеї вітчизняних педагогів й великий практичний досвід початкової школи України з кінця ХІХ ст. й до 1991 р. Зроблено висновок, що багато аспектів, відображених у Концепції НУШ стосовно формування простору класної кімнати початкової школи, перегукуються з педагогічними ідеями й досвідом минулого.

Схарактеризовано перспективні підходи до формування безпечного простору класної кімнати для дітей за умов пандемії Covid-19 та російсько-української війни, як-от: культурно-гуманістичний, системно-цілісний, ментально-емоційний, особистісно-розвивальний, соціально-географічний, дистанційний, локально-постерний, просторовий, коадаптивний,

соціокультурний, середовищний, антропологічний, ергономічний, гігієнічний, інклюзивний та ін.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому *уперше*:

– системно й цілісно розкрито особливості формування простору класної кімнати в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних та культурологічних чинників досліджуваного періоду;

– систематизовано й узагальнено теорію і практику облаштування простору класної кімнати в історії вітчизняної початкової школи за досліджуваного періоду; комплексно й системно проаналізовано праці педагогів, психологів, гігієністів, архітекторів, у яких розглядалися питання шкільних будівель, організації класних кімнат у визначених хронологічних межах;

– з'ясовано, що трансформації у формуванні простору класної кімнати були пов'язані із завданнями, які ставила держава перед системою освіти, з урахуванням науково-педагогічних, ергономічних, антропометричних, гігієнічних та естетичних вимог кожного етапу розвитку освіти й педагогіки.

У процесі наукового пошуку *уточнено* зміст базових понять «класна кімната», «простір класної кімнати», «формування простору класної кімнати». Простір класної кімнати розглядається як просторово-предметний компонент початкової школи, що включає в себе каркас, шкільні меблі, матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення освітнього процесу, сукупність та певне розташування яких створює умови для організації навчання. До складників класної кімнати віднесено речі, які в школі набувають особливого значення (знаки, символи, стенди, плакати, стіннівки і т. ін.). Формування простору класної кімнати потрактовано як процес побудови, як особливість облаштування простору класної кімнати початкової школи на основі впровадження освітніх досягнень з урахуванням різноманітних чинників: суспільних, економічних, культурно-історичних, архітектурних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, педагогічних, психологічних, соціальних та ін.

Подальшого розвитку в дослідженні набули положення щодо необхідності врахування вимог до шкільних будівель і формування простору класних кімнат, які містилися в державних документах і були органічно пов'язані з постійним розвитком країни, державною політикою в галузі освіти України, специфікою освітнього процесу, матеріально-технічною базою кожного виокремленого етапу.

До наукового обігу введено невідомі й маловідомі документи й матеріали, які зберігаються в державних архівах України; у музеях різних регіонів України й Польщі, що розширило джерельну базу й уможливило висвітлення особливостей формування простору класної кімнати початкової школи у визначених хронологічних межах.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що фактичний матеріал стосовно особливостей формування простору класної кімнати початкової школи України може використовуватися в оновленні змісту навчальних курсів «Історія педагогіки», «Організація і управління освітнім процесом у початковій школі», «Організація освітнього середовища в НУШ», «Педагогіка новітньої школи», «Теорія і практика сучасної початкової школи», «Освітній процес в історичному вимірі», які викладаються під час підготовки бакалаврів, магістрів, докторів філософії спеціальностей 011 Освітні, педагогічні науки, 013 Початкова освіта.

Матеріали дослідження можуть бути використані в системі післядипломної освіти педагогічних працівників; під час написання підручників, навчальних і методичних посібників, у розробці навчальних дисциплін вільного вибору, у процесі написання кваліфікаційних робіт, слугувати для розширення тематики наукових дослідницьких проєктів у діяльності гуртків, семінарів і студій.

Окремі положення дисертаційного дослідження доцільно застосовувати в процесі формування освітнього простору класних кімнат закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) НУШ.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребують питання формування простору класної кімнати в історії зарубіжної школи, погляди зарубіжних педагогів на проблему облаштування простору класної кімнати, аспекти підготовки майбутніх учителів початкової школи до організації простору класної кімнати НУШ.

Ключові слова: освітнє середовище, освітній простір, початкова школа, класна кімната, простір класної кімнати, формування простору класної кімнати, шкільні меблі, видатні педагоги, науково-педагогічні підходи, Нова українська школа, Україна.

ABSTRACT

Petrenko I. F. Formation of the Classroom Space of a Primary School in Ukraine (late nineteenth century – 1991) – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation is submitted for a scientific degree of Doctor of Philosophy (Ph.D.) in specialty 011 Educational, Pedagogical Sciences, the field of knowledge 01 Education\Pedagogy. – Rivne State University for the Humanities, Rivne, 2023.

Content of the abstract

The research provides a holistic analysis of the peculiarities of the formation of the classroom space of a primary school in Ukraine in the late nineteenth century – 1991 as the key structural component of the school space, the main room in the school, which provides the required conditions for a quality educational process and comprehensive development of the child in order to update the positive experience in the context of the creation of the New Ukrainian School.

An important task of the current stage of development of Ukrainian society is to establish an educational space that would fulfill the physical, physiological, age, gender, psychological, and emotional needs of a growing personality, especially at the initial stage of education. The impact of the COVID-19 pandemic and the Russian-Ukrainian war on the life of a child, and particularly on the organisation of

the educational process and educational space, is, unfortunately, crucial today, as the practice of having about 30-40 pupils in one limited space during the day is impossible in the contemporary reality.

Online education is being intensively implemented in Ukraine: The All-Ukrainian Online School is operating and various distance learning platforms (Zoom, Google Classroom, Meet, etc.) are being used.

Meanwhile, primary school children should develop a core activity – a learning activity and they need to “learn to learn”, communicate, etc. Therefore, there is a necessity to create such an educational environment that would be simultaneously developmental and highly effective, safe, and comfortable for pupils and educators, as reflected in the Concept of the New Ukrainian School. This orientation of modern education encourages educators to update existing ideas and substantiate new approaches, including the formation of the classroom space which would ultimately make expedient the organisation of the educational environment and educational space of the New Ukrainian School.

In connection with the emergence of new challenges and issues in the context of psycho-traumatic events, it is becoming relevant to study the historical and pedagogical experience of the past in creating a favourable educational environment and, in particular, the formation of the space of the primary school classroom, which would not only preserve continuity in the development of pedagogical science but also update the positive experience in the context of the creation of the New Ukrainian School. From the end of the twentieth century until 1991, the space of the primary school classroom in Ukraine had its own history of formation, which is associated with changing approaches to education, changing cultural environment, and the development of material and technical resources.

In accordance with the research issue, the source base is divided into six major groups: regulatory documents on the organisation of educational space; documents and materials held in the state archives of Ukraine (Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (CSHAK), Central State Historical Archive of Ukraine

in Lviv), in museums of different regions of Ukraine and Poland; periodicals that published materials on the research issue of various types, genres, and origin; papers of by national educators, psychologists, hygienists, architects, in which the issues of school buildings and organisation of classroom space with certain chronological limits were analysed; interpretive sources; reference literature.

The study divides the historiography of the issue into three periods according to the chronological and issue-thematic approaches in accordance with the characteristic trends of each of them: Period I (1899-1917) – attempts to reform school education in the imperial area, “pedagogical idea and school during the liberation struggle of the Ukrainian people”(M. Hundobin, O. Dobroslavin, T. Miunnikh, F. Erisman, V. Ihnatiev, V. Farmakovskiy, P. Alosyn, I Skvortsov, etc.); Period II (1917-1991) – “formation of national school policy”, the Soviet period of establishment of “Ukrainian pedagogy as a component of the “Russian-Soviet” culture” (V. Khmuryi, L. Pysarieva, A. Popovych, V. Taran, D. Bekariukov, S. Ekel, A. Katsnelson, Ye. Turova, O. Syrovatka, Y. Karakis, O. Molokin, V. Osmak, Ye. Ortenberh, E. Kodnir, V. Maidanskyi, I. Mashkov, M. Ashkinazi, O. Marzieiev, D. Kaliuzhnyi, A. Popovych, S. Poznanskyi, M. Cherpinskyi, V. Sukhomlynskyi, etc.); Period III (the 90s of the twentieth century – to the present day) – “development of pedagogy and school in the Ukrainian state”, creation of the national education system (O. Nacheva, L. Kovalskyi, S. Somka, O. Diachok, L. Shuldan, O. Tyshkevych, O. Homon, N. Karapuzova, Ye. Zimnytsia, Ye. Pochynok, V. Pomohaibo, V. Chepelyk, O. Makukha, T. Prybora, T. Vodolazska, D. Kosenko, etc.).

The paper describes the theory and practice of classroom space arrangement in the history of the national primary school in the studied chronological periods, which are divided into separate stages: pre-revolutionary (late nineteenth – early twentieth centuries), 20–30s of the twentieth century, Soviet (1939–1991), in which the following sub-stages are identified: 40-50s, 60s, 70-80s of the twentieth century.

The author found that in the pre-revolutionary primary school, the formation of the classroom space was rational, the room had a simple design, close to a square or

rectangle with a row-frontal type of desk placement. The interior was composed of school equipment: desks, benches or chairs, blackboards, cabinets for school supplies, icons, paintings, maps, etc.

The analysis of the projects of F. Erisman's exemplary classroom, as well as the projects of the Zemstvo schools of famous Ukrainian architects K. Zhukov, P. Aloshyn, O. Slastion, T. Miunnikh showed that the formation of the classroom space and furnishing was organised with due regard for anthropological, hygienic, pedagogical, and socio-cultural factors.

In the 20s and early 30s of the twentieth century, the formation of the classroom space was based on new approaches, laboratory, and brigade teaching methods, new classroom designs were created, new models of pupils' furniture were developed, and special importance was attached to the school desk, various equipment, visual materials, textbooks, school supplies, etc. The arrangement of desks in the classroom was flexible – both in rows and in various combinations for individual and group work, and adaptive organisation of classroom space was implemented.

Since the mid-1930s, primary school classrooms have become more standardised and have a clearer organisation of space with row-front fixed arrangement of lines of desks, which have become more ergonomic. The classroom was equipped with internal wall cabinets, and it became mandatory to hang paintings, maps, stands, and posters.

In the post-war decade, the main efforts were directed at restoring the classroom space; the mid-1950s were marked by an increase in the number of classrooms; in the late 1950s, the focus was on equipping classrooms, training rooms, and workshops, providing pupils with textbooks and notebooks, school supplies. The form of education was classroom-based, and the organisation of the classroom space was fixed, row-front.

The author's organisation of the arrangement of the primary school classroom space in the 60s of the twentieth century is characterised, namely: the design of school buildings and classrooms by architect Y. Karakis; concepts of Ukrainian educators-practitioners, and headmasters I. Tkachenko, V. Sukhomlynskyi,

P. Losiuk. It is proved that the author's organisation in the context of the Soviet discourse provided for a combination of fixed and flexible types of space organisation, special requirements for the formation of classroom space (regional, climatic, ethnographic), and the arranging of "green classrooms" considering scientific and pedagogical, ergonomic, anthropometric, hygienic, and aesthetic demands.

The research identifies the peculiarities of classroom space organisation in the 70s and 80s of the twentieth century: in the 1970s, there was an increase in classroom space, an expansion of expenditures for the maintenance of classrooms in rural schools, and new state standards for school furniture were introduced; in the early 1980s, in order to implement the comprehensive Primary School programme, the Soviet education system focused on improving the arrangement of classrooms for pupils I–III classes; in the late 1980s, there was a gradual shift from a fixed type of space organisation, from a row-frontal arrangement of desks to a flexible type to an open, personalised educational space of the classroom aimed at personality-oriented education and preservation of students' health.

There is updated historical and pedagogical experience in the formation of the classroom space as an essential component of the educational environment of the New Ukrainian School – the reform of general secondary education, which is being implemented in Ukraine.

The paper traces the origins and principles of modern requirements for the formation of the New Ukrainian School classroom space. On the basis of the generalisation, it is proved that the space of the classroom of the New Ukrainian School must not only respond to the challenges, requirements, and norms that are constantly changing in the context of social change but also rely on the concept's national educators and the extensive practical experience of primary schools in Ukraine from the late nineteenth century and till 1991. The conclusion is drawn that many aspects reflected in the New Ukrainian School Concept concerning the formation of the primary school classroom space resonate with pedagogical ideas and experiences of the past.

The study describes perspective approaches to the formation of a safe classroom space for children in the situation of the Covid-19 pandemic and Russian-Ukrainian war, including cultural and humanistic, systemic, and holistic, mental, and emotional, personal development, socio-geographical, distance, local poster, spatial, co-adaptive, socio-cultural, environmental, anthropological, ergonomic, hygienic, inclusive, etc.

The scientific innovation of the study is that for the first time:

Systematically and holistically reveals the specifics of classroom space formation in the context of socio-political, socio-economic, and cultural factors of the studied period;

The theory and practice of classroom space arranging in the history of the national primary school within the investigated chronological framework is systematised and generalised; the works of national educators, psychologists, hygienists, and architects, which addressed the issues of school buildings and classroom organisation in certain chronological terms are comprehensively and systematically analysed;

It is established that the transformations in the formation of the classroom space were connected with the tasks assigned by the state to the education system, taking into account the scientific and pedagogical, ergonomic, anthropometric, hygienic, and aesthetic needs of each stage of development of education and pedagogy;

In the process of scientific research, the content of the basic concepts of “classroom”, “classroom space”, and “formation of classroom space” is clarified. The space of the classroom is considered a spatial and subject component of a primary school, which includes the frame, school furniture, material, and technical, educational, and methodological support of the educational process, the totality and certain placement of which creates conditions for the organisation of training. The components of the classroom space include items that acquire a special meaning in the school (signs, symbols, stands, posters, wall hangings, etc.) The formation of the classroom space is defined as a process of construction, as a feature of the design of the primary school classroom space based on the application of educational

achievements with consideration of various aspects: public, economic, cultural, historical, architectural, sanitary, and hygienic, ergonomic, aesthetic, pedagogical, psychological, social, etc.

The survey further elaborated on the provisions on the necessity of considering the requirements for school buildings and the formation of classroom space, which were contained in state documents and were naturally related to the continuous development of the country, state policy in the field of education in Ukraine, the specifics of the educational process, and the material and technical base of each distinct period.

Unknown and little-known documents and materials stored in the state archives of Ukraine; in museums in different regions of Ukraine and Poland have been introduced into scientific circulation, which expanded the source base and allowed to highlight the specific features of the formation of primary school classroom space within certain chronological limits.

The practical significance of the study is that the factual material on the peculiarities of the formation of the classroom space of primary school in Ukraine can be used to update the content of the courses “History of Pedagogy”, “Organization and Management of the Educational Process in Primary School”, “Organization of the Educational Environment in the New Ukrainian School”, “Pedagogy of the New School”, “Theory and Practice of Contemporary Primary School”, “Educational Process in the Historical Dimension”, that is delivered during the training of bachelors, masters, and doctors of philosophy (Ph.D.) in the specialties 011 Educational, Pedagogical Science, 013 Primary Education.

The research materials can be used in the system of postgraduate education of educators; in writing textbooks, teaching, and methodological manuals, in the development of free-elective courses, in preparing qualification papers, and can also serve to expand the topics of research projects in the activities of clubs, seminars, and studios.

Specific provisions of the dissertation research can be applied in the process of forming the educational space of classrooms of general secondary education institutions of the New Ukrainian School.

The conducted research does not exhaust all aspects of the investigated issue. Further research is required on the topic of classroom space formation in the history of foreign schools, the attitudes of foreign educators to the issue of classroom space arrangement, and aspects of training future primary school teachers to the organisation of the New Ukrainian School classroom space.

Keywords: educational environment, educational space, primary school, classroom, classroom space, formation of classroom space, school furniture, prominent educators, scientific and pedagogical approaches, New Ukrainian School, Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації
Статті у наукових фахових виданнях України

1. Петренко І. Ф. Внесок лікаря-гігієніста Ф. Ф. Ерісмана (1842–1915) в організацію освітнього простору класної кімнати. *Інноватика у вихованні*. 2019. Вип. 9. С. 345-352. URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/147>
2. Петренко І. Ф. Василь Сухомлинський про класну кімнату як про важливу складову освітнього середовища. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 45–48. URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/21>
3. Петренко І. Ф. Ергономічний підхід до формування простору класної кімнати початкової школи: теоретичний аналіз проблеми. *Інноватика у вихованні*. 2020. Вип. 11 Том 1. С. 214–220. URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/259>
4. Петренко І. Ф. Організація шкільних приміщень і простору класних кімнат початкових шкіл на українських землях (кінець XIX – початок XX ст.) *Історико-педагогічний альманах*. 2020. Вип. 1. С. 11–18. URL: <http://ipa.udpu.edu.ua/article/view/217295>
5. Петренко І. Ф. До питання про організацію простору класних кімнат в церковнопарафіяльних школах українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.). *Нова педагогічна думка*. 2020. № 4. С. 74–78. URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/258>
6. Павелків Р. В., Петренко І. Ф. Педагогічні підходи до формування освітнього простору: теоретичний аналіз проблеми. *Інноватика у вихованні*. 2021. Вип. 13. Т.1. С. 39–49. URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/371>

Статті у наукових виданнях інших держав

7. Petrenko I. Modern approaches to creating a safe space for children: educational security projects in Ukraine. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy Naukowe*. nr 41(4)/2021 p. 73–81.

URL:

<https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/154521/edition/114025/content>

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Петренко І. Ф. Класна кімната як складова освітнього простору: актуалізація проблеми. *Теоретичні та практичні аспекти формування освітнього простору навчального закладу: світовий та вітчизняний вимір: тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 159–160. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/Zbirnyk-tezy.pdf>

9. Петренко І. Ф. С. Г. Карпенчук про роль особистості педагога у формуванні освітнього простору. *Виховання особистості в контексті реформування української школи і розвитку педагогічної науки (пам'яті професора С. Г. Карпенчук)*: Електронний збірник матеріалів II Регіональної науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ. 2019. С. 61–65. URL: https://drive.google.com/file/d/1CaUUJ4C0HJ5-oYAKwAHbMjT4pAo3Cxx_/view

10. Петренко І. Ф. Матеріали регіональних учительських з'їздів як джерело вивчення питання про облаштування класних кімнат (60–80-ті рр. XIX ст.). *Регіональні виміри розвитку освітнього простору в Україні: зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 23 жовтня 2019 р.* Київ: [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2019. С. 28–29. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/Regionalism_2019.pdf

11. Петренко І. Ф. Змістове наповнення поняття «освітній простір»: теоретичний аналіз. *Сучасна парадигма неперервності розвитку вищої школи в умовах трансформації освітнього простору*: електронний збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ. 2020. С. 91–94. URL: <https://drive.google.com/file/d/14Y1CHx6FRGRqYjQSBpNRmx7Xv3B-Y9yF/view>

12. Петренко І. Ф. Педагогічно-ергономічні умови до формування простору класної кімнати в структурі діяльності початкової школи. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих науковців. Рівне: РДГУ. 2020. С. 186–187. URL: <http://rshu.edu.ua/images/nauka/CollNOSOM2020.pdf>

13. Петренко І. Ф. Середовищний підхід до вивчення феномена класної кімнати в історії освіти. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій*: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 21 жовтня 2020 р. Київ: ДНПБ, 2020. С. 39. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Doslidnytski_pidkhody_do_istoryko-pedahohichnykh-rozvidok-2020.pdf

14. Петренко І. Ф. Інклюзивний підхід до формування простору класної кімнати. *Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Умань, 22 квітня 2021 р. Умань: Візаві, 2021. С. 71–73. URL: <https://drive.google.com/file/d/1umTbFGur718j2i1dcJ8PFtD8bu7cgS0Q/view>

15. Petrenko S., Petrenko I. Formation of primary school classroom space in the convention of the COVID-19 pandemic. *The VII International Science Conference «Modern science and practice»*, March 26 – 27, 2021, Boston, USA. P. 54–55. URL: <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2021/03/VII-Conference-Modern-science-and-practice.pdf>

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

16. Петренко І. Ф. Ігрові фільми як історико-педагогічне джерело вивчення шкільного життя. *Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)*: зб. матеріалів Всеукр. наук.- практи. семінару, м. Київ, 15 травня 2019 р. Київ: [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського],

2019. С.75–76. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2019/07/Forms_of_representation_of_sources_2019_25_06.pdf

17. Петренко І. Ф. Сутність і змістове наповнення поняття «педагогічні підходи». *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 19 травня 2021 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. С. 59–60. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/Conceptual_and_terminological_apparatus_2021.pdf

18. Петренко І. Ф. Енциклопедичні статті як джерела інформації в біографічному дослідженні з історії освіти: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 20 травня 2022 р. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 62–63. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/Pedagogical_biography_and_biography-2022.pdf

19. Петренко І. Ф. Вимоги до формування безпечного простору шкільної кімнати початкової школи у контексті концепції Нової української школи. *W trosce o rozwój i bezpieczeństwo dziecka we współczesnym świecie. aspekty społeczno-prawne*, redakcja naukowa Anna Pawlak, Beata Skwarek, Justyna Stadniczenko, Oksana Petrenko, Wydawnictwo Collegium Witelona Uczelnia Państwowa, Legnica 2022. С.217–226. URL: <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/22264>

ЗМІСТ

ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	33
1.1. Категорійно-поняттєвий апарат дослідження	33
1.2. Джерельна база та історіографія проблеми дослідження	48
Висновки до першого розділу	72
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ОБЛАШТУВАННЯ ПРОСТОРУ КЛАСНОЇ КІМНАТИ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.)	77
2.1. Класні кімнати міністерських і церковнопарафіяльних шкіл	77
2.2. Облаштування простору класної кімнати земських шкіл	92
2.3. Своєрідність просторової організації класної кімнати початкових шкіл на західноукраїнських землях	103
2.4. Формування простору класної кімнати початкової школи України у 20–30-х рр. ХХ ст.	109
Висновки до другого розділу	136
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ПРОСТОРУ КЛАСНОЇ КІМНАТИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УРСР (1939 – 1991 рр.)	139
3.1. Відновлення простору класних кімнат початкової школи в 40– 50-х роках ХХ ст.	139
3.2. Авторська організація облаштування простору класних кімнат початкової школи в 60-х рр. ХХ ст.	153
3.3. Особливості організації простору класних кімнат у 70 – 80-ті рр. ХХ ст.	176
3.4. Формування простору класної кімнати як важливого компонента освітнього середовища Нової української школи	188
3.4.1. Актуалізація історико-педагогічного досвіду у формуванні простору класної кімнати початкової школи в сучасній Україні	188

3.4.2. Перспективні підходи до формування безпечного простору класної кімнати для дітей за умов пандемії COVID-19 та російсько-української війни	204
Висновки до третього розділу	216
ВИСНОВКИ	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	229
ДОДАТКИ	259

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Важливим завданням сучасного етапу розвитку українського суспільства є створення такого освітнього простору, який задовольняв би фізичні, фізіологічні, вікові, гендерні, психологічні, емоційні потреби зростаючої особистості, особливо на початковому етапі навчання. Впливи пандемії COVID-19, російсько-української війни на життя дитини загалом, а особливо на організацію освітнього процесу, освітнього простору, на сьогодні, на жаль, є визначальними, позаяк у нинішніх реаліях практика перебування близько 30–40 дітей в одному фіксованому просторі впродовж дня є неможливою.

В Україні інтенсивно запроваджується онлайн освіта: працює Всеукраїнська школа онлайн, використовуються різноманітні платформи дистанційного навчання (Zoom, GoogleClassroom, Meet) й т. ін.

Водночас у дітей молодшого шкільного віку має сформуватися провідна діяльність – навчальна, школярі повинні «навчитися вчитися», спілкуватися тощо. Виникає потреба у формуванні такого освітнього середовища й освітнього простору, які б були одночасно розвивальними і максимально ефективними, безпечними й комфортними для дітей і педагогів.

У Концепції «Нова українська школа» з-поміж дев'яти ключових компонентів формули нової школи важливим складником визначено «сучасне освітнє середовище, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні навчального закладу» [193, с. 11]. Формування особливого освітнього середовища, освітнього простору дасть змогу не лише здійснити гуманізацію освіти, але й гарантувати дотримання прав людини, задовольнити індивідуальні потреби суб'єктів освітнього процесу.

Сучасне освітнє середовище покликане відображати філософію Концепції Нової української школи та освітню програму, згідно з якою «освітнє середовище створюється для заохочення самовизначення дітей у класі та

розвитку їхніх спроможностей, оскільки відомо, що люди, які контролюють те, що відбувається з ними, краще адаптовані до життя» [193, с. 53]. Така орієнтація сучасної освіти спонукає освітян актуалізувати наявні ідеї й обґрунтовувати нові підходи, зокрема й до формування простору класної кімнати, що, зрештою, уможливить реалізацію формули нової школи, грамотну організацію освітнього середовища і освітнього простору Нової української школи (НУШ).

У зв'язку з появою нових викликів і проблем в умовах психотравмувальних подій набуває актуальності вивчення історико-педагогічного досвіду минулого щодо створення сприятливого освітнього середовища й, зокрема, формування простору класної кімнати початкової школи, що дасть змогу не лише зберегти наступність у розвитку педагогічної науки, а й актуалізувати позитивний досвід за умов творення НУШ.

Проблема освітнього середовища й освітнього простору розглядається багатьма вченими. Становлення й розвиток освітнього середовища є предметом дослідження вітчизняних психологів і педагогів (Г. Білавич, М. Братко, Т. Воронцова, І. Гудим, Т. Гуркова, О. Рейпольська та ін.) [21; 31; 250; 203; 66]. Значну увагу науковці приділяють вивченню освітнього простору закладів освіти (Л. Баліка, І. Дичківська, Т. Дороніна, В. Луценко, А. Цимбалару, О. Ярошинська та ін.) [8; 73; 75; 203; 352; 379]. Проблему формування простору закладу освіти вивчають О. Боровець, Т. Деміракі, Г. Зайцева, Д. Косенко, О. Марченко, Р. Павелків, Г. Цветкова та ін. [27; 70; 90; 134; 172; 209; 203].

У зарубіжній науці питання організації простору класних кімнат і їх ролі в розвитку дітей вивчали Ф. Герман (F. Herman), П. Наір (P. Nair) і Р. Філдінг (R. Fielding.), Х. Санофф (H. Sanoff), К. Пасалар (C. Pasalar), М. Хашас (M. Hashas) й ін. [393; 389; 392].

Дослідження розвитку початкової школи України в історико-педагогічному вимірі здійснені Г. Білавич, Т. Гавриленко, І. Дичківською, Л. Кузьомко, С. Смолюк, О. Фізеші й ін. [22; 52; 74; 303; 341].

Проте поза увагою дослідників залишається аналіз формування простору класної кімнати вітчизняної початкової школи в історичній ретроспективі. Простір класної кімнати початкової школи України з кінця ХХ ст. і до 1991 р. мав свою історію формування, яка пов'язана зі зміною підходів до освіти, зміною культурного середовища, розвитку матеріально-технічної бази. Актуальність і нерозробленість проблеми та її значущість у контексті завдань суспільного й соціокультурного розвитку української початкової школи зумовили вибір теми дослідження – «**Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець ХІХ ст. – 1991 р.)**».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою частиною комплексного дослідження кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету «Теоретичні й методичні основи підготовки майбутніх педагогів до виховної діяльності в освітньому просторі НУШ» (державний реєстраційний номер 0123U100075).

Тема дослідження затверджена вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 9 від 31 жовтня 2019 р.), узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 26 листопада 2019 р.).

Мета дослідження – схарактеризувати особливості формування простору класної кімнати початкової школи України кінця ХІХ ст. – 1991 р. задля актуалізації позитивного досвіду за умов творення Нової української школи.

Для досягнення поставленої мети окреслено такі **завдання дослідження**:

1. Визначити категорійно-поняттєвий апарат дослідження.
2. Здійснити систематизацію і аналіз джерельної бази, окреслити історіографію проблеми.
3. Схарактеризувати теорію і практику облаштування простору класної кімнати в історії вітчизняної початкової школи у визначених хронологічних межах.

4. Актуалізувати історико-педагогічний досвід у формуванні простору класної кімнати як важливого компонента освітнього середовища Нової української школи.

Об'єкт дослідження – початкова школа України в історико-педагогічному вимірі.

Предмет дослідження – класна кімната початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.).

Методи дослідження. Для реалізації мети, розв'язання поставлених завдань у дисертаційній роботі використано комплекс методів наукового дослідження:

– аналіз, синтез, індукція і дедукція, систематизація й узагальнення для виявлення об'єктивних даних із досліджуваної проблеми з урахуванням розвитку педагогічної думки в Україні;

– пошуково-бібліографічний, зіставно-порівняльний аналіз наукової літератури з теми дослідження;

– хронологічно-системний – для розгляду поглядів видатних педагогів на організацію і облаштування класної кімнати в динаміці та часовій послідовності, згідно з виокремленими періодами розвитку історико-педагогічної думки;

– інтерпретація й структурно-прогностичний метод – для формулювання висновків та пропозицій, для окреслення можливостей творчого використання перспективних ідей у сучасній освіті й педагогічній науці.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця XIX ст. до 1991 р. *Нижня межа* дослідження визначена представленням лікарем-гігієністом Ф. Ерісманом конструкції шкільної парти як основного компонента класної кімнати у 1870 р. *Верхня межа* дослідження – 1991 р. – проголошення незалежної України, становлення нових соціально-економічних та політичних відносин у суспільстві, ухвалення Верховною Радою Української РСР Закону «Про освіту» (1991), що зумовило нову

освітню політику, побудову нового освітнього простору і нових вимог до формування простору класної кімнати.

Джерельну базу дослідження становлять:

- нормативно-правові документи з питань організації освітнього простору (закони, накази, постанови державних структур Російської імперії, УНР, УСРР, УРСР, СРСР, України, Міністерства народної освіти Російської імперії, Генерального секретаріату освіти, Міністерства народної освіти УНР, Міністерства народної освіти Директорії УНР, Народного комісаріату освіти УРСР, Міністерства освіти УРСР, Міністерства освіти й науки України);

- документи й матеріали, які зберігаються в державних архівах України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІА), Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУ)); у музеях різних регіонів України (Педагогічний музей України, Національний музей народної архітектури та побуту України, Музей народної архітектури і побуту у м. Львові імені Климентія Шептицького, Музей народної архітектури і побуту Прикарпаття, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, Музей у Колочаві «Радянська школа», Музей у Колочаві «Чеська школа» й ін.) і Польщі (музеї етнографічного парку в Токарні);

- періодичні видання, у яких публікувались різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали з проблеми дослідження;

- праці вітчизняних педагогів, психологів, гігієністів, архітекторів, у яких аналізувалися питання шкільних будівель, організації простору класних кімнат у визначених хронологічних межах;

- інтерпретаційні джерела (дисертаційні дослідження, монографії, брошури, статті, присвячені досліджуваній темі або дотичні до неї);

- довідкова література, інформація з якої дає змогу робити системний аналіз та узагальнення з порушеної проблеми.

У процесі дослідження використано матеріали фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України, наукової бібліотеки Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому *уперше*:

– системно й цілісно розкрито особливості формування простору класної кімнати в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних та культурологічних чинників досліджуваного періоду;

– систематизовано й узагальнено теорію і практику облаштування простору класної кімнати в історії вітчизняної початкової школи в досліджуваних хронологічних межах; комплексно й системно проаналізовано праці вітчизняних педагогів, психологів, гігієністів, архітекторів, у яких розглядалися питання шкільних будівель, організації класних кімнат за означеного хронологічного періоду;

– з'ясовано, що трансформації у формуванні простору класної кімнати були пов'язані із завданнями, які ставила держава перед системою освіти, з урахуванням науково-педагогічних, ергономічних, антропометричних, гігієнічних та естетичних вимог кожного етапу розвитку освіти й педагогіки.

У процесі наукового пошуку *уточнено* зміст базових понять «класна кімната», «простір класної кімнати», «формування простору класної кімнати». З'ясовано, що класна кімната початкової школи – це основний структурний компонент шкільного простору, головне приміщення у початковій школі, у якому забезпечуються необхідні умови для якісного освітнього процесу й усебічного розвитку дитини. Простір класної кімнати розглядається як просторово-предметний компонент початкової школи, що включає в себе каркас, шкільні меблі, матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення освітнього процесу, сукупність та певне розташування яких створює умови для організації навчання. До складників простору класної кімнати віднесено речі, які у школі набувають особливого значення (знаки, символи, стенди, плакати, стіннівки і т. ін.). Формування простору класної

кімнати потрактовано як процес побудови, як особливість облаштування простору класної кімнати початкової школи на основі впровадження освітніх досягнень з урахуванням різноманітних чинників: суспільних, економічних, культурно-історичних, архітектурних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, педагогічних, психологічних, соціальних та ін.

Подальшого розвитку в дослідженні набули положення щодо необхідності врахування вимог до шкільних будівель і формування простору класних кімнат, які містилися в державних документах й були органічно пов'язані з постійним розвитком країни, державною політикою в галузі освіти України, специфікою освітнього процесу, матеріально-технічною базою кожного виокремленого етапу.

До наукового обігу введено невідомі й маловідомі документи й матеріали, які зберігаються в державних архівах України; у музеях різних регіонів України й Польщі, що розширило джерельну базу й уможливило висвітлення особливостей формування простору класної кімнати початкової школи у визначених хронологічних межах.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що фактичний матеріал стосовно особливостей формування простору класної кімнати початкової школи України може використовуватися в оновленні змісту навчальних курсів «Історія педагогіки», «Організація і управління освітнім процесом у початковій школі», «Організація освітнього середовища в НУШ», «Педагогіка новітньої школи», «Теорія і практика сучасної початкової школи», «Освітній процес в історичному вимірі», які викладаються під час підготовки бакалаврів, магістрів, докторів філософії спеціальностей 011 Освітні, педагогічні науки, 013 Початкова освіта.

Матеріали дослідження можуть бути застосовані в системі післядипломної освіти педагогічних працівників; під час написання підручників, навчальних і методичних посібників, у процесі розробки навчальних дисциплін вільного вибору, при написанні кваліфікаційних робіт, слугуватимуть для розширення

тематики наукових дослідницьких проєктів у діяльності гуртків, семінарів і студій.

Окремі положення дисертаційного дослідження можуть бути використані під час формування освітнього простору класних кімнат закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) НУШ.

Упровадження результатів дослідження. Результати дослідження впроваджено в освітньо-виховний процес Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця) (довідка впровадження № 06/05 від 02.05.2023), Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв) (довідка впровадження № 01-12/01/243 від 04.05.2023), Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир) (довідка впровадження № 445-2/01 від 25.04.2023), Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне) (довідка впровадження № 01-12/30 від 02.05.2023), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань) (довідка впровадження № 572/01 від 04.05.2023), відокремленого структурного підрозділу «Дубенський педагогічний фаховий коледж Рівненського державного гуманітарного університету» (м. Дубно) (довідка впровадження № 94 від 28.04.2023), Рівненського ліцею «Гармонія» Рівненської міської ради (м. Рівне) (довідка впровадження № 01-24/121 від 01.05.2023), Рівненського академічного ліцею «Престиж» імені Лілії Котовської Рівненської міської ради (м. Рівне) (довідка впровадження № 122/10-06 від 02.05.2023).

Особистий внесок здобувачки. У статті «Педагогічні підходи до формування освітнього простору: теоретичний аналіз проблеми», опублікованій у співавторстві з Р. Павелківим, здобувачкою схарактеризовано основні педагогічні підходи до визначення сутності освітнього простору (62 %), в тезах, опублікованих у співавторстві з С. Петренком, авторський внесок – 50 %.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях та семінарах різного

рівня: *міжнародних* – «Теоретичні та практичні аспекти формування освітнього простору навчального закладу: світовий та вітчизняний вимір» (м. Львів, 2019 р.); «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (м. Рівне, 2020 р.); «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (м. Харків, 2021 р.); «Modern science and practice» (Boston, USA, 2021 р.); «Establishment and Development of Axiological Pedagogy: issues, prospects» (м. Рівне, м. Жешув, 2021 р.) «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю. Розмірковуємо про художньо-емоційний світ дитинства» (м. Ужгород, 2021 р.); «Турбота про розвиток і безпеку дитини – соціально-правові аспекти» (м. Рівне, 2021 р.); «Теорія і практика професійної підготовки майбутніх фахівців до інноваційної діяльності» (м. Житомир, 2021 р.); *всеукраїнських* – «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: методична спадщина педагога в контексті ідей Нової української школи» (м. Рівне, 2019 р.); «Регіональні виміри розвитку освітнього простору в Україні» (м. Київ, 2019 р.); «Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)» (м. Київ, 2019 р.); «Педагогіка серця у вимірах ХХІ століття» (м. Хмельницький, 2019 р.); «Сучасна парадигма неперервності розвитку вищої школи в умовах трансформації освітнього простору» (м. Рівне, 2020 р.); «Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій» (м. Київ, 2020 р.); «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю. Ідеї Василя Сухомлинського крізь призму сучасних освітніх практик: набутий досвід і перспективи» (м. Київ-Рівне-Бровари, 2020 р.); «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти» (м. Умань, 2020 р.); «Профорієнтація серед учнівської молоді в умовах інклюзивної освіти» (м. Умань, 2021 р.); «Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери» (м. Умань, 2021 р.); «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти» (м. Умань, 2021 р.); «В. О. Сухомлинський і освіта ХХІ століття: соціальні, педагогічні та

психологічні виміри» (м. Миколаїв, 2021 р.); «Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи» (м. Київ, 2021 р.); «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю. Розмірковуємо про художньо-емоційний світ дитинства» (м. Ужгород, 2021 р.); «Побут сільського школяра в доробку Василя Сухомлинського» (м. Київ, 2021 р.); «Наука. Студентство. Сучасність. Практико-орієнтований підхід до розвитку педагогічної та соціальної освіти в міждисциплінарному дискурсі» (м. Миколаїв, 2022 р.); «Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі» (м. Київ, 2022 р.); «Будівлі й класні кімнати в школі Василя Сухомлинського крізь призму історії та сьогодення української освіти» (м. Київ, 2022 р.); *регіональних* – «Виховання особистості в контексті реформування української школи і розвитку педагогічної науки (пам'яті професора С. Г. Карпенчук)» (м. Рівне, 2019 р.); звітних наукових конференціях викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне, 2020–2023 рр.), на засіданнях Регіонального комплексного науково-методичного центру інноваційних технологій освітнього процесу та кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету (2020–2023 рр.).

Публікації. Результати дослідження оприлюднено в 19 публікаціях (17 одноосібних), із них 7 відображають основні наукові результати, з яких 6 у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому виданні; 8 – апробаційного характеру; 4 – додатково висвітлюють наукові результати.

Структура дисертації. Специфіка теми дослідження, сформульовані мета і завдання визначили структуру дисертації, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (431 найменування, з них 14 іноземними мовами, 37 архівних і музейних документів) та 34 додатки. Загальний обсяг дослідження становить 363 сторінки, із яких 208 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Категорійно-поняттєвий апарат дослідження

Теоретичне осмислення проблеми формування простору класної кімнати початкової школи на рівні дисертаційного дослідження згідно з новітньою методологією історії педагогіки як науки передбачає, передусім, актуалізацію й уточнення основних категорій і понять, позаяк наявні визначення не завжди можуть претендувати на достатню аргументованість. Вони досить часто базуються на описовому лінгвістичному підході й не завжди відображають сутність розглянутих предметів, явищ, процесів, що, зрештою, може поставити під сумнів наукову вірогідність отриманих результатів дослідження.

Кожна наукова галузь у своїй основі має історично вибудовану систему понять, виражених певними термінами. Ця система, будучи відносно стійкою, відображає розвиток науки й тому не є сталою, абсолютно непорушною: вона поповнюється новими поняттями й термінами в міру розвитку того чи іншого феномена. Змістове наповнення відповідних термінів завжди є результатом розвитку самої науки; воно виражає сукупність суттєвих ознак поняття. Як стверджує О. Сухомлинська, «розвиненість і довершеність будь-якої науки визначається, серед іншого, наявністю власної категоріальної та понятійно-термінологічної системи» [315, с. 6].

Особливу гостроту категорійно-поняттєві проблеми набувають у період становлення або «революційного» розвитку науки, тому що саме в цей час «виникає величезна потреба в досягненні чистоти і точності наукової мови» [117]. Термінологія в галузі сучасної педагогіки відображає нині, за умов війни, кризи багатьох сфер суспільного буття: кризові явища відбуваються саме в такий період.

Термінологія є однією зі складників методології науки, і застосування в наукових текстах термінів із невизначеним змістом утруднює розуміння реалій, з якими конкретна наука має справу. Некоректне вживання термінів буде впливати на розуміння сутності того чи іншого явища. Методологічною основою пропонованого дослідження визначаємо з'ясування сутності ключових понять із проблеми, усебічний аналіз їх дефініцій: від базових, загальних до конкретних.

В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка зазначено, що «*початкова школа* – загальноосвітній навчально-виховний заклад для дітей, що дає початкову освіту (елементарні знання з рідної мови, математики, а також про природу й суспільство); перший ступінь загальної середньої освіти. ... В Україні навчання в початковій школі починається з 6-7 років і триває звичайно 4 роки» [59, с. 266].

Зауважимо, що в державних документах (наказах, статутах, положеннях) Російської імперії початкові школи офіційно називались «*училищами*»; з кінця XIX – на початку XX ст. почалося вживання цих понять як рівнозначних, якими позначали один і той же тип закладу початкової освіти. В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона (1890 р.) у статті про початкову народну освіту зазначається про синонімічність цих термінів [374]. Відомий педагог С. Миропольський у праці «Нарис історії церковнопарафіяльної школи від першого її виникнення на Русі дотепер» (1894) вживав терміни «*училище*» й «*школа*» як синоніми; фактично в його розумінні училище і школа є назвою одного й того ж закладу освіти [180]. Ураховуючи зазначене вище, ми також вживатимемо ці поняття як синоніми, позаяк ними називають один й той же тип закладу початкової освіти.

В «Енциклопедії освіти» (2021) початкову школу розглядають в статті про початкові освіти як «ланку у системі освіти», як «школу I ступеня, в якій діти одержують за чотири роки початкову освіту», метою якої є «всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, формування компетентностей і наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних особливостей і

потреб, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості та допитливості» [253, с. 784].

У Законі України «Про загальну середню освіту» ідеться, що «початкова школа – заклад освіти I ступеня (або структурний підрозділ іншого закладу освіти), що забезпечує початкову освіту», який має «у своєму складі класи» [266].

Як зазначає Т. Гавриленко, «поняття «початкова школа» ... трактується одночасно і як навчально-виховний заклад, і як I ступінь загальноосвітньої школи, що забезпечує початкову освіту» [52, с. 60]. Дослідниця пропонує, вживаючи поняття «початкова школа», розуміти його на двох рівнях: інституційному – як заклад освіти, та структурному – як ступінь загальної середньої освіти [52, с. 93].

У контексті проблеми нашого дослідження поняття «початкова школа» вживатимемо саме на інституційному рівні, яке маркує заклад освіти, що містить у своєму просторі класні кімнати, у яких і здійснюється реалізація початкової освіти.

Відтак, логічно, на нашу думку, уточнити змістове наповнення поняття «*освітній простір*», і, відповідно, поняття «*освітнє середовище*» як співвідносних.

Більшість науковців тлумачать поняття «освітнє середовище» і «освітній простір» як близькі за значенням, але не тотожні. Одні (О. Будник, Т. Гуркова, В. Радул, О. Ярошинська й ін.) вважають простір щодо середовища «конструктом вищого порядку, в якому може знаходитися декілька середовищ» [66, с. 115]. На думку цих науковців, середовище (освітнє, розвивальне, етновиховне, інформаційно-комунікаційне тощо) є складником простору (відповідно, освітнього, розвивального, соціокультурного, етновиховного). Так, О. Ярошинська визначає освітнє середовище як «цілісну педагогічно організовану систему умов, що забезпечує активну взаємодію суб'єктів освітнього процесу в межах освітнього простору закладу» [379, с. 68].

Натомість, інші (В. Кириченко, Г. Ковганич, А. Цибалару й ін.) вважають, що простір – це предметно-просторова підсистема середовища [120; 353].

Свою чергою, М. Братко під освітнім середовищем розуміє «багаторівневу систему умов/обставин/чинників/можливостей, яка забезпечує оптимальні параметри освітньої діяльності певного освітнього суб'єкта в усіх аспектах – цільовому, змістовому, процесуальному, результативному, ресурсному». Окрім того, вона зазначає, що освітнє середовище варто розглядати як «загальний, сукупний, об'єднаний, інтегральний, цілісний чинник розвитку особистості, що відіграє визначальну роль у модифікації поведінки, ... сприяє особистісному і професійному розвитку» [31, с. 16].

Найчастіше як одиниці освітнього середовища виокремлюють (за Г. Ковальовим): фізичне оточення (архітектура шкільного приміщення, ступінь відкритості/закритості конструкцій внутрішньошкільного дизайну, розмір і просторова структура класних кімнат та інших приміщень у приміщенні школи, легкість їх просторової трансформації за необхідності, можливість і широта просторових переміщень у них суб'єктів і т. ін.); людські чинники (просторова й соціальна щільність серед суб'єктів освітнього процесу, ступінь скупченості і її вплив на соціальну поведінку, особистісні особливості й успішність учнів, зміна персонального й міжособистісного просторів залежно від умов конкретної шкільної організації, розподіл статусів і ролей, статево-вікові й національні особливості учнів і вчителів і т. ін.); програма навчання (акціональна, діяльнісна, структура, стиль викладання й характер соціально-психологічного контролю, кооперативні або ж конкурентні форми навчання, зміст освітніх програм, тобто їх традиційність, консерватизм або гнучкість тощо) [203, с. 17]. У контексті проблеми нашого дослідження важливим є твердження про те, що задля забезпечення ефективності цілісного освітнього процесу просторова «відкритість» у конструюванні фізичного середовища школи обов'язково повинна супроводжуватися й відповідною модифікацією в програмах традиційного навчання й стилях викладання [203, с. 18].

Своєю чергою, О. Рейпольська досить ґрунтовно аналізує чотирикомпонентну модель В. Ясвіна, у якій виокремлюються просторово-предметний, соціальний, психодидактичний компоненти й суб'єкти освітнього процесу. Просторово-предметний компонент – це архітектурні особливості приміщення, устаткування, особлива атрибутика освітньої обстановки. Соціальний компонент – визначається властивою саме цьому типу культури формою дитячо-дорослої спільності. Психодидактичний компонент – зміст освітнього процесу, засвоювані здобувачем освіти способи діяльності, організація навчання [203, с. 22]. Освітнє середовище представляє собою сукупність матеріальних чинників освітнього процесу й міжособистісних стосунків, які встановлюють суб'єкти освіти в процесі своєї взаємодії. Люди організують, створюють освітнє середовище, здійснюють на нього постійний вплив, але й освітнє середовище впливає на кожного суб'єкта освітнього процесу.

Питання організації закладів освіти вивчалось на основі категорій «освітнє середовище» та «освітній простір» в колективній розробці проєкту експертів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) «Інноваційні освітні середовища» («Innovative Learning Environments») (2006–2015 pp.) [385]. Експерти ОЕСР визначили ключові принципи організації освітнього середовища й обґрунтували інструменти для формувального оцінювання наявного освітнього середовища й, відповідно, освітнього простору. У проєкті «Innovative Learning Environments» освітнє середовище визначається як «органічний, цілісний концепт – екосистема, що включає діяльність та результати навчання» [385, с. 11]. Ключовими елементами освітнього середовища в концепції визначаються учні, педагоги, зміст та ресурси. Взаємодії між цими елементами розглядаються через поняття педагогічної та організаційної динаміки; окремо досліджуються зовнішні зв'язки (з державою, громадою, науковими та культурними інститутами, бізнесом тощо). Одним із ресурсів розглядається поняття «освітній (навчальний) простір» (learning

space), що описується «в традиційному смислі будівель, засобів навчання та фізичної інфраструктури», тобто як щось самоочевидне [385, с. 54].

У цьому контексті необхідно акцентувати увагу на термінологічних нюансах в англійській і українській мовах. В українській педагогічній науці згідно з останніми документами про освіту (Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту») простежується тенденція до заміни термінів «навчальний», «навчально-виховний» терміном «освітній». Приміром, відбулася зміна назв закладів, які забезпечують здобуття освіти: школи, інститути, університети називаються не «навчальні заклади», а «заклади освіти», позаяк термін «освіта» є ширшим й, на відміну від терміна «навчання», передбачає не лише передачу знань, а й цілісний розвиток особистості [274; 263]. Натомість в англійській мові й педагогічній науці усталеними термінами є «learning environment», «learning space», що буквально перекладаються як «навчальне середовище», «навчальний простір». Однак, зважаючи на контекстну синонімічність зазначених українських та англійських термінів і на відповідність державним нормативним документам, надалі використовуватимемо переклад цих понять з прикметником «освітній».

Здійснений аналіз дає підстави для висновку, що освітнє середовище – це система, що описує соціальні, педагогічні та організаційні взаємодії між учасниками освітнього процесу, змістом освіти та освітніми ресурсами.

Отже, на сучасному етапі терміном «освітнє середовище» маркують природне або штучно створене оточення учасників освітнього процесу, що включає зміст і засоби освіти, спрямовані на забезпечення продуктивної творчої діяльності особистості, її освітній розвиток, педагогічні умови, ситуації, систему взаємин між людьми, які поєднані спільною педагогічною та освітньою діяльністю. Освітньому середовищу притаманні якісні характеристики, чинники й багаторівнева структура з вертикальними взаємозв'язками між рівнями.

Тлумачення поняття «*освітній простір*» у педагогіці базується на історико-філософському аспекті аналізу проблеми простору як такого, що пов'язаний з

пошуком підстав об'єднання світу й людини. Категорія простору сформувалася на основі спостереження й практичного використання положення об'єктів і їх розміщення. Філософська категорія «простір» визначається разом із часом «для позначення співіснування та відокремленості предметів і явищ, їх протяжності, порядку розташування одних щодо інших. Простір і час відображають загальний спосіб буття об'єктивного світу, всіх матеріальних систем і процесів» [342, с. 188].

В історії філософської думки можна умовно виділити два підходи до розуміння простору. Перший спирається на уявлення Демокрита й вчення І. Ньютона, згідно з якими простір ототожнюється з порожнечою й розглядається як нерухоме «вмістилище» матеріальних об'єктів, що реально існують [342, с. 89; 343, с. 436]. Тобто представники цього підходу, розглядаючи відношення простору до матерії, розуміли простір як самостійну сутність.

Другий підхід бере початок із праць Аристотеля, який стверджував, що порожнеча як така відсутня, а простір – це проста властивість тіл, які в ньому перебувають. Пізніше Р. Декарт розвинув це положення, розглядаючи простір насамперед як міру речей. До цього підходу були близькі й класики марксизму, розуміючи під простором одну з форм існування матерії. З позицій матеріалістичної діалектики вони заперечували ньютонівський підхід до простору як до абсолютного феномена, вважаючи основними формами всякого буття простір і час. Поза часом і простором буття принципово не може існувати, як не може бути простору поза буттям [343, с. 529]. Представники цього підходу розуміли простір як систему відносин, утворених взаємодіючими матеріальними об'єктами. Поза цією системою взаємодій простір уважався нездійсненим. У цьому підході простір виступав як загальна форма координації матеріальних об'єктів і їх станів. Відповідно допускалася й залежність властивостей простору й часу від характеру взаємодії матеріальних систем [210].

У ХХ ст. підходи до визначення простору й погляди на нього істотно змінилися: усе більшого значення набували уявлення про простір як про феномен, що охоплює не тільки фізичний континуум, але й інші предметні галузі. Категорія простору починає виступати як універсальне поняття, оскільки воно первинне, тобто в ньому можна зафіксувати єдність різних явищ у цілісності світу. Простір представляє собою ієрархічно вибудовану систему природних і соціальних властивостей, якостей і процесів, що мають територіальні, тимчасові й інші виміри. Сам простір складно структурований і неоднорідний. Він підрозділяється на декілька рівнів, одним з яких є освітній простір.

Переважальним підходом до інтерпретації поняття «простір» у вітчизняній педагогіці є уявлення про нього як про місце, точку й одночасно процес, у ході якого здійснюється та або інша форма контакту особистості й середовища. Простір у більшості педагогічних досліджень постулюється як складник частини середовища, що відрізняється від середовища тим, що він є місцем взаємодії людини й середовища.

Своєю чергою, освітній простір виокремлюється з-поміж інших просторів і тим, що саме в ньому здійснюється процес трансляції культури й знань новим поколінням. Освітній простір є частиною соціального, природного й інших просторів [там само]. Освітній простір розглядається як результат діяльності суб'єкта, тобто продукт цієї діяльності. Власне, освітній простір виокремлюється з-поміж інших просторів, позаяк саме в ньому здійснюється процес трансляції культури новим поколінням.

Як вважає О. Марченко, «освітній простір є невід'ємною складовою соціального простору, етапи розвитку останнього відіграють роль зовнішнього детермінуючого чинника розвитку власне освітніх систем. У процесі становлення освітнього простору ці системи зазнають численних трансформацій, що означає зміну структури й змістового наповнення їх елементів. Невідворотність трансформації зумовлена тим, що існуюча структура освітнього простору перестає відповідати новій меті, й для

забезпечення нових функцій його елементів доводиться цю структуру змінювати, «переформатовуючи» окремі системи повністю або частково» [172, с. 61].

На переконання А. Цимбалару, на сучасному етапі розвитку науки виокремлюються три напрями сучасного філософського розуміння простору:

- об'єктне (картина світу як сукупність зовнішніх об'єктів) – простір як місце, здатне щось уміщувати (протяжність і об'єм простору);
- суб'єктне (світ є представленням почуттів і роздумів суб'єктів) – простір як система ставлень між суб'єктом та об'єктами;
- діяльнісне (суб'єкт і об'єкт поєднуються діяльністю, що створює не лише речі, а і їх смисли) – простір як система відношень між об'єктами [352].

Авторка розглядає освітній простір школи як просторово-предметний компонент – предметні засоби, сукупність та певне розташування яких створює умови для організації потрібних дій суб'єктів. Він уміщує виховний, розвивальний, навчальний, педагогічний простори тощо [352].

Освітній простір характеризується протяжністю, структурністю та співіснуванням і взаємодією елементів у всіх суспільних системах. Освітній простір виражає відношення між наявними об'єктами, порядок їх розміщення, щільність, площину, структуру та характеризує всі форми й траєкторії руху матерії, визначає предметну дійсність, у якій існують різні «інститути соціалізації» (сім'я, школа, трудові колективи тощо). Освітній простір вміщує конкретні умови існування, формування і діяльності особистості в галузі освіти.

При цьому освітній простір характеризується обсягом освітніх послуг, потужністю й інтенсивністю освітньої інформації, освітньою інфраструктурою. А основними характеристиками освітньої інфраструктури є якісний і кількісний склад її елементів, їх просторове розміщення і взаємодія.

На думку В. Слободчикова, освітній простір – це абстрактне поняття, що передбачає сукупність матеріальних та інформаційних об'єктів (освітніх об'єктів) і суб'єктів освіти, у взаємодії з якими відбуваються освіта і розвиток

особистості [210, с. 42]. Учений вважає, що специфічною властивістю освітнього простору є його структурованість і насиченість освітніми ресурсами. Насичення простору освітніми ресурсами перетворює його на освітній простір [там само].

Натомість сучасний український дослідник дизайну інтер'єру закладів освіти Д. Косенко вважає, що освітній простір – це «предметно-просторова підсистема освітнього середовища, різновид освітнього ресурсу, що включає ділянку та будівлю закладу освіти, її інтер'єр, меблювання та обладнання» [133, с. 56]. Науковець переконаний, що освітній простір – це, насамперед, «матеріальні засоби освіти: архітектура та інтер'єр шкільної будівлі, меблювання та обладнання, різноманітне навчальне приладдя тощо» [135].

Зміст освітнього простору характеризується також взаємодією учня з освітнім середовищем. У такому випадку освітній простір розуміється як особливий вид простору, місце, що охоплює особистість і середовище в процесі їхньої взаємодії, результатом якої є збільшення індивідуальної культури (у найширшому розумінні цього поняття) учня.

Освітній простір (за Т. Дороніною) є освоєним людиною середовищем (природним, культурним, соціальним, інформаційним), пристосованим для розв'язання відповідних завдань. Освітній простір формується не сам по собі і не на основі вказівок чи побажань, для його виникнення необхідна спеціально організована специфічна людська діяльність, у школі – індивідуально-професійна діяльність учителя з моделювання й проєктування освітнього простору [75]. Освітній простір – це пов'язані між собою зовнішні умови, які можуть впливати на особистість учня. Т. Дороніна розглядає простір як педагогізоване середовище. Вона виокремлює такі типи простору, обираючи за критерій контур і його особливості: простір класу, школи, села, міського селища, малого міста; виділяє простір у масштабі області, країни, простір європейського і світового масштабу [75].

Водночас освітній простір відображає систему соціальних зв'язків та відносин. О. Петренко, цитуючи М. Макарову, зазначає, що «специфічна

атмосфера, дух, уклад школи не в меншій мірі визначають якість освіти, аніж набір або перелік навчальних предметів, освітні рівні, обсяг вивченого матеріалу і т. ін.» [239, с. 74].

Таким чином, здійснений аналіз дає змогу зробити узагальнення про те, що поняття освітнього простору поєднує дві основні ідеї: ідею простору та ідею освіти. Освітній простір відображає певне структурне співіснування й взаємодію будь-яких можливих освітніх систем, їх компонентів, освітніх подій. Освітній простір являє собою певну форму трансляції соціального досвіду від покоління до покоління.

Освітній простір – це складна система, що розвивається; це динамічна єдність суб'єктів освітнього процесу і їх відносин. У зв'язку зі зміною змісту освіти змінюється підхід до формування освітнього простору й форма його організації.

Аналізуючи сучасні підходи до визначення сутності поняття «освітній простір», Р. Павелків зазначає, що під поняттям «освітній простір» науковці розуміють певну територію, яка пов'язана з масштабними явищами в галузі освіти; як певну частину соціального простору, у межах якої здійснюється нормована освітня діяльність; як єдність, цілісне утворення в галузі освіти, яке має свої межі, що уточнюються окремо, – світовий освітній простір, міжнародний освітній простір, європейський освітній простір, освітній простір регіону, школи, шкільного класу тощо [209].

Освітній простір містить у собі: просторово-семантичний компонент (архітектурно-естетичну організацію життєвого простору учнів (архітектура шкільних будинків, організація класної кімнати, дизайн інтер'єру і т. ін.); символічний простір школи (різні символи, настінна інформація і т. ін.); змістовно-методичний компонент (концепції навчання, виховання, навчальні програми, плани, підручники тощо); форми й методи організації освіти; комунікаційно-організаційний компонент [210, с. 43].

Таким чином, під освітнім простором найчастіше розуміється наявне в соціумі «місце», де суб'єктивно задається безліч відносин і зв'язків, де

здійснюється спеціальна діяльність різних систем (державних, громадських та ін.) з розвитку особистості. Якщо взяти за основу поняття освітньої послуги й освітньої інформації, то освітній простір можна визначити як простір, у якому здійснюються освітні послуги. Своєю чергою, освітні послуги можливі тільки за наявності найрізноманітніших джерел таких послуг і їх споживачів. Уся сукупність відповідних джерел, споживачів і каналів передачі дає уявлення про освітній простір і визначає його зміст.

Освітній простір – це пов’язані між собою зовнішні умови, які можуть впливати на особистість учня. Найчастіше, простором, у якому здійснюються освітні послуги, є школа. На процес освіти відчутно впливають матеріальні умови закладу освіти, у яких перебувають учні, як-от: класна кімната, температурні та гігієнічні умови, освітлення, чистота, оформлення стін, розташування меблів, особисті предмети учнів тощо. І саме простір класу, за дослідженнями англійських учених, найбільше впливає на успішність учнів [70].

Класна кімната – це основний структурний компонент шкільного простору, головне приміщення в школі, у якому забезпечуються необхідні умови для якісного освітнього процесу й всебічного розвитку дитини. Класна кімната – це простір, де навчання за класно-урочною системою відбувається без чинників, що відволікають. Зауважимо, що класно-урочна система навчання, творцем якої є Я. А. Коменський, – це така організація навчального процесу, за якою учні групуються по класах і основною формою навчання є урок.

Найбільш поширеним є таке визначення поняття «*класна кімната*»: «приміщення для навчальних занять; велика, спеціально обладнана кімната. Більшу частину класу займають місця для слухачів, орієнтовані в одну сторону. Як правило, мається дошка для записів або екран для відеоінформації. Є можливість вивішування плакатів. У класі влаштовано багатолампове освітлення, або велика кількість високих і широких вікон» [122].

Відповідно, класна кімната початкової школи – це освітній структурний компонент школи, що є засобом реалізації Державного стандарту початкової загальної освіти, що забезпечує оптимальні умови для підвищення якості освітньої підготовки учнів, збереження й зміцнення їх здоров'я. Своєю будовою (розміром і формою) простір класної кімнати має спрямовувати учнів на індивідуальну й групову роботу, на різні види вільної активності.

Аналіз змісту поняття «класна кімната» актуалізує уточнення змістового наповнення словосполучення «*простір класної кімнати*». Простір класної кімнати розглядаємо як просторово-предметний компонент школи, що включає в себе каркас, шкільні меблі, матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення освітнього процесу, сукупність та певне розташування яких створює умови для організації потрібних дій суб'єктів.

Структурними компонентами простору класної кімнати є:

- каркас – саме приміщення (як топологічна характеристика; те, що називаємо класною кімнатою). Це й планування площі класної кімнати, поділ її на зони, у які потім вбудовується робочий простір учителя й робочий простір учня. Це й дизайн, декор, акустика, колірна гама класної кімнати, що істотно впливають на якість освіти. Увага до акустики й колірної гами може зменшити відволікаючі чинники й допомогти учням зосередитися. Це й орієнтація, інсоляція, освітлення, провітрювання, озеленення класної кімнати;

- шкільні меблі як важливий складник простору класної кімнати. Розміщення меблів у класній кімнаті відіграє важливу роль. Успіх освітнього процесу залежить і від правильно підібраних меблів;

- засоби навчання (підручники, посібники, наочні приладдя, канцелярське приладдя й ін.), навчальне обладнання й системи їх зберігання й розміщення;

- постійні й змінні стенди, виставки, стіннівки тощо.

Своєю чергою, поняттям «*формування простору класної кімнати*» маркуємо процес побудови, особливість облаштування простору класної кімнати початкової школи на основі впровадження освітніх досягнень з урахуванням різноманітних чинників: суспільних, економічних, культурно-

історичних, архітектурних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, педагогічних, психологічних, соціальних та ін.

У школі діти проводять більшу частину дня, тут вони не тільки навчаються, але й розвиваються як особистості. Тому саме в школі необхідно формувати зручний для них і сприятливий для їхнього розвитку простір. Для формування ефективного простору класної кімнати доцільно вивчати різні системи й досвід облаштування шкільних приміщень, позаяк сучасними вченими доведено, що класна кімната є не тільки відносно стабільним фізичним середовищем, а й провідником до певної міри стійкого соціального контексту.

Класні кімнати для учнів початкової школи відрізняються від кімнат для старшокласників як за предметно-просторовою організацією, так і за характером оформлення. Класна кімната початкової школи – це універсальне приміщення, призначене для самої різноманітної діяльності: читання, письмо, виступ вчителя та учнів, інсценування ролей, ігри, проведення контрольних робіт і т. ін. У початковій школі характерним є закріплення постійного приміщення за одним класом на всі чотири роки навчання.

Класна кімната як складник освітнього простору НУШ є придатною до трансформацій, перегрупування меблів, швидкої зміни робочих зон для роботи з цілим класом, у групах чи індивідуально, у спокої чи в русі. У класній кімнаті початкової школи передбачається максимальне використання стін під графічні зображення, які підкреслюватимуть тематичність конкретного класу, його персоналізованість.

Основними напрямками формування класної кімнати початкової школи є: створення здоров'язберезувального освітнього середовища; дидактичне забезпечення навчальних занять; створення розвивального освітнього середовища. Формування простору класної кімнати передбачає створення комфортних санітарно-гігієнічних умов, відповідних до вікових особливостей учнів початкової школи; організацію дидактичного супроводу навчальних занять на основі диференціації й індивідуалізації освітнього процесу; систематичне оновлення стендових матеріалів класної кімнати для створення

розвивального середовища; сприяння формуванню естетичної культури особистості.

Класні кімнати – це соціальний простір співпраці, відкритий як для учасників освітньої спільноти, так і для громади, частиною якої ця спільнота є. Простір класної кімнати має бути багатофункціональним, що значною мірою забезпечується шкільним інтер'єром, шкільними меблями.

Як зазначає Д. Косенко, сучасною педагогічною наукою в контексті «формування предметно-просторового середовища закладу освіти, або освітнього простору» розглядається питання меблевого облаштування інтер'єру шкільних приміщень [133, с. 41]. Науковець обґрунтовує поняття «меблювання інтер'єру закладів середньої освіти» як предметно-просторову систему, що «включає власне меблі, меблеві набори та комплекти, їх типологію та номенклатуру, а також особливості організації простору приміщень школи за допомогою меблів» [133, с. 4].

Своєю чергою, визначення поняття «шкільні меблі» знаходимо в педагогічній енциклопедії: «спеціальні меблі, призначені для облаштування шкільних приміщень: учнівські столи і крісла, парти, класні дошки..., шафи для збереження навчальних матеріалів...» [176, с. 767].

До шкільних меблів сучасні науковці відносять також пристрої для розміщення навчальної наочності, вітрини, демонстраційні шафи, стенди, магнітні чи коркові дошки, призначені для розміщення наочності: плакатів, таблиць, карт [133, с. 49].

Відповідно, *шкільна парта* – це предмет шкільних меблів, письмовий стіл, об'єднаний з лавою, призначений для учнів системи середньої (іноді і дошкільної) освіти. Як правило, парта розрахована на розміщення двох учнів. Згідно зі стандартами, шкільні парти поділяються на кілька типів, що відрізняються висотою стільниці, призначені для учнів різного віку і зросту [217].

Шкільна парта була розроблена 1870 р. лікарем-гігієністом Ф. Ерісманом, у 50-х рр. ХХ ст. вдосконалена О. Фльоровим [176, с. 767].

Поступово традиційну конструкцію шкільної парти було замінено на учнівські письмові столи з робочим стільцем з відповідною висотою сидіння й ін.

Вимоги до шкільних меблів, зокрема учнівських столів і стільців, визначають згідно з санітарним законодавством та національними стандартами України.

До складників простору класної кімнати відносимо явища, речі, які в школі набувають особливого значення (знаки, символи, стенди, плакати, стіннівки і т. ін.). У процесі соціалізації школярів це відіграє велику роль, позаяк становить «культурний фон» школи. Як стверджує О. Петренко, постійно зупиняючись поглядом на стіннівках, стендах, дитина «привласнює» написані там істини, вони стають її власними, проходить процес інтеріоризації. Цей процес відіграє значну роль у становленні особистості дитини. З часом дитина стає причетною до живої культури школи, доповнює й удосконалює її [239, с. 88].

Отже, визначаючи та обґрунтовуючи категорійно-поняттєвий апарат дослідження, ми окреслили ті основні поняття, які використовуватимемо в подальшій роботі, зокрема: початкова школа, училище, освітнє середовище, освітній простір, класна кімната, простір класної кімнати, формування простору класної кімнати, шкільні меблі, шкільна парта, стенди, плакати, стіннівки тощо.

1.2. Джерельна база та історіографія проблеми дослідження

Проблема формування простору класної кімнати початкової школи України є міждисциплінарною – охоплює архітектурні, дизайнерські, гігієнічні, ергономічні, психологічні, педагогічні й інші вимоги до такого формування, при цьому базується на соціокультурному, історико-педагогічному, системно-хронологічному й інших підходах. Відповідно складний і багатоплановий характер проблеми потребує аналізу широкого

кола різноманітних джерел, причому окреслення історіографії будь-якої історико-педагогічної проблеми великого періоду потребує особливого підходу до класифікації історичних матеріалів, а саме, як вважають О. Нагірняк (2007) і Л. Березівська (2009), розподілу виявлених праць на *джерельні та історіографічні* [184; 16].

Класифікація джерел є не лише передумовою теоретичного й історичного аналізу, але й дає змогу розв'язувати питання автентичності, репрезентативності, достовірності та відносної цінності різноманітних джерел, вважає сучасний історик педагогіки О. Петренко, спираючись на твердження Д. Раскіна: «Від глибини та зумовленості класифікації джерел залежить, у кінцевому рахунку, і ефективність способів та методів їхнього дослідження, тобто доведеність і достовірність результатів історичного вивчення. Класифікація та систематизація історичних джерел також, як і типологія інформації, що досліджується, будучи одним із етапів наукового дослідження, є невід'ємною частиною кожної сучасної наукової дисципліни» [238, с. 537].

Як і будь-яке історичне дослідження, історико-педагогічне включає набір неодмінних категорій: історичне джерело – історичний факт – історичний опис – історичне пояснення. Власне, джерело – єдина реальність, що пов'язує ученого з минулим, яке він досліджує.

Джерельну базу дослідження проблеми формування простору класної кімнати початкової школи України (сукупність опублікованих та неопублікованих джерел) класифікуємо й систематизуємо відповідно до класифікації джерел, запропонованих сучасними істориками А. Боровиком (2003) [29], О. Нагірняком (2007) [184] та істориками педагогіки Н. Гупаном (2002) [65], Л. Березівською (2008) [18].

Джерельну базу дослідження систематизовано за трьома підходами: проблемно-тематичним, хронологічним і персоніфікованим і розподілено на шість основних груп.

До *першої групи* віднесено джерела нормативно-правового характеру (закони, накази, постанови державних структур Російської імперії, УНР, УСРР, УРСР, СРСР, України, Міністерства народної освіти Російської імперії, Генерального секретаріату освіти, Міністерства народної освіти УНР, Міністерства народної освіти Директорії УНР, Народного комісаріату освіти УРСР, Міністерства освіти УРСР, Міністерства освіти й науки України). Саме вони дають змогу вивчати правове поле й законодавчу основу процесу формування простору класної кімнати в структурі діяльності початкової школи України впродовж ХХ століття.

У *другу групу* виокремлено документи й матеріали, які зберігаються в державних архівах України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІА)); в музеях різних регіонів України (Педагогічний музей України, Національний музей народної архітектури та побуту України, Музей народної архітектури і побуту у м. Львові імені Климентія Шептицького, Музей народної архітектури і побуту Прикарпаття, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, Музей у Колочаві «Радянська школа», Музей у Колочаві «Чеська школа» й ін.). Віднайдені матеріали уможливили різновекторне вивчення досліджуваного феномена.

До *третьої групи* віднесено періодичні видання, у яких публікувались різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали з проблеми дослідження: «Журналь Міністерства народнаго просвѣщенія» (1834–1917), «Учитель» (1861–1870), «Вѣстникъ воспитанія» (1890–1917), «Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки» (1917–1918), «Вільна українська школа» (1917–1920), «Порадник по соціальному вихованню» (1921, 1924, 1925), «Шлях освіти (Путь просвещения)» (1922–1930), «Радянська освіта» (1923–1931), «Комуністична освіта» (1931–1941), «Соціалістичний Київ» (1933–1937), «Архітектура Радянської України» (1938–1941 pp.), «Радянська школа» (1945–1991), «Народное образование» (1946–1991), «Архітектура і будівництво» (1953–1957), «Будівництво і

архітектура» (1957–1959), «Строительство и архитектура» (1959–1991), «Початкова школа» (1969–2023), «Рідна школа» (1991–2023), «Шлях освіти» (1995–2013) та ін.

Четверту групу складають праці вітчизняних педагогів, психологів, гігієністів, архітекторів, у яких аналізувалися питання шкільних будівель, організації простору класних кімнат у визначених хронологічних межах.

П'яту групу джерел становлять інтерпретаційні джерела: монографії, брошури, статті, присвячені досліджуваній темі або дотичні до неї. На основі їх аналізу можна визначити основні завдання, підходи, принципи та прийоми формування простору класної кімнати початкової школи України.

Шосту групу джерел представляє довідкова література, інформація з якої дає змогу робити системний аналіз та узагальнення з досліджуваної проблеми. До цієї групи відносимо енциклопедії і словники, в яких представлено матеріал з досліджуваної проблеми. Так, за допомогою «Енциклопедії освіти» (2021), педагогічних енциклопедій та словників було визначено та уточнено категорійно-поняттєвий апарат дослідження [84; 219].

Комплекс джерел, на які ми спираємося в дослідженні, охоплюють усі можливі напрями отримання інформації з досліджуваної проблеми, що дає змогу робити її системний аналіз та узагальнення й реалізувати поставлені в роботі завдання.

Задля об'єктивного й достовірного розкриття теми дослідження необхідно докладно розглянути *історіографію питання*, здійснити періодизацію розвитку історико-педагогічних знань з проблеми. У нашому випадку – це аналіз праць, присвячених проблемі формування простору класної кімнати початкової школи України наприкінці XIX ст. – 1991 р.

Шкільна освіта на території України, за твердженням Л. Березівської, розвивалася «у складі послідовно змінюваних соціально-економічних формацій, епох (імперської, національної, радянської)» [15, с. 7], національної, відтак аналіз історіографічних праць щодо проблеми формування простору

класної кімнати початкової школи здійснюємо в межах визначених ученою епох, позаяк класна кімната є складником шкільної освіти.

Питання формування простору класної кімнати початкової школи України до цього часу ще не було предметом спеціального наукового дослідження ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії, однак є досить чисельна література, у якій автори торкалися окремих аспектів означеної проблеми. Зрозуміло, що праці, які написані за різних часів і з різних позицій, нерівноцінні за своїм змістом і характером, мають свої предметні, змістові та оцінні особливості. Зважаючи на це, вважаємо доцільним класифікувати їх за хронологічним та проблемно-тематичним підходами, позаяк застосування цих підходів до аналізу, систематизації і класифікації праць дає нам можливість організувати матеріали дослідження в певній послідовності задля всебічного представлення стану дослідження окресленої проблеми.

Наукові праці з досліджуваного питання, зважаючи на періодизації, запропоновані О. Сухомлинською (2003), Л. Березівською (2009), умовно розподілено нами на три періоди відповідно до характерних тенденцій кожного з них: *I період (1899–1917)* – спроби реформування шкільної освіти в імперську добу, «педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу»; *II період (1917–1991)* – «формування національної шкільної політики», період становлення «української педагогіки як складової «російсько-радянської» культури», *III період (90-ті роки ХХ ст. – до наших днів)* – «розвиток педагогіки і школи в Українській державі», створення національної системи освіти [314, с. 58-66; 15, с. 10].

Прагнучи максимального відмежування від російської педагогічної науки й намагаючись відтворити історичну справедливість в оцінці багатьох педагогів минулого, до історіографії проблеми формування простору класної кімнати початкової школи України включаємо праці тих авторів, які були дотичні до України й української освіти походженням, освітою, діяльністю тощо і які здійснили істотний вплив на діяльність школи досліджуваного періоду на території сучасної України.

Історіографічні розвідки *першого періоду* (1899–1917) відображали тенденцію зацікавлення питанням формування простору класної кімнати не лише архітекторами, лікарями-гігієністами, як це було в XVIII–XIX ст., але й педагогами-реформаторами. Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався реформуванням системи вітчизняної народної освіти, зумовленим модернізацією економічної і соціальної сфер життя і викликаними нею змінами ставлення держави й суспільства до освіти. У цей період значно інтенсифікувався процес створення мережі закладів освіти різного типу. Проблеми благоустрою, матеріально-технічного оснащення й санітарного стану закладів початкової освіти, а також їх впливу на фізичний й психологічний стан учнів викликали інтерес у тогочасних педагогів.

Серед праць, у яких обґрунтовувалась потреба облаштування нових шкільних приміщень і простору класних кімнат, виокремлюємо дослідження архітекторів, лікарів-гігієністів, педагогів М. Гундобіна, О. Доброславіна, Т. Мюнніха, Ф. Ерісмана й ін. [35; 386; 376; 377].

Швейцарець за походженням, лікар-гігієніст і педагог, засновник вітчизняної гігієнічної науки і наукової шкільної гігієни в Росії Ф. Ерісман у праці «Міркування про обладнання зразкової класної кімнати, згідно з вимогами сучасної гігієни» (1888) обґрунтував гігієнічні вимоги до класних кімнат і запропонував власний проєкт зразкової класної кімнати [377]. А в праці «Міркування з питання про найкраще обладнання класних меблів» (1895) виклав свої думки про раціональне обладнання класних кімнат, шкільні меблі, зокрема парту [378].

У «Короткому підручнику з гігієни» (1912) учений обґрунтував найбільш доречну форму, абсолютні і відносні величини класної кімнати, зважаючи на особливості шкільного життя, необхідний об'єм повітря на кожну дитину, опалення, вентиляцію, кількість місць для учнів, розміщення класної дошки і конторки учителя [376, с. 429].

До історіографії першого періоду долучаємо праці львівського архітектора, педагога Т. Мюнніха, як-то: «Будівництво народних шкіл в

Галичині» («Budowa szkół ludowych w Galicji»), у якій автором здійснено докладний аналіз проєктування та будівництва індивідуальних народних шкіл [387; 386]; каталог «Плани будинків народних шкіл», у якому ученим представлено креслення типових проєктів міських і сільських шкіл й відгуки про них сучасників, що оцінювали їх не інакше, як «... зразок того типу будівель» [388, с. 184].

На початку ХХ століття М. Гундобін – педіатр, один з ініціаторів створення в Києві курсів дитячих хвороб (1874), які згодом трансформувалися в кафедри педіатрії, голова відділення гігієни виховання й освіти, а також шкільної гігієни російського товариства охорони народного здоров'я – видав низку книг зі шкільної гігієни «Шкільна гігієна», три лекції для викладачів початкових шкіл (1902), «Гігієна дитинства» (1907, 1909, 1913), в яких обґрунтовував гігієнічні вимоги до організації навчання [64]. Учений вважав, що знання шкільної гігієни також необхідно вчителю, як і педіатрові. Значну увагу він приділяв питанню про правильне сидіння учнів під час занять і про правильний добір парт, вказуючи, що якщо стіл не буде відповідати гігієнічним вимогам і не буде відповідати зросту учня, то сидіння за партою буде неправильним, а це може призвести до патологічних змін у кістково-м'язовій системі й змін з боку органів зору. М. Гундобін обґрунтовував також гігієнічні вимоги до освітлення класу. Найкращим світлом він вважав денне, а в разі користування штучним освітленням радив надавати перевагу розсіяному електричному світлові. Лікар у своїх працях викладав гігієнічні вимоги до повітряно-теплового режиму класних кімнат, до навчальних посібників і підручників [64].

Своєю чергою, уродженець Полтави (хоча на російських сайтах місцем народження вченого зазначають Пензу), педагог-гігієніст В. Ігнат'єв (1897, 1902) вивчав питання освітлення й якості повітря в класних кімнатах, і в низці публікацій обґрунтовував вимоги шкільної гігієни під час будівництва шкіл і класних кімнат народних шкіл [95; 96].

Натомість директор народних училищ Херсонської й Одеської губерній В. Фармаковський досліджував проблему збереження здоров'я учнів в школі, вплив повітря на стан здоров'я дітей і обґрунтував принципи вентиляції шкільних приміщень [339; 338].

Український гігієніст Д. Бекарюков, автор першого в країні посібника зі шкільної гігієни «Основні начала шкільної гігієни» (1906; 1914), обстоював соціально-гігієнічний підхід до організації простору шкільних приміщень [153]. Учений, послідовник Ф. Ерісмана, підкреслював залежність стану дитячого організму від умов середовища. Він зазначав, що достатні умови збереження здоров'я і правильного фізичного розвитку забезпечуються поєднанням «... санітарного благоустрою» простору школи і класу, «санітарних мір і санітарної просвіти» [14, с. 537].

Видатний гігієніст Г. Хлопін, професор Новоросійського університету (нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), автор посібників «Основи гігієни», «Методи санітарних досліджень», «Курс загальної гігієни», праць «Питання шкільної гігієни і педагогіки на II Міжнародному конгресі зі шкільної гігієни в Лондоні» (1908), «Шкільні хвороби серед учнів середніх навчальних закладів» (1909), проаналізував питання гігієни викладання, санітарні вимоги до шкільної будівлі, гігієнічні вимоги до облаштування класних кімнат, роздягалень, рекреацій, до шкільних меблів. Учений розробив рекомендації до вентиляції, опалення, освітлення шкільних приміщень. Ним був сконструйований портативний зразок парти, який міг використовуватися як навчальний, лабораторний і креслярський стіл [348].

До історіографічних праць відносимо праці українського гігієніста, приват-доцента кафедри загальної гігієни та санітарної поліції Київського університету, завідувача санітарним відділом земської управи Київської губернії І. Скворцова (автора більше 150 праць, загальна спрямованість яких – вивчення впливу фізико-хімічних та біологічних чинників на здоров'я людини, висвітлення змісту і завдань гігієни та санітарної справи).

І. Скворцову належить низка підручників із загальної, практичної та військово-польової гігієни, у яких він не лише виклав своє розуміння гігієни як науки, а й представив нову науку – гігієнологію, що досліджує природне середовище, і гігієну, предметом вивчення якої є штучне середовище, створене людиною. У такому сенсі гігієнологія вивчає природні умови здорового існування, а гігієна – штучні обставини, побут людини, і дає рекомендації з її оздоровлення. Учений обґрунтовував необхідність організації повітрообміну класних кімнат на основі широкої аерації [55].

Таким чином, здійснений аналіз уможливорює висновок про те, що проблеми збереження здоров'я дітей за умов шкільного навчання, організації освітнього простору, зокрема простору класної кімнати, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття набули актуальності.

Аналізуючи праці *другого періоду* (1917–1991 рр.) зазначимо, що і в роки української революції, і в перші роки становлення української держави, попри важкі умови, вибудовувалася власна ефективна, економічно доцільна, соціально спрямована освітня система: поєднання професійної (спеціальної) освіти із загальною в ранньому віці; максимальне наближення до потреб економіки; наступність навчання на всіх його стадіях; прагматичність; навчання рідною мовою. Реформування мало вагомі духовні та матеріальні здобутки [158]. Зі встановленням радянської влади на території України побудова єдиної трудової школи потребувала науково обґрунтованих досліджень, зокрема й щодо шкільних будівель, класних кімнат й облаштування їх простору.

Питання проєктування та будівництва нових шкіл, формування простору класних кімнат в Україні наприкінці 1920-х стояло дуже гостро: у зв'язку з необхідністю здійснення плану подолання неписьменності й упровадження загального початкового навчання, небувалим напливом дітей до школи, постала проблема нестачі шкільних будівель, особливо у віддалених від центру житлових районах. У другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. у школах відбулася переорієнтація на трудове виховання, що вимагало

відповідного функціонального наповнення шкільних будівель: наявність у них більших класних кімнат, майстерень, лабораторій, кабінетів та інших спеціалізованих приміщень, що відобразилося на проєктуванні та будівництві шкіл. Почали розроблятися навчальні будівлі нового типу з більш складною об'ємно-просторовою структурою [147, с. 113].

Закономірно, що ці питання стали предметом аналізу вчених того періоду – архітекторів, лікарів, педагогів, психологів.

Приміром, у статті «Про архітектуру шкільних будинків», видрукованій у журналі «Радянська освіта» (1926), В. Хмурий критикував так званий український стиль будівництва шкіл за його марнотратність, натомість пропонував надавати школам «пролетарського архітектурного стилю», який він трактував як «утилітарне й доцільне, відповідно до функцій будівлі, одмежування простору; економна й проста форма; організація форм і розмірів лишень за вимогами тривкості матеріалу й призначенням будівлі. Його красою буде простота й матеріал, його девізом – конструктивність» [349, с. 44]. Автор критично проаналізував усі три типові проєкти, рекомендовані на той час Наркомосом УСРР, й доводив, що «архітектура шкільного будинку річ остільки серйозна й важлива за наших часів», тому «нову архітектуру для нашої школи ми зможемо винайти, лишень притягнувши до цієї справи всі наші архітектурно-конструктивні сили, а ще краще й не тільки наші» [там само, с.46].

До історіографії проблеми дослідження відносимо працю київських лікарів Л. Писаревої й А. Попович «Меблі для трудшкіл. При сучасних методах виховання» (1926), у якій авторки здійснили аналіз наявних парт, столів і крісел, обґрунтували вимоги до нових шкільних меблів, представили тип стола й крісла, що були розроблені в Кабінеті Гігієни Трудових Процесів Дитинства [175].

Працю В. Тарана «Про робочу меблю в школі» (1927) вважаємо і джерелом, і історіографічною студією, позаяк у ній автор проаналізував діяльність «такої авторитетної установи, як Київський Кабінет Гігієни

трудових процесів дитинства при Санітарно-Педологічному Інституті», зокрема «лікарів Писаревої та Поповіч, якими розроблено питання про «мебель для трудшкол при современных методах воспитания» і видруковано попереднє повідомлення у вигляді невеликої брошури з відповідними чертежами та поясненнями до них». В. Таран вважав, що «ця робота має величезне значіння в роботі по виробці нової меблі», адже «автори висовують питання про заміну парти столом і окремо від нього лавою, при чім детально розроблюють питання про розміри окремих частин меблі для кожного зросту дітей. Необхідність введення стола, а не парти, автори доводять і гігієнічними і педагогічними засадами». В. Таран зробив висновок, що ця «попередня але велика робота, безумовно, досить обґрунтована і рішуче говорить за те, що замість парт вже є на сьогодні нова мебля, що застережує і гігієну дитячого зросту і нову організацію шкільної роботи» [326, с. 18].

Своєю чергою, у збірниках праць «Устаткування шкільних установ» за редакцією А. Мольнова й П. Тюркіна (1928), «Будівництво шкільних будинків. Організація, проектування й керівництво будівництвом» за редакцією П. Тюркіна (1929) начальником Головного керування соціалістичного виховання Наркомосу розглядалися питання облаштування шкільних будинків, класних кімнат [199; 310]. Зокрема, у збірнику матеріалів «Устаткування шкільних установ» докладно аналізувалося питання формування простору класних кімнат, вимоги до меблів і предметів шкільного обладнання (класні дошки, парти, столи, столи для сніданків, класні шафи, плювальниці, решітки для чищення взуття від грязі й ін.) [199].

До історіографічних праць відносимо альбом «Будова соціалістичного Києва» (1932), у передмові до якого київський архітектор В. Биструков здійснив аналіз конкурсу проєктів нової «зразкової школи» у Києві в 1929 р. і опис побудованої школи (нині середня школа № 71) за проєктом переможців П. Альошина і його учнів (Г. Волошинова і Й. Каракіса) у 1931 р. [34].

Уже згадуваний вище Д. Бекарюков разом із професором А. Мольковим, основоположником радянської шкільної гігієни, не лише розробляли норми

нового шкільного будівництва, шкільного обладнання і шкільного режиму, а й у спеціальних комісіях Наркомосу обґрунтовували будівельні норми трудової школи, класних кімнат, типи шкільних столів та ін. Як науковий співробітник науково-дослідного санітарного інституту імені Ерісмана Д. Бекарюков здійснював велику роботу з гігієнічної оцінки освітлення і вентиляції в класних приміщеннях, коридорах, рекреаціях, що відобразив у праці «До питання про вентиляцію в шкільних будинках» (1933) [13].

У журналі «Соціалістичний Київ» у статті А. Циренщикова «Директива партії в дії: Про будівництво шкіл в столиці УРСР» (1936) у стилі радянської пафосної риторики була описана програма шкільного будівництва в Києві, окремі проекти, однак питання класних кімнат автором не порушувалося [354]. 1937 р. у журналі з'явилися окремі праці, у яких критикувалася архітектура новозбудованих шкіл, до прикладу: стаття В. Дубова «Хиби і недоліки в архітектурі новозбудованих шкіл», стаття Я. Лінійчука «З чого ми розпочинаємо новий навчальний рік» (1937) [79].

Істотне місце в історіографії проблеми дослідження посідає фундаментальна праця українського педагога-емігранта С. Сірополка «Історія освіти в Україні» (1937), у якій автор на широкому фактологічному матеріалі статистичних збірників, звітів, архівних матеріалів про технічні характеристики шкільних приміщень здійснив побіжну оцінку класних приміщень у контексті розгорнутого аналізу системи української освіти [301].

Про досвід та особливості будівництва шкільних будівель у селах України йшлося в статті архітектора Й. Каракіса «Будівництво і проектування сільських шкіл на Україні» (1938), що була опублікована в педагогічному часописі «Радянська школа» [109].

До історіографії проблеми нашого дослідження доцільно долучити публікації в журналі «Архітектура Радянської України» – першому професійному щомісячному ілюстрованому журналі Спілки архітекторів УРСР, який виходив у 1938–1941 рр. і містив рубрику «Шкільне будівництво».

Усього вийшло 40 номерів, у яких нами віднайдено 11 статей, що безпосередньо стосуються шкільних будівель і просторів класних кімнат.

Приміром, у статті харківського архітектора, професора О. Молокіна «Подолати хиби шкільного будівництва» (1938) увага зосереджена на тих недоліках, які виникли в процесі масового будівництва шкіл після Постанови ЦК ВКП(б) від 23 лютого 1935 р. [182]. У контексті проблеми нашого дослідження важливим є твердження архітектора, що «вся науково-дослідницька робота в галузі, узагальнення досвіду, фіксація помилок і досягнень, проробка добре перевірених установок і завдань на проектування, проведення конкурсів і т. ін. безумовно повинні бути зосереджені в одній компетентній організації. Такою організацією, природно, є Наркомос України» [182, с. 32-33]. О. Молокін особливу увагу зосередив на питанні «орієнтації класних приміщень за країнами світу», аби «орієнтація класної кімнати передбачала безпосередню інсоляцію класу протягом кількох годин, але не під час занять» [там само, с. 33]. Учений стверджував, що для шкіл України найбільш сприятливою була «орієнтація на схід і захід з певним ухилом», «південно-східна орієнтація вже вимагає застосування штор», а «південно-західна зовсім неприпустима, бо останні уроки денної зміни будуть у них проходити нормально тільки в хмарні дні» [182, с. 33]. Водночас архітектор наголошував на необхідності максимального використання шкільної площі під класні кімнати (до 60-65%) [там само].

У статті архітектора професора В. Осмака «Про інсоляцію класів у шкільних будинках» (1938) порушено «питання розташування класу щодо сонця», про необхідність урахування енергії сонячного випромінення на одиницю площі горизонтальної поверхні класних кімнат. Розташування та орієнтація класних кімнат повинні забезпечувати оптимальну тривалість інсоляції на день, при цьому необхідно «задовольняти дві майже суперечливі вимоги. З одного боку – клас повинен бути якнайширше інсольований протягом дня, а з другого – сонячні промені не повинні проникати в клас під час навчання» [206, с. 37]. Архітектор писав: «Всім добре відомо, наскільки

необхідні сонячні промені в класі, як могутній оздоровник приміщення, і як вони шкідливі в години занять, коли безпосередньо падають на учня, його стіл, книгу, зшиток або класну дошку, утомлюючи зір, знижуючи сприйнятливість у роботі і навіть впливаючи до певної міри на правильність фізичного розвитку учня» [206, с. 37]. В. Осьмак рекомендував оптимальні розміри класів, орієнтацію вікон, розміщення класної дошки, класних столів [там само].

Своєю чергою, в статті лікаря В. Майданського «Деякі хиби в практиці проектування шкіл» (1938) велика увага зосереджена на розташуванні класних приміщень. На основі аналізу шкільних приміщень автором зроблено висновок про доцільність орієнтувати класні кімнати на три сторони [164].

У статті «На боротьбу з надмірностями в шкільному проектуванні» (1938) інженер Є. Ортенберг акцентував увагу на недоліках у будівництві шкіл, що було зумовлено відсутністю чіткого планування. Зазначалося, що Шкілпроект НКО УРСР має утворити типові проекти шкіл, у яких велика увага мала бути приділена класним кімнатам [201]. А в праці «Типові проекти шкіл на 1939 рік» (1939) Є. Ортенберг схарактеризував нові типові проекти шкіл, розроблені Шкілпроектом Наркомосу УРСР, які вирізнялися, на його думку, компактністю, економічністю, раціональною орієнтацією класних кімнат [202].

У працях архітектора Е. Кодніра «Типовий проект радянської школи» (1935), «Деталі проектування шкіл» (1938) обґрунтовувалася необхідність проектування різних за своєю площею класних кімнат для учнів молодшого і старшого віку. При цьому доводилася потреба в збільшенні класних кімнат для початкової школи, доводилася доцільність перенесення цих кімнат на вищі поверхи, де тихіше і світліше. Архітектором чітко проаналізовані вимоги до освітлення, до інтер'єру класів, зокрема, парт, шкільної дошки [128; 129].

Своєю чергою, у статті О. Повстенка «Більше уваги проектуванню і будівництву сільських шкіл» (1939) здійснено аналіз трьох типових проектів сільських шкіл. Зокрема, акцентовано увагу на тому, що «половина учбових приміщень, особливо класів, потрапляє в невідгідну для них орієнтацію

відносно частин світу». Окрім того, автори проєктів пропонували неправильне розміщення входу в класні кімнати – ззаду: «З семи класних приміщень, класів з задніми входами аж три. На практиці шкільні робітники примушені такі приміщення використовувати як класи з передніми входами, і учням тоді світ падає з правого боку, а це з погляду шкільної гігієни зовсім шкідливе явище» [244, с. 26-27]. О. Повстенко дійшов висновку, що в проєктуванні сільських шкіл «відчувається не тільки тупцювання на місці, а навіть і деяке погіршення порівняно до продукції Шкілпроєкту минулих років» [244, с. 28].

У праці І. Машкова «Швидкісне будівництво сільської школи» (1939) зазначалося, що швидке будівництво сільських шкіл спричинило неправильну орієнтацію класних кімнат, що, своєю чергою, впливало на інсоляцію [173]. При цьому автор настійливо рекомендував урахувати особливості кожного проєкту. Аргументуючи свою думку, він наводив приклад побудови сільської школи в с. Чернин Київської області за проєктом № 23, де «основна маса класів орієнтована на схід, окремі – на захід. Східні класи мали сонце весь час занять. Однак великі дерева перед вікнами затіняли класи і, за свідченням педагогів та школярів, сонце їм не заважало. За кращу визнати орієнтацію західних класів, де сонце з'явилося зараз же після виходу учнів з школи. Якщо взяти до уваги те, що рекомендованою в даному випадку орієнтацією була східна, то розміщення класів на дві сторони не є в цих умовах дефектом» [там само, с. 20]. І. Машков вважав, що «Шкілпроєкт НКО УРСР дав змогу архітекторам – авторам проєктів знайомитися з місцевістю, на якій провадиться будівництво школи і здійснювати хоча б вибірковий авторський нагляд» [там само, с. 21].

У статті М. Ашкіназі «Про деякі підсумки роботи Шкілпроєкту Наркомосвіти УРСР» (1941) здійснено критичний аналіз основних проєктів типів шкіл, як-от: «тип № 103 (автор – архіт. Коднір), тип № 102 (автор – архіт. Корбін), тип № 110 (автор – архіт. Повстенко) і тип № 111 (автор – архіт. Шиманський)» проаналізовано позитивні рішення й виявлені дефекти, невдале проєктування сільських шкіл [7].

У роки Другої світової війни наукові дослідження проблеми формування простору класної кімнати майже не проводилися, а ті, які здійснювалися, були спрямовані здебільшого на розв'язання практичних завдань шкільної гігієни, продиктовані вимогами часу. Позаяк війна нанесла великих втрат шкільній інфраструктурі (знищені і шкільні приміщення, і меблі), здоров'ю дітей і підлітків, відразу ж у післявоєнний період актуалізувалися дослідження, спрямовані на вивчення оптимального формування простору класних приміщень, поліпшення здоров'я дітей.

Типові шкільні будівлі періоду 30–40-х рр. ХХ ст., зокрема планування простору класних кімнат, були схарактеризовані в книзі «Школи» (1948) архітектора, кандидата наук А. Аксельрода [3].

У 1944 р. у складі Академії педагогічних наук РРФСР створено самостійний Науково-дослідний інститут шкільної гігієни, у якому був організований сектор, а потім відділ шкільної гігієни ім. Ф. Ерісмана. У контексті проблеми нашого дослідження вартують уваги праці співробітників відділу П. Івановського, О. Гуткіна щодо проектування дитячих установ з дотриманням гігієнічних умов здорового виховання і навчання дітей.

Відповідно, 1949 р. у складі Українського інституту загальної і комунальної гігієни був створений Науково-дослідний центр шкільної гігієни в УРСР, працівники якого (О. Марзеєв, Д. Калюжний, А. Попович) мали низку праць з означеної проблеми. Шкільні гігієністи разом з архітекторами брали участь у розробці типових проектів шкільних будівель, плануванні простору класних кімнат, розробці шкільних меблів [102].

Так, у статті директора Українського інституту загальної і комунальної гігієни О. Марзеєва «Питання шкільної гігієни й санітарії на Україні» (1952) схарактеризовано діяльність відділу шкільної гігієни, зокрема з вивчення фонду шкільних парт, співпрацю з міністерствами охорони здоров'я і освіти УРСР [168]. Важливо, що в цій праці автор підняв питання про організацію класів на свіжому повітрі.

Свою чергою, у статті гігієніста П. Леушина «Акустичний благоустрій шкіл» (1952) значна увага приділена розміщенню класних кімнат, звукоізоляції в них, правильному розміру і встановленню вікон у класних приміщеннях [157]. Науковець стверджував, що гарна звукова ізоляція і добре освітлення класних кімнат мають велике значення для роботи школи; ним розроблено вимоги до штучного і природного освітлення й звукоізоляції в класних кімнатах [157].

З-поміж досліджень, присвячених аналізу простору шкільних приміщень, варто виокремити колективну працю київських архітекторів, наукових співробітників Інституту архітектури будівель Академії архітектури УРСР П. Альошина, О. Маринченка, В. Колеснікова «Архітектура шкільних будівель» (1952), у якій значну увагу приділено аналізу класних кімнат в історичній ретроспективі, практиці орієнтації класних кімнат, наведені чинні норми формування й облаштування останніх у вигляді схем [4, с. 66-68]. Автори з позицій педагогічного й санітарно-гігієнічного підходів проаналізували типи освітлення класних кімнат, розміщення вікон, дверей, парт, стола вчителя тощо [там само].

Необхідно зазначити, що вагомим внеском в історіографію досліджуваної проблеми є низка статей у журналі «Радянська школа», присвячених облаштуванню простору шкільних приміщень, зокрема класних кімнат (Ю. Мартиненко «Пристрій для затемнення вікон» (1962) [171], Й. Каракіс «Інтер'єр та обладнання шкільних приміщень» (1966) [110], Р. Фрідіна, В. Титуленко «До художнього оформлення шкільного приміщення» (1966) [345], М. Третяк «Раціонально використовувати шкільне обладнання» (1967) [331], Л. Пивоваров «Елементи технічної естетики в школі» (1968) [241], А. Косяк «Художнє оформлення школи» (1970) [148]).

Також важливими історіографічними джерелами є статті в журналі «Початкова школа», у яких ми віднайшли важливий фактологічний матеріал, а саме: В. Пижов «Спортивний зал у класній кімнаті» (1973) [242],

А. Романюк, С. Стефанів «Обладнання навчального приміщення» (1975) [294], М. Гоцуляк «Оснащення класу-кабінету» (1986) [60] та ін.

Окресленої проблеми торкався у своїх працях видатний український педагог В. Сухомлинський. В працях «Серце віддаю дітям» (1969), «Павлиська середня школа» (1969) та ін. педагог значну увагу приділив опису матеріальної бази Павлиської школи, обстановці класних кімнат [319; 317]. Він докладно описав класну кімнату початкової школи, кабінети основної школи: математики, мови і літератури, іноземної мови і т. ін. Значне місце в працях педагога посідає характеристика «зелених класів» як складника освітнього середовища. Аналіз надбань В. Сухомлинського дає змогу стверджувати, що всі приміщення, коридори, класні кімнати були в школі оформлені відповідно до віку, інтересів дітей і повинні були «до чогось закликати, чогось учити» учнів [222].

На початку 70-х років ХХ ст. українські вчені (В. Бондарчук, Ж. Капер, В. Ходаковський) зосереджували увагу на питанні дотримання гігієнічних вимог будівництва шкіл в Києві (автоматична вентиляція класних кімнат, роздільне ввімкнення світла кожного подовжнього ряду світильників у класах, звукоізоляція класних приміщень) [26].

У працях В. Єжова (1977), С. Тутученка (1970, 1981), Л. Ковальського (1988) здійснено аналіз проектів шкіл Й. Каракіса: розміщення класних кімнат у Донецькій школі № 5, шкільному комплексі на 30+30 класів у м. Ворошиловграді, у багатопрофільному навчально-виховному центрі на Оболоні в м. Києві [328; 334; 335; 124].

У працях доньки архітектора Йосипа Каракіса – теж архітектора Ірми Каракіс «Інтер'єри шкіл і дошкільних закладів» (1974), «Сучасний інтер'єр шкіл і дитячих дошкільних установ» (1989) проаналізовано принципи планування, облаштування меблями, освітлення, навчально-гігієнічний режим, зокрема, класних кімнат для початкової школи. На її переконання, для «молодших класів» має бути виділена «навчальна секція», яка «складається з

4-6 класних кімнат з загальною рекреацією, приміщеннями продовженого дня та санітарним вузлом» [110, с. 4; 103].

У 1980-ті рр. з'явилася низка дисертаційних досліджень українських учених, у яких побіжно піднімалося питання організації класних кімнат. Так, у кандидатській дисертації В. Шпаковської «Архітектурна організація середовища для учнів підготовчих класів загальноосвітніх шкіл» (1984) схарактеризовано вимоги до організації підготовчих класів, викладено пропозиції щодо архітектурно-планувальної організації середовища класних кімнат для дітей шестирічного віку [368].

У дисертаційній роботі Н. Консулової «Принципи формування архітектурного середовища шкільних приміщень з врахуванням його виховного впливу» (1989) авторкою класифіковано простори шкільних приміщень за віковими категоріями учнів. Н. Консуловою проведено ретроспективний аналіз шкіл задля виявлення втрачених елементів, що визначають емоційне забарвлення освітнього простору. З погляду планувальної структури авторкою розглядалися школи Прадавньої Греції, Англії, України. Зважаючи на досліджувані об'єкти, авторка проаналізувала основні структурні елементи закладу освіти – простір освітньої діяльності, суспільний простір, сад, що виконує функцію ландшафтно-рекреаційного простору [131].

З 1991 р. і до сьогодні виділяємо *третій період* історіографії, який пов'язаний з якісними змінами в усіх сферах життя: характерним для нього є зростання інтересу до історичного досвіду функціонування національної системи освіти й виховання та її окремих аспектів і напрямів.

Історіографію цього періоду характеризує зміна змістового наповнення: у контексті сучасної історико-педагогічної парадигми оцінюється розвиток української національної школи, розвиток освіти і педагогічної науки в Україні, внесок вітчизняних педагогів у розвиток української освіти.

За цього періоду з'являються праці (статті, монографії, посібники, дисертаційні дослідження), в яких з нових позицій, неупереджено

аналізуються шкільні будівлі, класні кімнати, їх меблювання. Так, у статті В. Паламарчук і Б. Чижевського «Концептуальні основи навчальних закладів нового типу» (1993), у посібнику Б. Чижевського «Школи нового типу в Україні» (1996) проаналізовано заснування шкіл нового типу в Україні, їх архітектурні особливості [213; 360].

До історіографії проблеми включаємо низку дисертаційних досліджень, у яких проаналізовано окремі аспекти шкільного будівництва, облаштування шкільних приміщень, формування простору класних кімнат.

Зокрема, аналіз удосконалення мережі й типів шкільних будинків у наявній забудові на прикладі міст України здійснено в дисертаційному дослідженні О. Начевої (1992) [188].

У докторській дисертації Л. Ковальського «Проблеми розвитку архітектури навчально-виховних будівель» (1995) проаналізовано соціально-педагогічні вимоги до матеріально-технічної бази закладів освіти в Україні; окреслено функціональні вимоги до класних кімнат [126].

У дисертаційному дослідженні С. Сьомка «Архітектурно-планувальна організація будівель ліцеїв і гімназій (в умовах України)» (1996) автор з позицій ергономічного підходу проаналізував проєктування й дизайн шкільних будівель нового типу [324].

Своєю чергою, у дисертаційній роботі О. Дячок «Принципи формування архітектури шкіл з нетрадиційними методами навчання» (2000) проаналізовано підходи до проєктування навчальних приміщень у нетрадиційних закладах освіти, зокрема, у вальдорфській школі [80].

Аналіз шкільних будівель і класних кімнат на основі узагальнення світового і вітчизняного досвіду проєктування і будівництва закладів освіти з урахуванням енергозаощаджування здійснено в дисертаційному дослідженні Л. Шулдан «Принципи архітектурно-типологічного вдосконалення шкільних будівель з врахуванням енергозаощаджування» (2007). І хоча акцент в її дослідженні зроблено на енергозаощаджуванні, все ж цінним у контексті проблеми нашого дослідження є узагальнення досвіду проєктування,

будівництва та реконструкції шкільних будівель в Україні, виявлення історичних закономірностей в архітектурі шкіл, починаючи з другої половини XIX ст. й дотепер [371]. Зокрема, у статті «Архітектурне удосконалення шкільних будівель з врахуванням енергозаощаджування» (2008) Л. Шулдан проаналізувала доцільність використання «поперечних» класних кімнат глибиною до 7,5 м (4 ряди по 4 столи), квадратних 6×6 м (3 ряди по 4–5 столів), нестандартної форми класів, класів терасного типу [370].

У дисертаційному дослідженні О. Тишкевич (2010) висвітлено архітектурно-планувальну організацію сільських малокомплектних шкіл України [329].

До історіографії проблеми цього періоду відносимо праці Н. Карапузової, Є. Зімниці, Є. Починок, В. Помогайбо, які присвячені педагогічній ергономіці, створенню комфортного та безпечного середовища в початковій школі (2012) [114; 115].

Архітектура народних шкіл у роботах Тадеуша Вацлава Мюнніха проаналізована в статті Л. Шулдан й А. Штендери (2013) [372].

Історіографію означеної проблеми третього періоду збагатили праці академіка, історика архітектури В. Чепелика, зібрані в книзі «Бесіди про українську архітектуру» (2013), у якій, зокрема, аналізується український стиль в архітектурі шкіл, київська, львівська, івано-франківська архітектурні школи побудови шкільних приміщень [357].

У праці О. Макухи «Передумови виникнення земських шкіл в Україні у XIX – на початку XX століть» (2014) дається оцінка будівництву земських шкіл, типових проєктів, санітарно-гігієнічних вимог до класних кімнат у школах з різним об'ємно-планувальним вирішенням [165].

У праці Н. Павленко «Гігієнічна оцінка особливостей планувальних рішень існуючих та запроектованих загальноосвітніх навчальних закладів» (2014) здійснено гігієнічну оцінку закладів загальної освіти в період будівництва з 1960–1990-х років за типовими проєктами та сучасних закладів, що переважно проєктуються за індивідуальними проєктами; проаналізовано

забезпечення основних гігієнічних показників природного освітлення та інсоляції як навчальних приміщень, так і на території школи [211].

2015 р. опубліковано низку праць, присвячених аналізу шкільних будівель української столиці: у статті Г. Ковальської «Реорганізація мережі навчальних закладів у кварталах історичної забудови» здійснено аналіз шкільних будівель, зведених у 1950-60-ті рр. у Києві у зв'язку з переходом до обов'язкової середньої освіти. Відзначено, що в них розширився склад навчальних приміщень, з'явилася нова група приміщень для трудового навчання та фізкультурно-спортивних занять [125, с. 95-99]; у праці О. Пивоваренко «Архітектура шкільних комплексів в забудові історичного Києва» проаналізовано особливості планування простору шкільних приміщень в історичній ретроспективі. Автор доходить висновку: якщо у 20-60-ті роки ХХ ст. школам надавалася домінантна роль у житловій структурі, поєднання в архітектурній композиції горизонтальних навчальних блоків і розвинутої громадської і вхідної груп приміщень акцентувалися з допомогою крупної пластики об'ємів цегляного фасаду, спрощених ордерних форм, що свідчило про спрямування до загальноприйнятої архітектурної мови, яка несла ідею соціального і культурного спілкування, то в 70–90-ті роки ХХ ст. відбувся поворот до колективного виховання, що зумовило спрямування на масове будівництво типових шкільних будівель. У цей період, епоху суворо запрограмованих соціальних, етичних та інших нормативів створення типових, на той час «зразкових» проєктів, у будівництві шкіл використовувалися примітивні матеріали і жорстка нормативно-цінова політика, тому нелегко було знайти альтернативний варіант найкращої організації функціональних зв'язків основних груп приміщень і раціональну конструктивну схему шкільних приміщень [240, с.180-184.]

До історіографії проблеми включаємо працю польської дослідниці С. Валасек «Будівництво початкових (народних) шкіл у Галичині та Королівстві Польському в періодиці на межі ХІХ-ХХ ст.» («Budownictwo szkół elementarnych (ludowych) w Galicji i Królestwie Polskim na łamach czasopism

przełomu XIX i XX wieku»), у якій проаналізовано замітки і статті про будівництво народних початкових шкіл у Галичині та Королівстві Польському на сторінках періодичних видань на межі XIX-XX ст. (2015) [394].

В альбомі священика і журналіста А. Власенка «Земські школи Опанаса Сластіона» (2016), що є найповнішим друкованим каталогом шкіл О. Сластіона, містяться фотографії і описи шкіл українського архітектурного модерну, що робить його важливою історіографічною працею в контексті проблеми нашого дослідження [41].

У праці «Ергономічний підхід до організації інтер'єру класу» (2017) Т. Прибора сформулювала основні правила створення інтер'єру класної кімнати [255].

Український краєзнавець, науковець, дослідник забудови Києва радянського періоду С. Широчин у статті «Київські школи міжвоєнного періоду: історія й архітектура» (2017) проаналізував особливості столичних шкільних будівель і класних кімнат з 1935 до 1939 р. Він зосередив увагу на освітленні й вентиляції класних кімнат, їх розмірі, на чинниках, якими ці розміри визначались [362].

До історіографії дослідження включаємо праці Т. Водолазської (2018, 2020), у яких полтавська дослідниця проаналізувала освітнє середовище як «третього учителя», інструменти оцінки шкільного освітнього середовища, розглянула можливості просторової організації класу початкової школи в контексті реалізації концепції НУШ, специфіку зонування класної кімнати й створення функціональних осередків, виокремила варіанти організації освітнього простору [42; 43; 44].

У статті Л. Вакульницької «Український архітектурний модерн. Сільські школи архітектора Сластіона» (2018) схарактеризовано архітектурні особливості сільських шкіл О. Сластіона, які, на переконання авторки, «не просто зразок стилю українського модерну на побутовому, сільському рівні – це ще й пам'ятки спротиву російському імперству й асиміляції», позаяк

синтезують у собі національні традиції, передові технологічні та стильові тенденції [37].

До історіографічного поля дослідження належить і дисертаційне дослідження О. Гомон «Архітектурно-планувальна організація освітніх комплексів «Дитячий садок – початкова школа»» (2021), у якому здобувачкою в галузі архітектури проаналізовано досвід формування об'єктів дошкільної та загальної освіти, доведено, що такі об'єкти є одним з перспективних напрямів удосконалення освітнього процесу та архітектурно-планувальних рішень навчальних будівель, позаяк ураховує динамічний характер демографічного складу населення житлових районів і передбачає створення гнучкої структури закладів освіти з можливістю періодичної зміни кількості груп у дошкільному закладі та класів у початковій школі. Авторкою розроблено базисну номенклатуру з п'яти типів освітніх комплексів, досліджено функціонально-планувальну структуру будівель освітніх комплексів «Дитячий садок – початкова школа», визначено склад, норми площі та зв'язок приміщень групових осередків дитячого садка, навчальних секцій початкової школи та блоку спільних приміщень; запропоновано принципіві проектні типи освітніх комплексів різної місткості з гнучкою планувальною структурою [57].

Вагоме місце в історіографії досліджуваної проблеми займають праці київського дослідника Д. Косенка, зокрема: «Предметно-просторова складова освітнього середовища: досвід вальдорфської школи» (2012), «Категорії формування предметно-просторового середовища навчального закладу» (2014), «Учнівські меблі: розвиток, проблеми, тенденції» (2015), «Сучасний шкільний клас в Україні: зонування та гнучка організація» (2018), «Просторова організація класу та шкільне меблювання кінця XVIII – межі XX сторіччя», «Основні тенденції просторової організації та меблювання шкільного класу у першій третині XX сторіччя» (2019) [143; 145; 134; 142.; 140; 139].

У дисертаційній роботі «Дизайн інтер'єру закладів середньої освіти: історичний розвиток і сучасні тенденції» (2021) Д. Косенко здійснив розробку

історичної періодизації та виявлення особливостей сучасного етапу розвитку шкільного меблювання, розкрив особливості меблювання інтер'єру закладів середньої освіти як предметно-просторової системи та об'єкта дизайн-проектування, дослідив історичний розвиток інтер'єру загальноосвітніх шкіл, виявив етапи його еволюції на основі аналізу вимог до шкільного простору, різновидів меблів та просторової організації інтер'єру [133].

І хоча науковець зосереджує увагу на аспекті інтер'єру та меблювання шкіл та класної кімнати з позицій дизайну, а не педагогіки, все ж його праці є цінним історіографічним джерелом у плані представленого фактологічного матеріалу, ілюстрацій, фотографій.

Отже, здійснений історіографічний аналіз уможливорює висновок про те, що на сьогодні існує низка праць, у яких розкриваються окремі аспекти організації шкіл, планування простору класних кімнат, однак більшість робіт, особливо останнього, третього періоду – з архітектури і дизайну. Власне педагогічний аналіз організації простору класних кімнат початкових шкіл на українських землях в означених хронологічних межах досі не проводився, що й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Висновки до першого розділу

У розділі з'ясовано сутність ключових понять із проблеми, здійснено всебічний аналіз їх дефініцій: початкова школа, училище, освітнє середовище, освітній простір, класна кімната, простір класної кімнати, формування простору класної кімнати, шкільні меблі, шкільна парта та ін.

З'ясовано, що класна кімната початкової школи – це основний структурний компонент шкільного простору, головне приміщення в школі, у якому забезпечуються необхідні умови для якісного освітнього процесу й всебічного розвитку дитини. Класна кімната – це простір, де навчання відбувається без чинників, що відволікають. Класна кімната початкової школи – це універсальне приміщення, призначене для різноманітної діяльності

вчителя та учнів, інсценування ролей, ігор, проведення контрольних робіт і т. ін. У початковій школі характерним є закріплення постійного приміщення за одним класом на всі чотири роки навчання.

Простір класної кімнати у розділі розглядається як просторово-предметний компонент школи, що включає в себе каркас, шкільні меблі, матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення освітнього процесу, сукупність та певне розташування яких створює умови для організації потрібних дій суб'єктів. До складників простору класної кімнати віднесено явища, речі, що в школі набувають особливого значення (знаки, символи, стенди, плакати, стіннівки і т. ін.).

Поняття «формування простору класної кімнати» маркує процес побудови, особливість облаштування простору класної кімнати початкової школи на основі упровадження освітніх досягнень з урахуванням різноманітних чинників: суспільних, економічних, культурно-історичних, архітектурних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, педагогічних, психологічних, соціальних та ін.

Класні кімнати – це соціальний простір співпраці, відкритий як для учасників освітньої спільноти, так і для громади, частиною якої ця спільнота є. Простір класної кімнати має бути багатофункціональним, що значною мірою забезпечується шкільним інтер'єром, шкільними меблями.

У розділі подано трактування поняття «шкільні меблі» як спеціальних меблів, призначених для облаштування шкільних приміщень: парти, столи і крісла, класні дошки, шафи для збереження навчальних матеріалів та ін. До шкільних меблів віднесено також пристрої для розміщення навчальної наочності, вітрини, демонстраційні шафи, стенди, магнітні чи коркові дошки.

Уточнено, що шкільна парта – це предмет шкільних меблів, письмовий стіл, об'єднаний з лавою (кінець XIX – початок XX ст.), стільцем (XX ст.), призначений для учнів системи середньої (іноді й дошкільної) освіти. Зазвичай парта розрахована на розміщення двох учнів. Згідно зі стандартами, шкільні

парти поділяються на кілька типів, що відрізняються висотою стільниці, призначені для учнів різного віку і зросту.

Джерельну базу дослідження систематизовано за трьома підходами: проблемно-тематичним, хронологічним і персоніфікованим; розподілено на шість основних груп: джерела нормативно-правового характеру; документи й матеріали, які зберігаються в державних архівах й музеях різних регіонів України; періодичні видання, у яких публікувалися різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали з проблеми дослідження; праці вітчизняних педагогів, архітекторів, гігієністів; інтерпретаційні джерела; довідкова література.

Історіографію з досліджуваного питання в розділі умовно розподілено на три періоди відповідно до характерних тенденцій кожного з них: I період (1899–1917) – спроби реформування шкільної освіти в імперську добу, «педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу»; II період (1917–1991) – «формування національної шкільної політики», період становлення «української педагогіки як складової «російсько-радянської» культури», III період (90-ті роки ХХ ст. – до наших днів) – «розвиток педагогіки і школи в Українській державі», створення національної системи освіти.

Історіографічні розвідки *першого періоду* (1899–1917) відображали тенденцію зацікавлення питанням формування простору класної кімнати не лише архітекторами, лікарями-гігієністами, але й педагогами-реформаторами. Реформування системи вітчизняної народної освіти, зумовлене модернізацією економічної і соціальної сфер життя і викликаними нею змінами ставлення держави й суспільства до освіти, сприяло значній інтенсифікації процесу створення мережі закладів освіти різного типу. Проблеми благоустрою, санітарного стану й матеріально-технічного облаштування закладів початкової освіти стали предметом вивчення М. Гундобіна, О. Доброславіна, Т. Мюнніха, Ф. Ерісмана, В. Ігнат'єва, В. Фармаковського, П. Альошина, І. Скворцова й ін.

Історіографічні праці *другого періоду* (1917–1991) засвідчують, що питання проєктування та будівництва нових шкіл, формування простору класних кімнат за доби становлення української держави стояло дуже гостро й було предметом аналізу вчених того періоду – архітекторів, лікарів, педагогів, психологів (В. Хмурий, Л. Писарева, А. Попович, В. Таран, Д. Бекарюков та ін.).

Праці педагогів, архітекторів, інженерів, лікарів 30-х рр. ХХ ст. (С. Екеля, А. Кацнельсона, Є. Турової, О. Сироватки, Й. Каракіса, О. Молокіна, В. Осьмака, Є. Ортенберга, Е. Кодніра, В. Майданського, І. Машкова, М. Ашкіназі й ін.) збагатили історіографію проблеми цифрами, фактами, узагальненнями й автентичними матеріалами.

Здійснений історіографічний аналіз засвідчує, що наприкінці 40-х – у 50-ті рр. ХХ ст. у напрацюваннях представників Науково-дослідного центру шкільної гігієни в УРСР О. Марзеєва, Д. Калюжного, А. Поповича акцентувалася увага на проблемі облаштування навчальних приміщень у школі; у 60-ті рр. у працях Й. Каракіса, С. Познанського, М. Черпінського, у творах В. Сухомлинського активно аналізувалося питання організації класних кімнат.

У розділі доведено, що вагомим внеском в історіографію досліджуваної проблеми є низка статей в українських журналах «Радянська школа», «Початкова школа», присвячених облаштуванню простору шкільних приміщень, зокрема класних кімнат.

У третій період (90-ті роки ХХ ст. – до наших днів) історіографію проблеми доповнили дисертаційні дослідження українських вчених (О. Начева, Л. Ковальський, С. Сьомка, О. Дячок, Л. Шулдан, О. Тишкевич, О. Гомон та ін.), у яких аналізувалися окремі аспекти шкільного будівництва, облаштування шкільних приміщень, формування простору класних кімнат.

До історіографії проблеми цього періоду віднесено праці Н. Карапузової, Є. Зімниці, Є. Починок, В. Помогайбо, В. Чепелика, О. Макухи, Т. Прибори, Т. Водолазської, у яких з різних позицій аналізувалися шкільні приміщення.

З'ясовано, що вагоме місце в історіографії проблеми посідають праці київського дослідника Д. Косенка, який вивчав особливості меблювання інтер'єру закладів середньої освіти як предметно-просторової системи та об'єкта дизайн-проектування.

Матеріали першого розділу дисертації висвітлено в наукових працях здобувачки: [210; 231; 235; 232; 228; 237; 226].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ОБЛАШТУВАННЯ ПРОСТОРУ КЛАСНОЇ КІМНАТИ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ (кінець XIX – перша третина XX ст.)

2.1. Класні кімнати міністерських і церковнопарафіяльних шкіл

Територія сучасної України наприкінці XIX – у першій третині XX ст. перебувала під владою спочатку Російської та Австро-Угорської імперій, після розпаду яких з 1918 р. – під владою Польщі, Чехословаччини, Румунії й СРСР. Відповідно розвиток регіонів України проходив досить своєрідно і повністю зумовлювався суспільними, соціокультурними чинниками тих держав, під владою яких перебували ті чи інші регіони. Водночас на українських землях у контексті соціально-політичних реформ розвивалася освіта, а найбільшими темпами система початкової освіти. Своєю чергою, це вимагало величезних фінансових витрат, однак постійний дефіцит бюджетних коштів не давав змоги повсюдно будувати нові, спеціально призначені для навчання дітей шкільні будівлі, обладнувати їх відповідно до чинних положень, розпоряджень, навчально-методичних і гігієнічних рекомендацій.

До другої половини XIX ст. діти освоювали ази грамоти в приміщеннях, абсолютно не пристосованих для навчання. Досить часто початкові школи організовувалися в церковних приміщеннях, волосних правліннях, простих селянських хатах тощо. Відомий український педагог С. Сірополко в праці «Історія освіти в Україні» наводив дані зі статистичних збірників, звітів, архівних матеріалів про технічні характеристики шкільних приміщень, стан яких повсюдно оцінювався як украй слабкий [301].

Наприкінці XIX ст. стало очевидним, що основна частина початкових шкіл була малоприсадиною для проведення занять і вони не відповідали призначенню. Виникла потреба швидкого масового будівництва зручних, якісних шкільних будівель. Саме в ці роки розпочалася активна співпраця

лікарів-гігієністів, архітекторів і педагогів, результатом якої стала поява проєктів шкільних будівель, в основу яких лягло будівельне нормування, що відповідало педагогічним і санітарно-гігієнічним вимогам як до шкільних будівель загалом, так і до організації простору класної кімнати початкових шкіл зокрема [233].

В українських губерніях наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст., як узагальнила С. Бричок, функціонувало понад десять типів початкових шкіл: Міністерства народної освіти (однокласні та двокласні початкові училища, однокласні та двокласні сільські училища, школи неправославних християнських і нехристиянських віросповідань, так звані «іновірські школи»: польські, чеські початкові школи, німецькі канторати, єврейські хедери та талмуд-тори та ін.), церковнопарафіяльні школи та школи грамоти Св. Синоду, школи Міністерства внутрішніх справ, школи Міністерства сільського господарства, приватні, недільні та земські школи та ін. [33].

За «Положенням про початкові народні училища», ухваленим у травні 1874 р., початкові народні школи засновувалися міністерством, земством, православним духовенством, міськими та сільськими громадами та приватними особами з попереднього дозволу інспектора народних училищ та за згодою голови початкової шкільної ради [246]. Реалізація «Положення» визначала й певні матеріальні вкладення уряду, земств, міських та сільських общин у шкільне будівництво, що передбачало спорудження окремого приміщення для початкової школи й облаштування класної кімнати, позаяк у першій половині ХІХ ст. стан шкільних будівель далеко не завжди відповідав не лише санітарно-гігієнічним вимогам, а й нормам елементарної безпеки. Чимало сільських шкіл ділили приміщення з арештантськими кімнатами, волосними правліннями тощо.

Так, відомий педагог і письменник Б. Грінченко акцентував увагу на недостатньому матеріальному забезпеченні шкіл у статті «Школи Змієвського повіту Харківської губернії», опублікованій в журналі «Русский народный учитель» (1884) [38]. Щоб забезпечити високий рівень викладання, педагог, на

думку письменника, повинен мати всі необхідні умови для праці – як у школі, так і вдома. Йому потрібне навчальне приладдя, наочність (таблиці, прилади, карти, картини, підручники, атласи, зошити, чорнило, папір). Б. Грінченко писав: «Мало не всі школи... містилися в одному будинкові з волостю або сільською управою. Рідко в котрій з них припадало більш, як квадратний аркуш на учня, – вентиляції не було зовсім. У багатьох школах, що в них царював старшина або староста, відбувалися веселі, п'яні гулянки «начальства» з горілкою, піснями, танцями і так далі.

Тут же складали одержу й різні речі заарештовані за невчасну плату податків, – тут же зупинялися урядовці, що приїжджали на село в службових справах, – тут чинили суд і розправу, – тут повсякчас перебувало й вешталось багато зайвого народу. Взимку температура в цих школах доходила інколи до 13 градусів морозу, – чорнило замерзало, у дітей мало не одмерзали руки й ноги, – не могло бути й не було ніякої роботи. Печі здебільшого були не справні, та й палива майже не давали. Коли йшов дощ чи сніг, то по багатьох школах з дірявими дахами ніде було сховатися від нього. Нічого й казати за книжки, мати й найелементарніше, конче потрібне приладдя, – цього всього зовсім не було, – не було не те, що парт, а навіть звичайних лав, не було й класних таблиць» [там само, с. 22].

Наприкінці ХІХ ст. одним з наймасовіших типів початкових шкіл в українських губерніях були міністерські школи, класна кімната в яких мала відповідати низці вимог: ураховувати фізичні особливості учнів і вчителів, створювати сприятливу атмосферу в процесі навчання.

Відомий лікар-гігієніст Ф. Ерісман 1875 р. опублікував проєкт зразкової класної кімнати з раціональним обладнанням [378; 224].

Федір Федорович Ерісман (справжнє ім'я Фрідріх Гульдрейх) (1842–1915) – швейцарський лікар-гігієніст, який тривалий час працював у Російській імперії; автор базових принципів гігієни і соціально-гігієнічного напрямку медицини, піонер гігієни в імперії. Найбільш відомі роботи Ф. Ерісмана

стосуються головним чином досліджень у галузі шкільної та громадської гігієни.

Вивчаючи захворювання очей і методи запобігання їм, Федір Ерісман у праці «Вплив шкіл на походження короткозорості» (1870) вказав на зростання числа короткозорих дітей і посилення ступеня короткозорості з-поміж учнів у міру наближення закінчення школи. Ретельне обстеження зору учнів 15 петербурзьких гімназій дало змогу вченому розкрити причини короткозорості, розробити заходи щодо попередження короткозорості і гігієнічні вимоги до класних кімнат, які Ф. Ерісман опублікував у вигляді проекту зразкової класної кімнати з раціональним обладнанням. 1875 р. цей проект демонструвався в Педагогічному музеї військово-навчальних закладів у Петербурзі [224].

Ф. Ерісман вважав, що класна кімната – найважливіша частина шкільного приміщення, тому весь план школи має базуватися на тих вимогах, які висуваються до класної кімнати. Так, учений обґрунтував форму, абсолютну і відносні величини класної кімнати, зважаючи на особливості шкільного життя (необхідність з останніх місць чітко бачити написане на дошці, чути те, що говорить учитель, умови освітлення, шкільна дисципліна тощо), необхідний об'єм повітря на кожну дитину, опалення, вентиляцію, кількість місць для учнів, розміщення класної дошки і конторки учителя [376, с. 429]. Довжина, ширина й висота класу визначалися таким чином, щоб учитель міг говорити без напруги, виходячи з можливостей своїх голосових зв'язок, чути й бачити учнів, відповідно до слухових і зорових можливостей учителя.

Основні вимоги, які висував Ф. Ерісман до класного приміщення, були такі:

- довжина класного приміщення не більше 9–10 м, оскільки за більшої довжини вже погано видно букви на дошці й голос учителя буде погано чути наприкінці кімнати, а учень, який сидів за останньою партою, міг би бачити те, що було написано на дошці;

- висота кімнати повинна бути не менше 4 м, оскільки за меншої висоти вікна виявляються занадто низькими і денного освітлення не вистачає. За умов більшої висоти в кімнаті з'являються акустичні перешкоди;

- співвідношення площі вікон до площі підлоги дорівнює 1:5;

- вікна повинні розміщатися зліва від учнів, щоб тінь від руки не заважала дітям писати.

Питання освітлення були для Ф. Ерісмана одними з найбільш значущих, тому він у пояснювальній записці до своєї «зразкової класної кімнати» пропонував творчо осмислити необхідність організації широкого світлового фронту: «Очевидно, що тут потрібне певне групування вікон, певне зосередження світла саме там, де воно найбільш потрібне, і що шкільна архітектура повинна виробити щодо цього особливі мотиви, пристосовані до потреб класних кімнат. Найбільше цим потребам відповідає перетворення майже всієї зовнішньої стіни в одну суцільну віконну поверхню, з невеликим (в 1 аршин ширини на внутрішній поверхні) простінком по середині й більш широкими простінками в передній і задній частинах кімнати» [377, с. 5]. Ураховувалося, що віддалення парти від вікна на три метри забезпечувало природним світлом тільки на 40–50%.

Учений вважав найбільш сприятливим для очей учнів розташування класних кімнат на північ або північний захід, тому що воно виключало швидкі й значні коливання світла. У розв'язанні цього питання місцеві умови відіграють велику роль; у разі малої кількості сонячних днів упродовж навчального сезону північне положення дає занадто слабке освітлення класу [там само].

Цікавим і актуальним досі вважаємо твердження Ф. Ерісмана про недоцільність облаштування вікон за спинами учнів. Учений доводив, що «при письмі ці вікна дають привід до виникнення досить різких тіней від голови учнів, завдяки чому корисний на перший погляд вплив вікон, облаштованих за спиною учнів, повністю паралізується» [376, с. 433].

Тодішні школи через одночасне скупчення багатьох людей у відносно тісному просторі мали проблему в доступі достатньої кількості повітря. Для розв'язання цієї проблеми Ф. Ерісман пропонував штучну вентиляцію: улітку доступ кисню забезпечувався відкриттям вікон, узимку такий спосіб був небажаним, оскільки приміщення школи опалювалося, а потік повітря з вікон швидко знижував температуру в класній кімнаті. Тому взимку повітря спеціально підігрівалося. Для підігріву повітря під час будівництва печі між димоходами залишався порожній простір, відділений від димоходів цегельними стінками й не сполучений з ними, так звана камера. Камера ця з'єднувалася за допомогою труби, прокладеною під підлогою кімнати, із зовнішнім повітрям. Зовнішнє повітря входило по трубі в камеру, нагрівалося від дотику з гарячими стінками камери й виходило у кімнату через душники підігрітим [376].

Передбачалося, що за допомогою постійної вентиляції повітря в класній кімнаті під час уроку могло б оновитися два-три рази.

Учений вважав, що «підлога класної кімнати повинна бути з поганого провідника тепла і не розвивати багато пилу. Найбільш доцільна та ідеальна підлога для класної кімнати – дубова, гарно покрита лляною олією. Стіни повинні бути прохідні для повітря. Покриття масляною фарбою допускається до певної висоти (2 аршини), інша частина стін і стеля мають бути покриті звичайною клейовою фарбою. Панель може бути пофарбована в темно-сірий колір... Стеля має бути білою, матовою. Всі кути кімнати, а також і карниз округляються задля попередження застою в них повітря і зручності прибирання» [378].

Відповідно до Положення 1872 р. у Київському навчальному окрузі був розроблений зразковий список предметів і меблів для облаштування класної кімнати чотирикласного училища. (Додаток А) [258].

Класні кімнати міністерських початкових училищ були краще оснащені в містах, аніж в сільській місцевості. Підтвердженням є світлина класної кімнати однієї з кращих шкіл Катеринослава. (Додаток Б).

Найбільш поширеним типом шкіл, що здійснили вагомий внесок в освіту українців, були церковнопарафіяльні школи. Відповідно до «Правил про церковнопарафіяльні школи» (1884) (за якими школи цього типу набули нового статусу – їх було передано до відомства Синоду), почалося систематичне фінансування церковнопарафіяльних шкіл, передбачалася значна матеріальна підтримка від держави. У част. 3 «Завідування й управління церковнопарафіяльними школами» (п. 16-33) зазначалося, що ці школи відкривалися парафіяльним священником або з його дозволу іншими служителями церкви на місцеві кошти парафії, без допомоги або з допомогою від сільських чи міських громад, парафіяльних попечительств і братств, земських та інших громадських і приватних закладів чи осіб, єпархіального та вищого духовного начальства, а також казни [46]. І хоча з кінця XIX ст. число церковнопарафіяльних шкіл становило 46,5 % від усіх початкових шкіл того часу [32], і церковнопарафіяльні школи користувалися матеріальною підтримкою з боку держави, усе ж церковнопарафіяльні школи не мали якогось єдиного типу приміщень, більшість з них функціонували в пристосованих для навчання будівлях: у найманих будинках, церковних сторожках, квартирах учителя або священника тощо.

Попри це, трансформація основного шкільного приміщення – класної кімнати – починалася саме з класної кімнати церковнопарафіяльної школи площею 120 м², яка слугувала єдиним багатофункціональним приміщенням, де навчалися діти різних вікових груп. Поступово (на початок XX ст.) площа класної кімнати зменшилася до 60–72 м², з'явилися єдині вимоги до організації освітнього процесу, що слугувало підставою для розробки програм проєктування шкільних будівель.

Водночас у кожній губернії розроблялися відповідні правила для будівлі шкільних приміщень, облаштування класних кімнат, в основу яких були покладені розробки професора Ф. Ерісмана [256]. Типові проєкти будівництва шкіл були розраховані на різну кількість дітей: 40–60 і 60–100 учнів. Вони враховували кабінет для проведення занять з учнями, бібліотеку, їдальню,

гуртожиток для дітей, які проживали далеко, і, за можливості, кімнату, де міг би проживати учитель.

Досить часто на території школи розташовувався колодязь. У дворі школи часто були сад і город, городину і фрукти з яких учні під доглядом учителів вирощували самі, а потім споживали їх. У гігієнічному аспекті наявність рослинності відіграла важливу роль у знезаражуванні й освіжуванні повітря.

Важливим складником простору класної кімнати були шкільні меблі. Традиційно в класних кімнатах і міністерських, і церковнопарафіяльних шкіл побутувала одна розстановка меблів: прями ряди парт обличчям до передньої частини класу. Стиль такого розміщення парт давав вчителям змогу здійснювати контроль над роботою й поведінкою учнів. При рядно-фронтальному розміщенні кожен учень міг взаємодіяти переважно з учителем, адже тільки з ним він міг мати повноформатний візуальний і мовленнєвий контакт. Розміщення дітей у класній кімнаті було тісно пов'язане з фронтальною системою освіти, методичною стороною класно-урочної системи й жорстко закріплювало лідерське положення вчителя.

Саме на межі XIX–XX ст. у класних кімнатах міністерських і церковнопарафіяльних шкіл з'явилися карти, саморобні посібники, навчальні картини, книги й інші матеріали для навчальної роботи. Обов'язковими для класних кімнат були світлини імператорської сім'ї, ікони. Зазвичай на стінах класної кімнати розвішували в порядку й симетрично картини зі священної історії, з російської історії й картини релігійного й патріотичного змісту.

Підтвердження знаходимо на світлині церковнопарафіяльної школи с. Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області (Додаток В.1.) [350] і класної кімнати цієї школи. (Додаток В.2.) [187].

У Національному музеї народної архітектури та побуту України представлена експозиція церковнопарафіяльної школи з с. Лоташеве Тальнівського району Черкаської області, яка була побудована громадою села [409, арк. 2]. За час існування шкільне приміщення зазнало значних перебудов

зі зміною планування. У музеї відновлено первісний вигляд будівлі з дахом, перекритим соломою й очеретом [408]. (Додаток Г.1.).

На основі експонатів із фондів музею здійснено реконструкцію простору класної кімнати з необхідним обладнанням [407, арк. 79]. Стіни класної кімнати мащені та побілені, дерев'яна підлога й стеля також мащені та білені. Вікна великі, дають багато світла. Типовий інтер'єр однокласної сільської церковнопарафіяльної школи включав довгі учнівські дерев'яні парти з лавами, стіл і табурет учителя, розміщені справа від вікна, зліва – рахівниця, дошка. Простір класної кімнати формували книжкова шафа, глобус, карти, ікони, фотографії, підручники, зошити і письмове приладдя. (Додаток Г.2.) [406].

Усе ж, як стверджує сучасний історик В. Перерва, на початку ХХ ст. більша частина шкільних приміщень була незручною для навчальних занять [220, с. 190]. У монографії «Церковні школи в Україні» автор наводить свідчення інспектора народних училищ Київської губернії П. Бондаренка про церковнопарафіяльну школу в передмісті Білої Церкви (1889): «всі шкільні кімнати вкрай тісні й до неможливості переповнені учнями. Наскільки число учнів не відповідає об'єму класних кімнат, можна бачити з того, що, наприклад, в школі передмістя Заріччя усього 5 лавок, учнів за списком 85 і реально 53. Зрозуміло, що багато дітей упродовж усіх навчальних занять лишаються в стоячому положенні» [220, с. 189].

Мала кількість учнівських парт і лав, їх фізичне зношування, невідповідність вікові учнів негативно впливали на організацію освітнього процесу й здоров'я дітей: учні різного росту сиділи на одній і тій же лаві, причому одному доводилося витягати ноги з-під стола, у той час як ноги сусіда залишалися у висячому положенні, не дістаючи до підлоги [там само].

Прогресивний публіцист того часу І. Павлюк, аналізуючи публікації в таких газетах, як «Київська земська газета», «Киевские вести», «Одеський листок», «Рада» за 1910 р., опублікував статтю «Просвітна справа на селі», у якій описував жалюгідне становище сільських шкіл на Київщині: «... в с. Лука

будинок церковної школи старий, вогкий і холодний, паливом і освітленням школа не забезпечена. Щоб будь-як перебути зиму, учні по раді учителя мусіли складатись по 5 копійок, щоб купити чавунну піч. Купили піч і палять, а в школі все таки холодно... За зиму учитель так натерпиться, що під кінець року він і розмовляти не може. В с. Безпечнім в напівзруйнованому будинку, дуже подібнім до невеликої селянської комори, містяться: школа, сільська управа, «холодна» і зборня. Для школи призначено кімнату в 7 кв. аршин, яка й під час найлютіших морозів стоїть з вибитими шибками у вікнах. Долівка земляна, вся в ямах. Тут то й учиться 80 школярів... В Кагарлицькій Слободі школа міститься в будинку, де раніше була корчма. Всюди вогкість, наука відбувається так-сяк, бо учителі стараються скоріше втекти від небезпечної вогкості...» [212, с. 56].

Водночас навіть в сусідніх парафіях шкільні будівлі могли разюче відрізнятись. Приміром, при храмі св. Марії Магдалини в Білій Церкві було споруджено п'ятикімнатну школу під залізним дахом, яка була однією з кращих у Київській митрополії: «по зовнішньому виду, внутрішній обробці й розміщенню приміщень подібного будинку для однокласної церковнопарафіяльної школи в єпархії немає» [220, с. 196-197].

Такі школи були винятком. Приміром, зафіксовані відомості про зразкові церковнопарафіяльні школи й у Волинській єпархії: вони мали великі класні кімнати, «декілька шкільних приміщень, квітник, колодязь, кілька розплідників, «відділення розмноження», «пробну ділянку», «компостні кучі», «місця для складання торфу», виноградник, пасіку, «маточний сад», «місця для прикопки на зиму коренеплодів», «розсадник городних рослин» тощо». (Додаток Г.3.) [220, с. 197].

Більшість церковнопарафіяльних шкіл в українських губерніях мали вкрай жалюгідний стан. Видатна українська письменниця Леся Українка неодноразово порушувала цю проблему. Особливо її турбував стан освіти на Волині: про незадовільний матеріальний стан церковнопарафіяльних шкіл Леся Українка писала в одному з нарисів серії «Волинські образки»: «Голі

стіни, полупана стеля і ще більш полупана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою для умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл, – на сей час він був присунутий до ліжка, скриня та стілець з трьома ніжками, та от і все. Шкільна кімната була немащена з нерівною долівкою, така ж сама полупана, як і хата вчительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна дошка з слідом крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибита на стіні лампа. За стіною хати – холодна (сільська тюрма). З класної кімнати тягнуло холодною вологістю, мов з льоху. Хоч була половина квітня, а вже «вакації». Батюшка сказав: «Навіщо їм ті екзамени, нехай ідуть бидло пасти» [337].

Незадовільну матеріальну базу церковнопарафіяльних шкіл Волинської губернії також описував відомий педагог, журналіст Я. Савченко в статті «Початкові школи на Волині» (1911): «Можна сміло сказати, що на 6-7 сіл, в яких пересічно буде дворів 450–500, припадає тільки одна «школа грамоти», в якій може вміститися 15 душ учнів, а коли ж 20–25, то це вже занадто». І далі: «Було їдеш – їдеш, поминеш одне, друге, третє ..., а школи не побачиш. Нарешті таки здибаєш щасливе сельце, де школа єсть. Але – ж що вона с себе уявляє! Така ж хатка, як і селянські, обідрана, похила. Зайдеш до неї та дивуєшся. Стоять собі чотири або п'ять стільчиків, діток з десятків – та й все. Нема нічого, що б показувало, що це дійсно школа. Ні книжок, ні мапи, ні жоднісіньких знаряддів до вчиття. В хаті холодно та вогко» [295, с. 39].

Головними причинами таких незручностей були:

- 1) тіснота (парти встановлювалися майже без проходів, за однією партою, де повинно було сидіти два учні, сиділи по три-чотири школярі);
- 2) нестача освітлення (світло падало неправильно, вікна розташовувалися низько від підлоги);
- 3) холодно (температура іноді доходила тільки до +2 градусів);
- 4) задуха (приміщення були дуже низькі, вентиляція здебільшого обмежувалася невеликими кватирками у вікнах, фрамуги у вікнах встановлювалися зрідка, окрім того, часто провітрювати клас не було

можливим, тому що на перервах діти залишалися в класній кімнаті через брак інших приміщень);

- 5) чадно (тому що доводилося опалювати приміщення печами);
- 6) брудно (шкільне приміщення часто перебувало спільно зі скотарнею);
- 7) не було роздягалень, туалетів, інтернату при школі, окремого входу;
- 8) нестача класних кімнат.

Матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл залежало від багатьох об'єктивних й місцевих суб'єктивних чинників: фінансування з держбюджету, від громадських організацій, від приватних осіб. На ці кошти купували шкільні меблі, підручники, шкільне приладдя тощо. Водночас «траплялося, що у зовсім крихітних населених пунктах, де й церква була не завжди, на церковну школу збирали значно більше, ніж у багатолюдних парафіяльних осередках» [220, с. 202].

В окремих класних кімнатах церковнопарафіяльних шкіл в кращому випадку були дошка, шафа для збереження навчального приладдя, деяка кількість парт (лавок).

За означеного періоду вчені здійснювали ґрунтовні дослідження, що стосувалися формування простору класної кімнати початкової школи. До прикладу, згадуваний Ф. Ерісман працював і над проблемою раціональної конструкції шкільних меблів; розробив шкільну парту власної конструкції, яка отримала згодом назву «парта Ерісмана» (Додаток Д.1.), визначив основні вимоги до конструкції парти і її розмірів (Додаток Д.2.) [205].

Парти були не всі однакові: учений розробив чотири ростові варіанти парт для дітей різного віку й радив в класній кімнаті менші парти розміщати біля дошки, більші – позаду. На нашу думку, революційною на той час була ідея Ф. Ерісмана щодо того, що парти для дівчат і хлопців повинні були мати певні відмінності, оскільки зріст, довжина рук у них різна. Для того часу це було досить прогресивне технічне рішення, тому що парта Ерісмана була зручною і корисною для здоров'я дітей. У парті Ерісмана стільниця була на 21-22 градуси нахилена до лавки, на якій сидять учні. І хоча робоча поверхня була

нахиленою, передбачена була і горизонтальна секція, у якій були заглиблення для чорнильниць і жолоби для ручки чи олівця, аби вони не скочувалися. Унизу для ніг передбачена спеціальна підставка-перекладина, на яку учневі варто було ставити ноги, що теж заважало йому сутулитися. Спинка ж лавки була відповідної висоти й злегка нахилена від стільниці. Сидячи за партою, дитина мимоволі обрала ту позу і поставу, яка потрібна, щоб хребет не страждав і нормально розвивався. За такого положення тіла й очі напружуються менше [375].

Парта мала й недоліки, адже Ф. Ерісман був лікарем, а не інженером. Одним з прорахунків було те, що встати з-за неї можна було, тільки відкинувши кришку, створивши оглушливий гуркіт, тому що стіл і лавка були з'єднані. Якщо учень, викликаний до дошки, вставав, то його підручник або зошит зсувалися піднятою кришкою вперед, чіпляли чорнильницю, і весь її вміст виливався на спину сидячого попереду учня. Ще одна складність полягала в прибиранні приміщення. Адже парти, з'єднані в один поздовжній ряд і зчеплені між собою виступаючими кінцями своїх полозів – неприступна конструкція, майже недоступна для віника і ганчірки. До недоліків відносили і дорогу вартість парти Ерісмана, так як виробляли їх у чотирьох розмірах для учнів різного зросту і лише з твердих порід дерева (переважно з дуба), причому товщина дошок мала бути від 4 до 6 см.

Обладнання класної кімнати в церковнопарафіяльній школі було простим: дошка й крейда в учителя, грифельні дошки в учнів, щоб писати, а потім витирати написане після перевірки. Стосовно класної дошки Ф. Ерісман зазначав, що вона вимагає теж хорошого догляду: дошка має бути пофарбована в чистий чорний колір; вона не повинна мати ніякого глянцю. Фарбування потрібно здійснювати упродовж зими 3–4 рази. Крейда повинна бути білою і м'якою. Витирання тільки мокрою ганчіркою або губкою не знищувало слідів крейди, а тому час від часу дошку необхідно було витирати оцтом.

У процесі звукового навчання грамоти до дошки рекомендували прибивати планку й виставляти на ній рухливі літери, наклеєні на картон. У класі могло бути дві дошки, одна була розграфлена прямими, а інша косими лініями. Шафи для книг у класній кімнаті пропонувалося робити в товщині стіни для економії простору приміщення, з гігієнічного боку такі шафи перешкоджали скупченню пилу й бруду. Учительський стіл розташовувався на невеликому підвищенні для того, щоб учитель бачив усіх учнів у класі [378].

Наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. студент-народник Петербурзького університету Петро Феоктистович Коротков, засланий в уральське село, де він працював учителем, удосконалив парту Ерісмана і зробив її багатофункціональною. Спочатку П. Коротков прикріпив до парт гачки, на які діти могли вішати свої сумки. Після цього він зробив у партах ящик, де учні могли зберігати свої книги та приладдя для письма. Для того, щоб учням було простіше сідати і вставати з-за парти, він зробив відкидну кришку. Так одномісна парта Ерісмана перетворилася в двомісну і стала дуже популярною. (Додаток Е). Як наслідок, П. Коротков 1887 р отримав від Урало-Сибірської кустарно-промислової виставки срібну медаль і диплом за винахід парти.

У науковій діяльності лікаря-гігієніста Ф. Ерісмана провідне місце займали питання організації освітнього простору класної кімнати, співвідношення анатомічних особливостей дитячого організму і розміру шкільних меблів, урахування кількості годин, які дитина проводить у школі і за виконанням домашніх завдань.

Ф. Ерісман довів, що шкільна лава повинна була зберігати в рівновазі тулуб учня під час письма. Тримаючи прямий тулуб, завдяки правильно дібраним розмірам лави, учень менше стомлювався, позаяк у цьому випадку його хребет зберігав нормальну кривизну, очі залишалися на правильній відстані від книги або зошита, груди дихали вільно, а живіт не зазнавав тиску. Учений розробив таблицю розмірів семи моделей шкільних парт, яка донині не втратила своєї цінності. «При обладнанні класних меблів потрібно пам'ятати, – писав він, – що розміри стола повинні бути пристосовані не до

віку учнів, а до їхнього зросту» [376, с. 198]. Розміри шкільних меблів повинні були відповідати спеціально розробленій ним таблиці (Додаток Ж).

1898 р. у підручнику з гігієни Ф. Ерісман більш докладно обґрунтував вимоги до складників простору класної кімнати, зокрема: до оздоблення стін, навчального приладдя, підручників, географічних атласів і т. ін. [376, с. 441]. (Додаток И).

Учений відстоював ідею організації інституту шкільних лікарів, доводячи, що такий інститут зіграє значну роль у збереженні і покращенні здоров'я учнів. Лікар виступав за введення в школах гарячих сніданків, за розширення шкільного будівництва на науковій основі.

Ф. Ерісман фактично один із перших обґрунтував і реалізував науковий підхід не тільки до організації шкіл, але й до формування простору класної кімнати, до охорони здоров'я учнів за умов школи.

У досвіді Ф. Ерісмана з формування простору класної кімнати початкової школи є цікаві й корисні ідеї для сучасності. Це ті організаційні умови освітнього простору, дотримання яких залишається актуальним і досі: проєктування шкільних будівель відповідно до певних вимог, організація малокомплектних шкіл, внутрішнє обладнання класної кімнати тощо. Найважливіша педагогічна ідея – це ідея адаптації шкільного освітнього простору до можливостей і потреб учнів.

Здійснений аналіз дає змогу зробити висновок, що міністерські й церковнопарафіяльні школи українських губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зазвичай були розраховані на один та два класи з невеликою кількістю дітей. Формування простору класних кімнат було раціональним і досить мінімалістичним, внутрішній простір мав просте розпланування, наближене до квадрата чи прямокутника з рядно-фронтальним типом розміщення парт. В інтер'єрі використовувалися прості шкільні меблі, зазвичай парти з довгими лавами, дошки для письма, шафи для шкільного приладдя, ікони, картини, мапи тощо.

2.2. Облаштування простору класної кімнати земських шкіл

Серед початкових шкіл імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. набули поширення земські школи: у шести з дев'яти українських губерній відбулося введення земств [165]. Земською реформою 1864 р. на земства уряд переклав турботу про матеріальне становище шкіл, про поширення грамотності з-поміж селянських дітей (Закон «Про земські установи» від 1 січня 1864 р.) [245, с. 42].

Свою діяльність земства розпочали з розвитку й підтримки тих сільських шкіл (зазвичай церковнопарафіяльних), у яких було зацікавлене населення, і залежно від тих коштів, які стягувалися із селян на утримання шкіл. Водночас земські управи до 1870 р. провели масові обстеження шкільних будівель і дійшли висновку, що більшість народних шкіл була малопридатною для проведення занять. У суспільстві сформувалася загальна думка – необхідно в найкоротші терміни розпочати масове будівництво зручних, якісних шкільних будинків. ЙІ, відповідно до «Положення про губернські й повітові земські установи» 1864 р., земства стали відкривати свої власні школи [47].

Український педагог і просвітник, земський діяч, уродженець Харкова Микола Олександрович Корф (1834–1883), землевласник Катеринославської губернії, який послідовно обстоював право українських дітей на навчання рідною мовою в початковій школі, у праці «Російська початкова школа: керівництво для земських голосних і вчителів земських шкіл» (1870) розкрив питання організації земської школи й облаштування простору класної кімнати [132].

Згідно з проектом М. Корфа, школа, яка розрахована на 75 учнів, повинна мати такі приміщення: класну кімнату для занять 2-х і 3-х класів на 56 учнів, класну кімнату для 1-го класу на 20 або 25 учнів, учительську квартиру із сіньми й кухнею, сіни з вішалками для одягу учнів, вбиральню. (Додаток К.1). У класній кімнаті повинні бути шкільні лави (парти), учительський стіл, книжкова шафа, лави для відвідувачів, класна дошка, годинник, печі, скляний

простінок зі скляними дверима (перегородка між класними кімнатами, щоб учитель, перебуваючи в одному класі, міг стежити й за іншим), чан з водою для пиття. М. Корф обґрунтовував необхідний перелік обладнання, яке мало формувати простір більшої класної кімнати земської школи: учнівські столи-лави, увчительський стіл, книжкова шафа посередині фронтальної стіни, дві мобільні класні дошки в кутах кімнати, аспідні дошки, рахівниця, годинник, лави для відвідувачів [132].

Педагог у книзі розмістив конструкцію столів-лав, які, на його переконання, мали стояти рядно-фронтально, у два ряди у великому класі та в один ряд у меншому. У меншій класній кімнаті, окрім учнівських столів-лав, іншого обладнання не передбачалося. На стінах класної кімнати М. Корф пропонував розміщувати таблиці та іншу наочність [там само].

Конструкція столів-лав М. Корфа була розрахована на 4–5 учнів, з широкою робочою поверхнею, що складалась з похилої та горизонтальної ділянок, полиці під нею, та з сидінням без спинної опори. (Додаток К.2.). Відстань між столом та сидінням була досить велика, що давало учневі можливість вставати на місці [132].

Зводячи нові будинки земських шкіл, архітектори більше керувалися не технічними нормами, а економічними міркуваннями. Від рекомендацій і М. Корфа, і Ф. Ерісмана часто відступали, обираючи компромісні з погляду собівартості проекти. Як стверджує О. Макуха, будівництво земських шкіл потребувало розроблення об'єктів шкільної архітектури і створення типових проектів [165].

Наприкінці 80-х років XIX ст. практично в кожній губернії, зокрема й в українських, на основі рекомендацій лікарів-гігієністів розроблялися нові правила шкільного будівництва, які затверджувалися губернськими земськими зборами. Такі правила були більш-менш подібні й мали на меті вберегти шкільну будівлю, яку споруджували громадою або приватними особами з посібником від земства, від великих технічних помилок з боку

приватних будівельників. На підставі цих правил можна було пред'явити виконавцеві робіт претензії й вимагати виправлення недоробок [257, с. 1].

Правила визначали перелік необхідних приміщень, нормативи щодо їхніх розмірів і освітлення, технічні вказівки щодо будівництва. Окрім того, була розроблена низка зразкових типових проєктів шкіл, альбоми з якими були видані майже в усіх земствах. (Додаток Л.).

Відповідно до «Зразкових планів» у класних кімнатах на вікнах передбачалися розсувні або піднімальні фіранки [256, с. 10]. До будівництва нових шкіл існували чіткі вимоги щодо обсягу повітря, що припадав на одного учня. Він становив від 0,44 до 0,45 куб. сажени (1 сажень дорівнює 2,134 м). Висота класу повинна становити 5 аршин, або 3,55 м (1 аршин дорівнює 71,12 см). На одного учня мало припадати 2 кв. аршина (близько 1 м²) у приміщенні [там само].

У розробленому проєкті будівництва однокласних шкіл, розрахованих на 40-60 учнів, передбачалося близько п'яти планів шкільних будівель. Їх поєднувало одне: школа складалася з однієї класної кімнати загальною площею від 94 до 100 кв. аршин із чотирма вікнами, роздягальні (від 31 до 45 кв. аршин), квартири вчителя (від 40 до 43 кв. аршин) і кухні (від 30 до 34 кв. аршин). Таким чином, мінімальна площа однокласної школи становила 216 кв. аршин (або 109 м²), а максимальна – орієнтовно 256 кв. аршин (або 130 м²) [256].

У двокласних школах до класних кімнат висувалися такі вимоги: одна з кімнат повинна бути на одну третину меншою від іншої. Такі нормативи були пов'язані з тим, що в основному середньому відділенні займалося значно менше учнів, аніж у молодшому. Двокласні школи радили будувати так, щоб два приміщення, які призначалися для занять, мали між собою перегородку зі зручними дверима. Це було передбачено, коли один учитель працював на два класи. Міжкімнатна перегородка мала бути легко розсувною на випадок публічних читань. За допомогою легко рухливої перегородки дві класні кімнати можна було швидко перетворити у вільне велике приміщення.

Шкільний будинок, як мінімум, повинен був складатися з 4-х приміщень: класу, роздягальні, кімнати вчителя й кухні. Якщо в школі працювали два вчителі, то й кімнат повинно було бути дві. Класна кімната відповідно до нових правил не повинна перевищувати 13 аршин довжини й $9 \frac{1}{2}$ ширини, а висота – не менше $4 \frac{1}{2}$ аршинів. Якщо ці показники виразити в метрах, то довжина становила – 9,25 м, ширина – 6,5 м, а висота – 3,2 м. Таким чином, площа кімнати приблизно становила 60 м^2 [256, с. 1].

Нормальний розмір комплекту (комплект – класна кімната на 50 осіб) у земській школі був досить великим [359]. Однак ця ідеальна картина була далека від дійсності. Кількість шкіл у сільській місцевості не давала змоги зберегти групи точно по 50 осіб. Земства намагалися не відмовляти охочим, аж доки не набиралося по 70 учнів у класі, а ділили школу на два комплекти приблизно за наявності аж 90 учнів у класі.

Результатом такої політики були надзвичайно великі класи: у 1900 р. у більшості земських губерній на одного учителя припадало від 50 до 60 учнів, а в багатьох місцях ситуація була значно гіршою – у середньому по 77 учнів на вчителя [306].

Революційні події 1905 р. зумовили реформування освіти й нові вимоги до приміщень шкільних будівель. Для забезпечення необхідних санітарно-гігієнічних умов навчання були розроблені інструкції, що містили вказівки про способи підтримки чистоти в приміщеннях школи, щодо класних кімнат, вентиляції, дезінфекції вбиралень, забезпечення якісною питною водою та ін. [98; 285].

Так, 26 липня 1907 р. розпорядженням міністра народної освіти з лікарсько-санітарної частини навчальних закладів були затверджені «Вказівки з дотримання санітарних вимог при складанні проєктів на будівництво середніх навчальних закладів Міністерства народної освіти» [191, с. 23-29]. У них містилася докладна характеристика правил вибору місця для навчальних споруд, загальний план облаштованості класних кімнат та інших приміщень, налагодження опалення, вентиляції, водопостачання.

Своєю чергою, законопроектом 1908 р. передбачалося впродовж десяти років увести обов'язкову безкоштовну початкову освіту для дітей 8-12 років, збільшення кількості народних училищ, які перебували в підпорядкуванні різних міністерств і відомств, громадських організацій та приватних осіб. У п. 7 зазначалося, що «для включення в шкільну мережу училище, розраховане на чотири вікові групи, повинне задовольняти наступним вимогам: мати законовчителя й учителя, що володіє законним правом на викладання, бути забезпеченим відповідним шкільним і гігієнічним потребам приміщенням, навчальними книгами й посібниками й доставляти дітям безкоштовне навчання» [91]. На підставі цього проєкту 22 червня 1909 р. Державною Думою ухвалено законодавчий акт «Про утворення при Міністерстві народної освіти шкільно-будівельного фонду й про встановлення правил з видачі допомог із засобів державного казначейства на шкільно-будівельні потреби початкових училищ відомства того ж Міністерства» [48]. Таким чином, з 1909 р. до 1914 р. бюджет народної освіти вдалося збільшити втричі, земства поступово переходили на двокомплектні школи (з двома вчителями), було відкрито 50 тис. нових шкіл, облаштовано простір нових класних кімнат; 1914 р. середній розмір класу зменшився до 41 учня [187].

Відповідно до «Положення про вищі початкові училища» (1912), в Україні всі міські училища почали переформовуватись у вищі початкові училища з чотирирічним терміном навчання [247]. У звітах попечителя Київського навчального округу неодноразово зазначалося, що однією з важливих проблем діяльності вищих початкових училищ була їх слабка матеріальна база, позаяк майже половина з них не мала власних будівель. Приміром, у звіті попечителя Київського навчального округу за 1912 р. про одну з таких будівель ішлося: «Будинок цей не відповідає самим елементарним вимогам шкільної гігієни: кімнати в ньому маленькі, стелі низькі, вікна невеликі, немає ні рекреаційної зали, ні кімнат для фізичного кабінету і бібліотек» [207, с. 6]. 1915 р. зі 133 училищ власні приміщення мали 73, а 60 знаходилися в найманих

приміщеннях. Як власні, так і наймані будівлі були малопридатними для навчання, вимагали більшого матеріального забезпечення [208, с. 6].

Будівництво нових шкільних будинків того періоду велося переважно за індивідуальними замовленнями і в невеликій кількості. Приміром, земські лікарі Харківщини випрацювали рекомендації щодо проектування класних кімнат. Ці рекомендації було покладені в основу Правил шкільного будівництва, затверджених Харківськими губернськими земськими зборами у 1898 р. Ними встановлювалися санітарні норми, пропорції співвідношення площі вікон до площі підлоги, мінімальний об'єм повітря, що відводився на одного учня [87]. У шкільному приміщенні передбачалось облаштування теплої роздягальні і аптечної шафки [358].

Тепер за умов проектування шкільної будівлі необхідно було спочатку враховувати кількість учнів, яких планувалося навчати. Водночас проекти були складені так, що чисто математично можна було розрахувати площу майбутньої школи, у якій планувалося навчати певну кількість учнів. Таким чином, земська управа сама вибирала тип шкільної будівлі з розрахунку певної кількості дітей і могла чітко розрахувати кошторис витрат на будівництво необхідної школи. Якщо після завершення будівництва кількість дітей шкільного віку різко збільшувалася, то прийом до школи понад установлену норму припинявся до моменту розширення класних кімнат [88].

На Харківщині, Чернігівщині, Полтавщині школи будувалися в українському стилі з дотриманням чинного на той час нормативного забезпечення за проектами К. Жукова, О. Сластіона, В. Городецького [166].

Відомий український архітектор Костянтин Миколайович Жуков у 1912-1913 рр. розробив проект земської школи у Вовчанську Харківської губернії. За цим проектом передбачалося компактне планування приміщень (коли план будівлі наближається до квадрату): рекреаційна зала розташована в центрі, навколо неї розміщені класні приміщення, сходи знаходяться в кутах будівлі. Зовнішній вигляд школи був надзвичайно мальовничим і мав риси

експресивності. За цим проєктом в різних місцях Вовчанського повіту було споруджено сім шкільних будинків (1913–1916 рр.). (Додаток М.1.).

Школи були побудовані в новоукраїнському стилі [358]. Як зазначав український історик архітектури В. Чепелик, ті будівлі були «в багатьох значеннях надзвичайними, вони мали два поверхи з мансардою, їх корпус був незвичайно широким, бо досягав 28 м. Розпланування відзначалось неабиякою оригінальністю, бо середину корпусу займав великий зал – рекреація і, за потребою, спортивний зал, – а навколо нього розміщувалися класи, що могли, в разі необхідності, об'єднуватись також у великі зали завдяки розсувним перегородкам поміж ними. То було сміливе, справді новаторське рішення внутрішньої композиції, яке тоді ще не мало аналогів у світовій архітектурі. Над залом-рекреацією на горищному поверсі в мансарді влаштовували місцевий історико-етнографічний і природничий музей, завдяки чому школа ставала закладом навчання не лише дітей, але набувала значення культурно-просвітницького центру, який притягував мешканців села чи містечка» [358]. Розбірна перегородка давала змогу перетворювати класні кімнати в народну аудиторію під час читання лекцій для населення або для організації спектаклів. Розбірні перегородки рекомендувалося робити звукоізоляційними. Таким чином, шкільна будівля ставала багатофункціональною, соціально значущою.

Школи з одностороннім розташуванням класів запропонував будувати відомий київський архітектор Павло Федотович Альошин. Усі класи в його проєктах зорієнтовані на один бік, а квартири, кабінети, учительське приміщення – на інший. Різні за площею і конфігурацією вікна зачинялися дерев'яними віконницями і сприяли збереженню тепла в холодну пору року і нічний час. Архітектор виконав низку конкурсних проєктів: зразкового чотирикласного училища в Києві (1903), реального училища у В'ятці (1905), комерційного училища в Казані (1906, 4-а премія), 1-ї (Ольгинської) гімназії в Києві (1904–1914) [4].

На IV з'їзді будівельників 1911 р. архітектор П. Альошин виступив з доповіддю «Про архітектуру шкільних будинків», у якій обґрунтував прогресивний тип школи з одностороннім розташуванням класів [197].

У 1920–1922 рр. П. Альошин створив 15 проєктів єдиної трудової школи для сіл Київської губернії [380]. (Додаток М.2.).

У 1910–1916 рр. український етнограф, архітектор і педагог Опанас Георгійович Сластіон (Сластьон) створив серію з восьми проєктів земських шкіл, за якими було побудовано понад 50 земських шкіл у Лохвицькому повіті на Полтавщині на 1, 2 та 3 класні кімнати [356]. Приміщення шкіл звели в стилі українського архітектурного модерну – вони мали яскравий національно орієнтований вигляд: усі школи одноповерхові, з високими черепичними дахами, з великими шестикутними вікнами і вежами-баштами над входом, декор на фасаді з необробленої цегли повторює український народний візерунок [87]. (Додаток М.3.).

У своїх проєктах О. Сластіон досить вдало застосував набір відповідних архітектурних прийомів: одну, дві, три класні кімнати (у середньому кожна 50 м² на 50 учнів), рекреації та об'єми зі службами і квартирами. Висота стін у класних кімнатах, рекреаціях і першого ярусу вежі дорівнювала 5 аршинам (3,5 м), натомість у квартирах, другого і третього ярусів веж – 4 аршинам (2,8 м).

Проєкти О. Сластіона мали асиметричну композицію плану для одно- і двокомплектних земських шкіл і симетричну композицію для трикомплектних шкіл. У функціональному сенсі будівлі мали чітке зонування навчальних і допоміжних приміщень і повторювали собою традиційну схему української хати на дві половини (клас і квартира вчителя) або схему П-подібного типу [2].

У двокласних школах одна з кімнат була на третину менша від іншої. Це було пов'язано з тим, що в основному середньому відділенні займалося значно менше учнів, аніж у молодшому. У двокласних школах між двома приміщеннями, що призначалися для занять, планувалася перегородка зі зручними дверима. Це було передбачено, коли один учитель працював на два класи [2].

Цінним вважаємо те, що О. Сластіон збагатив композицію шкільного будинку, застосовуючи розсувні дерев'яні перегородки замість стін, які давали змогу за потреби об'єднувати класи між собою в одну велику залу. У договорі Лохвицької земської управи з Й. Малиновським вони названі як арки між класами. Арки мали дерев'яні лутки загальної шестикутної форми, а в пазах вільно рухалися двері (перегородки) [41]. (Додаток М.4.). Їх використання давало можливість перетворити дві, а то й три класні кімнати в одну велику залу для проведення різноманітних масових заходів для школи чи сільської громади. За того часу подібні прийоми розв'язання трансформованого внутрішнього простору майже не були відомі, тому О. Сластіон, як і К. Жуков, виступив новатором: він удосконалив композицію шкільного будинку і класної кімнати, підпорядковуючи планування вимогам доцільності до функціонального групування кімнат [2].

Цей унікальний технічно-конструктивний прийом широко практикувався в шкільному земському будівництві в Україні перед Першою світовою війною.

У сучасних публікаціях інколи пишуть про чотирикомплектні школи, однак усі посилання робляться на школу у Варві (Чернігівська область). Утім, ця школа спочатку будувалась як трикомплектна і лише в радянський час була розширена, від чого й з'явилася інформація, що це невідомий – чотирикомплектний тип школи О. Сластіона. Насправді це не так: архітектором були спроектовані та зведені лише одно-, дво- та трикомплектні школи [366].

Класні кімнати в школах О. Сластіона були добре освітлені за рахунок великих вікон, стіни та стелі шкільних приміщень були мащені та білені, підлога виконана із дерева. На стінах класів розміщувалися навчальні стінгазети, ікони, мапи, плакати, а також портрети вчених та класиків літератури тощо. (Додаток М.5.).

Зазначимо, що у процесі будівництва шкільних приміщень земство враховувало недоліки шкіл, які існували, тому нові школи були більш пристосовані до освітнього процесу й мали такі приміщення: класні кімнати,

кількість яких коливалася від одної до чотирьох, причому більшість шкіл мала одну–дві кімнати; рекреаційний зал; роздягальня; учительська кімната; вбиральні; приміщення для шкільної прислуги; квартира учителя. До 1912 р. таку структуру мали 75,7 % земських шкіл. Просторова організація класної кімнати була фіксованою, рядно-фронтального типу, орієнтована на класну дошку й учительський стіл.

1913 р. вийшла друком стаття М. Новоруського «Що робити народному вчителю. Керівництво до обладнання своєї школи», у якій автор стверджував: «щоб поставити навчання наочно, необхідно обзавестися попередньо спеціальним інвентарем з натуральних колекцій, приладів і картин» [195].

Задля кращого облаштування простору класної кімнати земської школи вчені, архітектори, педагоги, лікарі розробляли проекти шкільних меблів. Так, професор Харківського університету О. Брандт 1891 р. запропонував авторську модель шкільної парти [30]. Учений обґрунтував власні погляди на шкільні меблі, які виклав у статті «Короткі правила щодо навчальних столів і лав» (1892) [30]. Як наслідок, О. Брандт створив авторську модель «універсальної парти», яка передбачала єдину опору у вигляді вертикально встановленого дерев'яного бруса, жорстко прикріпленого до підлоги, на яку одночасно кріпилось сидіння для учня, що сидить попереду, та стіл робочого місця, яке розташоване позаду. (Додаток Н.1). Кріплення давали змогу регулювати висоту як сидіння, так і столу, незалежно одне від одного. Цим парта О. Брандта вигідно відрізнялась від інших аналогів. Учений презентував свій винахід у доповіді на Петербурзькому з'їзді з технічної освіти в січні 1890 р. Восени того ж року парта була виставлена в Берліні на міжнародній медичній виставці (№ 762 каталогу), а потім описана в спеціальному шкільно-гігієнічному журналі. Створена спеціальна комісія з лікарів і педагогів визнала парту О. Брандта зручною, такою, що відповідає всім гігієнічним вимогам, відрізнялася дешевиною й відтак була рекомендованою для використання в закладах освіти [133, с.98-99.].

Заслуговує на увагу парта, розроблена викладачами Першої гімназії в Києві в середині 90-х рр. XIX ст. [123]. Педагоги провели антропометричні дослідження учнів гімназії, за результатами яких розробили власну ростомірну шкалу. На основі результатів досліджень створили модель парти, що відповідала відомим на той час вимогам до учнівських меблів, але мала виразне декоративно-художнє рішення. (Додаток Н.2.). На основі цієї розробки дирекція гімназії замовила виготовлення необхідної кількості меблів (Додаток Н.3.); саме ці парти бачимо на фотографіях класних кімнат гімназії досліджуваного періоду. (Додаток Н.4.).

У контексті вивчення проблеми дослідження заслуговує на увагу діяльність педагога та директора єврейської школи в Одесі Самуеля Акбройта, який розробив та впровадив педагогічну систему, яка базувалася на збільшенні рухової активності учнів. 1898 р. у доповіді для Німецького товариства охорони здоров'я в Берліні [381] одеський педагог презентував авторську педагогічну систему й докладно описав розроблену ним парту. Його виріб був легким, мобільним та придатним до трансформації: парта Акбройта могла бути трансформована у звичайний стілець або складена в компактний пакет, таким чином звільнивши простір класу для рухливої діяльності; трансформації здійснювались силами самого учня [141]. (Додаток Н.5.). Це давало змогу не лише легко змінювати розміщення меблів у класі, а й істотно полегшувало прибирання приміщень. Парта С. Акбройта була запатентована у Швейцарії та Британії [141]. Про неї згадується в Енциклопедії Ф. Брокгауза та І. Єфрона [205] й т. ін.

Здійснений аналіз дає змогу зробити висновок, що простір класної кімнати земської школи українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. облаштовувався раціонально з урахуванням чинних науково-гігієнічних вимог, передбачав фіксоване рядно-фронтальне розміщення парт в один або два ряди. Інтер'єр становили парти на 1–2 учнів, класна дошка, робоче місце вчителя, шафи для шкільного приладдя, ікони, картини, мапи, таблиці й т. ін.

2.3. Своєрідність просторової організації класної кімнати початкових шкіл на західноукраїнських землях

У ХІХ ст. в Галичині навчання відбувалося переважно в пристосованих будинках, а не в спеціальних будівлях для здійснення освітнього процесу. В окремих з них не було підлоги, висота класів не досягала і 1,85 м, у приміщеннях площею 16–18 м² розміщували по 30–40 учнів [383, с. 3]. З другої половини ХІХ ст., як і на всій території України, в Галичині інтенсифікувався процес шкільного будівництва, хоча проєктування шкільних будівель й формування простору класних кімнат відбувалося повільно.

Найбільш успішно проєктування закладів освіти наприкінці ХІХ ст. здійснював львівський архітектор Тадеуш Вацлав Мюнніх. Він спроектував численні індивідуальні народні та спеціалізовані школи, типові «плани» міських і сільських шкіл [372]. Архітектор опублікував серію статей про шкільне будівництво в Галичині, видав каталог «Плани будинків народних шкіл», які сприяли поширенню шкільного будівництва [384]. Т. Мюнніх віддавав перевагу функціональності, надійності, довговічності та економічності, водночас елементи традиційного національного будівництва Гуцульщини й Бойківщини застосував у проєктах освітніх закладів для підкреслення їх регіональної приналежності [372].

Т. Мюнніх у період з 1894 р. до 1900 р. розробив низку типових проєктів народних шкіл для міст і сіл Галичини, які будувалися з урахуванням передових на той час інженерних, конструктивних та гігієнічних вимог. (Додаток П.1.). Планування шкіл було повністю підпорядковано вимогам доцільності, що проявилось в групуванні приміщень на дві функціональні зони: навчальну та житлову. Вікна класних кімнат розташовані виключно на східних і південних фасадах, їх площа збільшена порівняно з іншими приміщеннями школи. Типова будівля школи на один клас (розмірами 16,20 м на 9,00 м у плані і загальною висотою 8,7 м) складалася з одного класу на 50 учнів (6,3 м × 7,9 м), широкого (2 м) коридору з гардеробом та винесеного із

загального об'єму тамбуру-входу. У житловій частині розміщені сіни, комора, кухня, дві кімнати вчителя. У двокласній будівлі (розмірами 17,55 м × 13,55 м, висота до гребня 9,90 м) класи проєктувалися на 80 і 50 учнів відповідно (розмірами 10,10 м × 6,00 м і 7,50 м × 6,00 м), ширина коридору навчальної частини була збільшена до 2,30 м. Архітектор розробив і описав інженерні рішення щодо вентиляції та опалювання шкіл [386].

У своїх проєктах Т. Мюнніх пропонував плани пришкольної території, до якої входили шкільний двір, спортивний майданчик, пришкольна ділянка-город, господарські приміщення. Із західного та північного боків будівля школи була захищена великим пришкольним садом.

Аналіз проєктів шкільних будівель Т. Мюнніха дав змогу дослідникам його творчості Л. Шулдан і А. Штендері стверджувати, що архітектор застосував прийом зміни висоти приміщень залежно від призначення; це уможливило збільшити кубатуру класних кімнат до 27–30 м³, за дотримання вимоги виділення площі 0,75–0,8 м² на одного учня. Класи на 50 і 80 учнів спроектовано ним, відповідно, площею близько 50 м² та понад 60 м². Т. Мюнніх докладно обґрунтував «інженерні рішення щодо освітлення, вентилявання, обігрівання, водопостачання та водовідведення. Розміри віконних прорізів були різними: в класних кімнатах вікна розташовані так, щоб на робочі місця з лівого боку потрапляло природне світло. Площа світлопрозорих огорож призначена з розрахунку 1/4 – 1/6 площі підлоги класу (за розмірів вікон: 2,45 × 1,35; простінків – не більше 1,25 м; висоти підвіконня не вище 1 м)» [372].

Водночас організація простору класних кімнат передбачала розміщення учнівських столів по 2 ряди, у кожному ряду їх ставили до 10. За одним столом могли вільно сидіти четверо, бо ж на одне учнівське місце відводилася площа 50 × 70 см. На підвищенні – «градусі» з одного боку на планах розміщувався стіл для вчителя, з іншого – «таблиця» (дошка) [там само].

Особливо цінним вважаємо те, що проекти шкільних будівель Т. Мюнніха вирізнялися своєрідністю, зорієнтованістю на власні західноукраїнські потреби і можливості.

З початку ХХ ст. шкільні будівлі в Галичині зводили за індивідуальними проектами (Ф. Куммант, М. Осинський, Г. Рутківський, О. Лушпинський, В. Паук). Приміром, 1921 р. львівський архітектор М. Осинський розробив три типові проекти початкових шкіл малопольського типу: тип І та ІІ – однокласні дерев'яні школи (тип І загальною площею 156 м², тип ІІ – загальною площею 182 м²), тип ІІІ – двокласна мурована (загальною площею 291 м²). (Додаток П.2.) [411]. Розмір класної кімнати – 8,50 м × 5,70 м, висота – 3,50 м; вона освітлювалася трьома широкими двостулковими вікнами з трьома рядами фрамуг (висотою 1,80 м), облаштованими на висоті 1,20 м з боку головного (західного) фасаду з сонячної сторони [177].

Схарактеризовані проекти було виконано під впливом раціоналістичної течії модерну, позаяк у ці роки становлення початкових шкіл було пов'язане з численними труднощами матеріального характеру. Багато в чому завдяки подвижництву архітекторів, педагогів, підтримці населення зводилися нові шкільні будівлі, формувався простір класних кімнат, що відображено в документальних джерелах того часу.

У цьому контексті більш докладно схарактеризуємо простір класної кімнати початкової школи у с. Бусовисько (Старосамбірщина, що на Львівщині), яка була побудована за індивідуальним проектом архітекторів 1880 р. на кошти громади за керівництва Й. Луця. (Додаток Р.1.) [414].

Приміщення школи збереглося й нині є експонатом Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького. У Музеї зберігається також детальний опис експонату [412].

Класна кімната мала прямокутну форму (8,9 м × 6,59 м). (Додаток Р.2.) [413]. У ній було чотири вікна, по два в бік вулиці і в двір. На кожному – фіранки з грубого домотканого полотна. Стіни та стеля мащені та побілені, підлога виконана з широких соснових дошок [412]. (Додаток Р.3.).

Інтер'єр класної кімнати також представлений в описі, завдяки чому можемо максимально докладно описати простір класної кімнати початкової школи. (Додаток Р.4.).

Стіл вчителя – дерев'яний, масивний, фабричного зразка початку ХХ ст., розміщався на кафедрі (на «градусі» (підвищенні)) ліворуч біля вікна, на який вело три сходинки. Біля столу – крісло вчителя – дерев'яне, фабричного типу.

Поряд стояла на спеціальній тринозі на кафедрі шкільна дошка, дерев'яна, прямокутна, «помальована на чорно», на ній – крейда, губка; поряд біля неї – рахівниця, виготовлена з дерева й дроту.

Навпроти вчительського столу вздовж кімнати були розміщені два ряди довгих дерев'яних шкільних лав, з'єднаних з партами, розраховані на 5-6 учнів, які були типовими у той період для шкіл Галичини.

У класній кімнаті стояла дерев'яна шафа фабричного зразка для збереження письмового приладдя (каламар (скляні чорнильниці фабричного виробництва), ручки з пером), зошитів, книжок, «Каталогу клясового» – журналу успішності учнів.

На стіні за вчительським столом була розміщена мапа світу, а над дошкою – типовий для Галичини початку ХХ ст. обов'язковий в кожній школі хрест із розп'яттям.

На стінах висіли географічні карти (мапи) Галичини, Австро-Угорщини, Європи, «Землі святої» (Палестини); портрет Франца-Йосипа. Також архівні документи підтверджують наявність ікон в інтер'єрі.

На стінах класної кімнати висіли азбучні таблиці – настінна абетка; «взори письма польського», «взори письма руського» – настінні таблиці правопису; таблиці з біблійними сюжетами, з малюнками звірів та риб – для наочного навчання.

У класній кімнаті були грифельні дошки й рисіки – графітні стержні для писання на цих дошках учнями 1–2-х класів [369].

Своєю чергою, простір класної кімнати сільської школи Бойківщини с. Поляниця (Долинщина, що на Прикарпатті) докладно відображений в

експозиції Музею народної архітектури і побуту Прикарпаття [429]. (Додаток С.1.).

Стіни й стеля класної кімнати дерев'яні, побілені, підлога глиняна. У класній кімнаті під глухою стіною розміщений учительський стіл, накритий скатертиною, справа – піч, зліва – столи та учнівські парти з лавами. На стіні за столом вчителя висить годинник, по центру стіни – маленька світла дощечка, яка була за класну дошку. Зліва між двома невеликими вікнами розміщена ікона, справа біля печі ще одна ікона [там само].

У Закарпатті, яке у досліджуваний період також перебувало в складі Австро-Угорщини, за Законом XXXVIII «Про народну освіту» (1868) запроваджувалася обов'язкова початкова освіта, що зумовило відкриття початкових шкіл як за державні, так і приватні кошти в міських і сільських громадах, у яких нараховувалося не менше 30 дітей шкільного віку. Водночас Законом були визначені організаційні, матеріально-технічні, санітарно-гігієнічні та педагогічні вимоги до шкіл і класних кімнат, яких необхідно було чітко дотримуватися в усіх школах, незалежно від форми власності [341, с. 93-96]. Шкільна будівля повинна була розміщуватися в безпечному для здоров'я дітей місці, класні кімнати мали бути просторими (в одній кімнаті – не більше 60 учнів, на кожну дитину повинно припадати 8–12 кв. футів (1 кв. фут дорівнює 0,093 м²)), сухими, світлими, мати систему провітрювання (§27 Закону). Класні кімнати були забезпечені необхідним навчальним приладдям, підручниками та наочними посібниками (глобус, карти, таблиці, малюнки із зображенням живої природи тощо) [341, с. 105]. У всіх класних кімнатах початкових шкіл, незалежно від форми власності, обов'язково розміщувалась державна символіка Угорщини, настінні малюнки із зображенням окремих подій з історії Угорщини, портрети видатних релігійних діячів, релігійні символи.

У Музеї народної архітектури та побуту в м. Ужгород представлено збережену будівлю школи, що знаходилася в селі Синевирська Поляна, Міжгірського р-ну. Школа побудована із смерекового дерева традиційною

зрубною технікою. На масивних підвалинах (підліжницях, підлогах), зведені вінці, які зв'язані на кутах у прості замки з випусками. На випусках підвалин, вздовж головного фасаду, відкрита галерея. Дах чотирихилий, крокви кріпляться між собою горизонтально прибитими латами, на які прибито дралицю. Підлога в хижі і хижці глинобитна, у коморі і сінях з товстих колотих дощок [428].

У великій «хижі» (класній кімнаті) розміщені лавки і столи, за якими учні навчалися. Письмові справи виконувались на спеціальних грифельних дощечках грифельними стержнями. Біля стіни стіл вчителя, рахівниця, дошка (табла). (Додаток С.2.).

Опалювався клас металевою піччю. В інтер'єрі класної кімнати, що в плані має прямокутну форму, стіни виконані з дерева та пофарбовані в білий колір, стеля зберігала фактуру та колір дерева. Підлога в цій школі була глиняною і називалася долівкою, виконувалася переважно з червоної глини, за тим же принципом, що і в українському народному житлі (аж до початку ХХ ст.), а в більшості сіл України й на початку ХХ ст. можна було побачити таку підлогу, оскільки школи на селі досить часто організовували у звичайних житлових будинках, де інтер'єр був подібним до сільської хати [428].

Стіл вчителя, виконаний з дерева, розміщений ліворуч, над ним на стіні – хрест, поряд зі столом – рахівниця та полиця з дровами, у кутку розташовувалася маленька груба для обігріву класної кімнати взимку. На класній дошці праворуч були прикріплені навчальні матеріали.

Дерев'яні парти з лавами розставлені у два ряди і вздовж стіни розміщені додаткові звичайні лави. Вікна в класі маленьких розмірів, що давали недостатньо світла, до сволака прикріплена керосинова лампа для додаткового освітлення класної кімнати.

Особливості розвитку початкової школи на західноукраїнських землях, специфіка облаштування простору класної кімнати початкових шкіл зумовлювалися доцільністю й реальними можливостями; кімната мала прямокутну форму з рядно-фронтальним фіксованим розміщенням двох рядів

парт, з'єднаних з довгими дерев'яними лавами, розрахованими на 4–6 учнів; на стінах обов'язковими були хрест з розп'яттям, ікони, настінні таблиці й ін.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. шкільне будівництво й формування простору класної кімнати початкової школи на українських землях значним чином зумовлювалися трансформаційними процесами, що відбувалися в суспільно-політичному, соціально-економічному житті тих країн, у складі яких перебували ці землі. Це проявилось не лише у вигляді екстер'єру початкових шкіл, а й простежувалося в інтер'єрі класних кімнат, наповнення яких залежало від особливостей історичного, політичного, географічного, культурного та соціально-економічного регіонального розвитку з урахуванням стильових, композиційних, регіональних особливостей, що були характерні для певних регіонів України.

2.4. Формування простору класної кімнати початкової школи України у 20–30-х рр. ХХ ст.

У період Української національно-демократичної революції (1917–1921) реформування шкільної освіти, відкриття різних типів державних і приватних українських шкіл зумовлювалися політичними, соціокультурними і педагогічними чинниками, однак «складні соціально-економічні (криза, відсутність коштів, невідповідність учительства до змін, брак освітянських кадрів, реформаторського досвіду), суспільно-політичні (політична криза; утвердження радянської влади на теренах України; переїзди уряду, Міністерства освіти з міста до міста; громадянська війна) та зовнішні (міжнародна ізоляція) умови» не сприяли шкільному будівництву [16, с. 209]. Через зазначені обставини й формування простору класних кімнат, які часто облаштовувалися в непристосованих приміщеннях, мало спорадичний, чисто утилітарний характер.

За часів Центральної Ради (початок березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.) розпочалася реформа шкільної освіти, зумовлена політичними (проголошення

Української Народної Республіки) і педагогічними (необхідність зміни шкільної практики) чинниками.

Уже на I Всеукраїнському учительському з'їзді (5–6 квітня 1917 р.) була ухвалена резолюція, у якій наголошувалося на необхідності «встановити початкову школу одного типу, яка, з одного боку, давала б дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого, підготувала б до середньої школи» [290, с. 47].

Розпочаті напрями реформування шкільної освіти були продовжені й урядом гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918 р.): відкривалися українські школи, здійснювалася українізація наявних закладів освіти, об'єднано всі типи початкової школи й підпорядковано їх Міністерству народної освіти і мистецтва, введено обов'язкове початкове навчання. У цей час зросли матеріальні витрати на шкільні будівлі. 6 серпня 1918 р. уряд затвердив схвалений Радою Міністрів «Закон про об'єднання до одного типу різнорідних початкових шкіл, про зміну штатів та про збільшення державної допомоги школам», за яким різні типи початкової школи зводилися до одного типу, урівнювалися службові права і грошове утримання вчителів цих закладів, збільшувалися норми державної допомоги органам місцевого самоврядування у справі побудови шкіл, виділялися кошти на ремонт шкільних приміщень [405].

За часів Директорії в Українській Народній Республіці (13 листопада 1918 р. – кінець 1920 р.) продовжено реформування шкільної освіти: розроблення концепції національної освіти, Проекту єдиної школи, Статуту єдиної школи УНР тощо. Водночас уряд дбав про матеріальне забезпечення шкіл і вчителів. Свідченням цього є Закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і других класів двокласних шкіл та про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 118.212.580 крб (26 січня 1919 р.) [397].

В УНР на Трудовому конгресі культурно-просвітницькою комісією 20-го лютого 1919 р. ухвалено звернення до пана міністра народної освіти і мистецтва, у якому зазначалося: «Схвалюючи енергійну діяльність

Міністерства народної освіти і мистецтва, спрямовану на патріотично-національне виховання, культурно-просвітницька комісія Трудового конгресу висловлює побажання, щоб у подальшій своїй роботі Міністерство освіти звернуло особливу увагу на такі справи ... Х. Шкільне будівництво А) Зразкові проекти будівель для різних типів шкіл. Б) Архітектурно-інструкторське бюро. В) Будівництво нових шкіл, ремонт і пристосування старих. Г) Будівельний фонд» [403].

Своєю чергою, в УСРР у 1919 р. ухвалено Постанову Тимчасового робітничого і селянського уряду про передачу всіх закладів освіти України у відання відділу освіти. Важливо, що навчання в цих школах мало проводитися українською мовою [400].

І хоча громадянська війна, постійні переїзди уряду Директорії, одночасне існування в різних регіонах України двох міністерств (Міністерства народної освіти УНР і Наркомосу УСРР у Харкові), існування двох концепцій розвитку освіти не сприяли здійсненню необхідних змін у системі шкільної освіти й шкільного будівництва, усе ж санітарний стан шкільних будівель, класних кімнат, їх устаткування намагалися привести до відповідності мінімальним санітарно-гігієнічним вимогам, які встановлювалися й затверджувалися органами міського самоврядування. На наш погляд, «мінімальність» вимог можна пояснити тодішньою складною соціально-економічною ситуацією в країні. На I Всеукраїнській нараді освіти (23-25 березня 1920 р.) нарком освіти Г. Гринько, зважаючи на соціально-економічну ситуацію, оприлюднив схему розвитку шкільної освіти в УСРР, яка відрізнялася від системи освіти в РСФРР тим, що в її основі лежало соціальне виховання дітей [404, арк 17-18]. Радою народних комісарів УСРР 21 вересня 1920 р. ухвалено постанову, у якій з-поміж завдань пріоритетним визнавалося доручити Наркомосові розробити план широкого розвитку шкільних закладів усіх ступенів з українською викладавкою мовою [251].

Наркомос України проводив відносно самостійну освітню політику, відмінну від Наркомосу РСФРР: з листопада 1922 р. на території України

введено в дію Кодекс законів про народну освіту УСРР, розроблений Наркомосом УСРР [127]. Серед чотирьох книг Кодексу в першій «Організація управління і постачання народної освіти» визначалося утримання державних освітніх та наукових закладів за рахунок держави з центральних і місцевих ресурсів, з надходжень від трудових колективів, шкільних господарств тощо; підпорядкування усіх навчально-виховних і наукових установ Народному комісаріату освіти як вищому контролюючому державному органу освіти [там само].

З метою нейтралізації здобутків реформи української освіти й задля зближення освітніх систем УСРР й РСФРР новопризначений нарком освіти В. Затонський (30 жовтня 1922 р. – 14 березня 1924 р.) «чимало доклав зусиль для того, щоб максимально ліквідувати відмінності, що були між освітніми системами України і Росії» [160, с. 236].

У 20–30-х рр. ХХ ст. в Українській Соціалістичній Радянській Республіці система освіти, офіційно відкинувши досягнення національної реформи, відмовилася від багатоваріантності й зорієнтувалася на єдиний тип школи, що зумовило не лише одноманітність педагогічних форм і методів навчання, але й орієнтацію на типізацію і стандартизацію в шкільному будівництві й формуванні простору класної кімнати. Доступ до освіти дітей істотно розширився, значно зросла потреба в кількості шкіл. Відтак за 1920-х рр. почалася інтенсивна розробка законодавчих нормативних матеріалів із питань будівництва, облаштування й санітарного благоустрою шкіл, проєктів шкільних будівель, вимог до шкільних меблів, у яких ураховувалися як функціональні вимоги, так і вимоги шкільної гігієни.

Починаючи з 1923 р., працівниками органів освіти здійснювалося вивчення найкращих зразків будівництва шкіл за кордоном, для чого, окрім отримання спеціальної літератури, були відряджені за кордон працівники Наркомосу [83].

1924 р. у Києві засновано перший Всеукраїнський державний інститут гігієни виховання (пізніше Санітарно-педологічний інститут, потім Інститут

охорони здоров'я), який «як установа попередників не знав», зазначав директор інституту А. Бандурівський [9, с. 41].

В інституті функціонували кабінети конституції, спадковості та антропометрії (доктор А. Григор'єва), вивчення дитячої праці і побуту (доктор Л. Писарева), наукової організації шкільної праці та профорієнтації (доктор М. Ровна), санітарної педагогіки (А. Бандурівський), лабораторія з вивчення поведінки дітей (професор К. Мокульський), лабораторія шкільно-гігієнічна (професор М. Кудрицький) [9, с. 139]. Працівники інституту на підставі «всебічного педолого-гігієнічного та соціально-гігієнічного вивчення дітей та підлітків науково обґрунтовували всі практичні заходи в галузі охорони здоров'я і заходи гігієнічного контролю виховання дітей та підлітків», досліджували, зокрема, простір класних кімнат, шкільні меблі й т. ін. [9, с. 138]. Унаслідок цього видано перші збірники матеріалів із будівництва шкіл і дитячих садків. Приміром, завідувачка кабінету гігієни трудових процесів дитинства лікар-гігієніст Л. Писарева та лікар А. Попович у повідомленні «Меблі для трудшкіл при сучасних методах виховання» (1926) зазначали: «... немає тих ідеальних меблів, які б, в умовах надовго фіксованої пози, гарантували б благополуччя кістяка дитини та інших її органів. Гасло лікарів-ортопедів 'на жодній лаві не треба довго сидіти' ми всіляко підтримуємо. ...традиційна парта давно відставлена (Монтессорі) як мертва форма меблів, що обмежує дітей в їхніх рухах під час роботи; тим більше вона має бути відставлена у зв'язку з новим групуванням дітей в колективі – роботі ланками» [243, с. 1-2]. (Додаток Т.1.). Важливо, що київські вчені покликалися на Марію Монтессорі як на очевидний та беззаперечний авторитет. Відповідно ними були обґрунтовані такі вимоги до шкільних меблів: «1. Меблі мають бути рухомими (на противагу партам). 2. Форма їх має містити в собі можливість пристосування до різних видів шкільної роботи (письма, читання, ліплення, креслення тощо). 3. Має містити можливість з'єднання для колективної роботи ланками. ... 4. ... пристосування до різного віку (оскільки діти різних груп проходять через ту саму лабораторію)» [243, с. 1-2].

Дослідники Л. Писарева та А. Попович навели докладні зображення комплекту учнівських меблів, розробленого в Київській художньо-індустріальній профшколі, й пояснення до них. (Додаток Т.2) [243]. Цей комплект складався з двомісного стола і двох стільців. Стіл мав дві окремі робочі поверхні, нахил яких регулювався незалежно одна від одної; водночас для зручності пристосування для різних видів роботи було передбачено можливість зсуву робочої поверхні вперед-назад. Кришка стола піднімається й за допомогою підпори дає два нахили: один у 45° для читання й інший у 20° для письма – в інтересах гігієни зору. Пюпітр, що висувається, забезпечує гарне положення учня під час письма. Для робіт, що вимагають горизонтального стола, задля збереження негативної дистанції пропонується гачок між стільцем і столом, який фіксує горизонтальне положення.

Конструкція стільця дозволяла змінювати висоту сидіння й поглиблене в задній третині сидіння забезпечувало уникнення зсуву сидячого зі стільця. Відхилена на $10-15^\circ$ спинка підтримує попереково-плечовий сегменти хребта. Поглиблене сидіння й відхилена спинка дають реклинаційне положення тулубу, який, за умови зручного положення ніг, дає повний спокій тулубу в умовах гігієнічної посадки [243].

Лікарі-гігієністи обґрунтували вимоги до забезпечення меблями учнів молодших груп: «на початку навчального року лікар-антропометр робить виміри дітей стосовно до питання про посадку учня, і заносить свої дані в особливу книжку учня, яка могла б називатися антропометричним паспортом. Згідно з цими вимірами вибирається з наявних стільців стілець і фіксується за певним учнем на півроку. Тому бажано, щоб усі стільці школи мали свій паспорт, тобто цифрові дані елементів стільця (висоти, ширини) – на внутрішній стороні. На випадок, якщо жоден стілець не підходить конкретному учневі, бажано мати стілець, що змінюється по висоті сидіння; на стільці повинна бути шкала в сантиметрах, що вказує висоту сидіння. ... Тоді такий стілець підганяється до конкретного учня й у такому вигляді

фіксується за ним на півріччя. Одержавши для себе крісло, учень заносить у свою книжку № свого стільця, щоб уникнути помилок» [243, с. 4].

Цікаво, що в середині 20-х рр. ХХ ст. автори пропонували обладнання класу-лабораторії такими меблями й обґрунтовували можливість розміщення столів як рядами, так і в поєднаннях для групової роботи [243]. (Додаток Т.3.).

Водночас дослідники зазначали, що «загальне ж положення шкіл в економічному відношенні важке, особливо в школах села. Через це Кабінету Гігієни Трудових Процесів Дитинства довелося подумати й про найпростіші зразки стола й лави (лави – з метою здешевлення, замість стільця), зі збереженням в них педагогічних і гігієнічних моментів, простої і міцної конструкції й крайньої дешевизни» [243, с. 7].

На основі докладного вивчення й аналізу розмірів пропорцій тіла дітей і підлітків шляхом застосування спеціальних антропометричних методик, розмірів шкільних меблів були вироблені стандарти класних кімнат, їх облаштування.

Попри вкрай важке матеріальне становище, з кінця 20-х рр. ХХ ст. питанню комплексного облаштування шкільних приміщень у країні приділялася увага на державному рівні. Державою визначався необхідний перелік меблів та обладнання для однокомплектної школи. Так, в офіційних рекомендаціях «Обладнання шкільних установ» (1928) визначено необхідне обладнання для класної кімнати, передпокою та роздягальні, кухні, а також перелік загальношкільного інвентаря (пила, сокира, лопати тощо) [199].

Зокрема, для формування простору класної кімнати рекомендувався такий комплект меблів та обладнання: «1. Шкільні столи з лавами (по одному на 2-х учнів). 2. Стіл для вчителя. 3. Стіл та табурет. 4. Шафа з відділеннями для учнів, дитячої бібліотечки, наочних посібників та для зберігання дитячих робіт; дошка класна та губка для стирання крейди; штатив для навішування карт та таблиць; термометр; лампа висяча; плювальниці» [199, с. 9]. У рекомендаціях зазначалося: «Стосовно загальнонавчальної в минулі часи ерісманівської парти, то, визнаючи повною мірою принцип відповідності

віковим особливостям дитячого організму, що покладено в її основу, слід, втім, визнати її конструкцію застарілою з огляду невідповідності тим різноманітним трудовим процесам, що відбуваються в новій школі (незмінно похиле положення дошки стола, розраховане лише на читання та письмо, фіксоване сидіння)» [199, с. 19]. Натомість «шкільні навчальні столи з сидіннями мають бути легкі, рухомі, але за можливості без порушення вимог міцності, портативні, мати дошку, що їй можливо надавати похиле або горизонтальне положення з метою відповідності до тих різноманітних трудових процесів, що відбуваються в новій школі» [199, с. 17].

В українських школах пропонувалися до використання комплекти учнівських меблів, розроблені Московським відділом народної освіти у 1928 р. Ці комплекти складались із двомісного стола та такої ж лави зі спинною опорою: бічні фігурні панелі, установлені в горизонтальний брус-полоз; лавка, виконана за традиційною схемою з П-подібними опорами. (Додаток У.1.). Рекомендовані учнівські столи мали стільницю з регульованим нахилом, але, на відміну від конструкції Л. Писаревої та А. Попович, цільну на обидва робочі місця [139, с. 70].

Своєю чергою, С. Малов у грудні 1926 р. запропонував авторський проєкт учнівського столу й лави з полозовими опорами для столу і для лави, але на основі вертикальних брусків. (Додаток У.2.). 1929 р. він запатентував комплект стола і лави з Х-подібними опорами. (Додаток У.3.) [167], а 1930 р. С. Малов повернувся до П-подібної конфігурації стола, водночас запропонував оригінальну форму опори стільця, яка забезпечувала йому стійкість до перекидання назад при розгойдуванні [215]. (Додаток У.2.).

Хоча, як стверджував О. Фльоров, «С. М. Малов увів в альбоми Наркомосу РРФСР надмірно велику дистанцію спинки, що на декілька сантиметрів перевищувала норми, запропоновані проф. Ф. Ерісманом. Цим самим учні були позбавлені змоги використовувати спинку як додаткову опору під час занять, що позначалося на їхній працездатності й фізичному розвитку» [344, с. 35].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст., незважаючи на те, що системний підхід до формування шкільного простору був відсутній, усе ж ураховувалися основні положення: віковий розподіл учнів, організація позаурочної діяльності, спортивне й трудове виховання. Тоді ж ухвалено низку урядових постанов, зокрема, «Тимчасові правила й норми проектування й зведення будинків і споруджень» (1929) [45], постанови Центральної Санітарно-Технічної Ради УСРР «Санітарні норми для садіб та будинків трудової школи з 7-ми річним курсом навчання», «Санітарні норми для садіб та будинків трудової школи 1-го концентру» (13 квітня 1929 р.), у яких обґрунтовувалися вимоги до шкільних будівель, класних кімнат, гігієнічні норми (штучне освітлення, вентиляція, чистота повітря і т. ін.) [297], «Правила й норми забудови населених місць, проектування й зведення будинків і споруджень» (1930) [254]. 1931 р. затверджено й оприлюднено «Єдині норми будівельного проектування» за 36 напрямками, зокрема, четвертий напрям – «Шкільно-освітні споруди» [82].

Фактично з 1930-х років, коли в країні запроваджувалося обов'язкове початкове навчання (Постанова ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове навчання» (25 липня 1930 р.)), основними документами, що визначали набір вимог до шкільних будівель й формування простору класних кімнат, стали закони, постанови, Державні санітарні правила і норми влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів тощо. Так, у постанові ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове початкове навчання» від 14 серпня 1930 р. акцентувалося на посиленні та розширенні мережі шкіл для сільської молоді [92, с. 14]; у постанові ЦК ВКП(б) «Про хід загального початкового навчання» (21 лютого 1931 р.) значну увагу зосереджено на аналізі успіхів та невдач. Зокрема, до недоліків було віднесено недостатнє охоплення початковим навчанням дітей-переростків, а основною причиною невиконання плану охоплення дітей навчанням визнавалася нестача шкільних приміщень, хоча за того часу йшло активне будівництво нових шкільних будівель. М. Гриценко, зокрема, зазначав, що «у 1930/31 навчальному році на Україні було 4 256 400

дітей, віком від 8 до 14 років, а навчалося в школі тільки 3 708 095 дітей (в першому концентрі – 3 161 564, в другому концентрі – 546 531). Планом на 1932–1933 н. р. передбачалося відкрити 11 200 нових шкільних комплектів першого концентру на 890 тис. дітей віком від 8 до 10 років, а також охопити 445 тис. підлітків 11–16 років школами для переростків і відкрити 3800 груп другого концентру» [61, с. 118].

У Постанові ЦК ВКП від 5 вересня 1931 р. «Про початкову й середню школу» у розділі 4 «Матеріальна база початкової й середньої школи» ішлося, що «матеріальна база школи – будівництво нових будівель, ремонт існуючих, виробництво навчального обладнання і навчальних посібників – вкрай недостатня і стає однією з перешкод до покращення роботи школи», відтак обґрунтовувалася необхідність нового шкільного будівництва, створення навчального і шкільного обладнання і навчального приладдя [277]. Постановою передбачалося у великих містах і промислових центрах до кінця першої п'ятирічки звести нові шкільні будівлі. Будівництво таких шкіл характеризувалося значним завищенням площі зальних приміщень над навчальними, а також підвищенням вартості будівництва.

У ці роки відбувся відхід від демократичних принципів освіти, індивідуальний підхід до навчання став жорстоко критикуватися й від нього відмовилися. Натомість почали практикувати будівництво типових шкільних приміщень. 1932 р. Постановою РНК СРСР будівництво шкіл за індивідуальними проектами обмежувалося особливими випадками й регулювалося на рівні РНК союзних республік.

1932 р. ухвалено Постанову ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим роботи в початковій та середній школі», за якою школам рекомендувалося працювати за класно-урочною системою, а не за комплексними програмами. Власне, з 1932 р. в Україні впроваджувалася обов'язкова початкова освіта, розпочалася повна уніфікація освіти. Задля забезпечення класних кімнат у Постанові в розділі II «Про організацію навчальної роботи і зміцнення шкільного режиму» зазначалося: «З метою піднесення ефективності

педагогічної роботи в школі ..., розробити в двомісячний строк план розгортання виробництва і постачання початковій і середній школі навчального приладдя ..., а також і план стандартного устаткування робочих кімнат...» [272].

Розвиток будівництва шкільних будівель у країні зумовлювалося й пошуками в галузі педагогічних методів навчання й виховання. Лабораторно-бригадний метод навчання, який панував на початку 30-х рр. в освіті, зумовив спорудження шкіл на 1,5–2 тис. учнів з великою кількістю приміщень, з яких 30–35% становили навчальні класи й 67–70% допоміжні приміщення. Ці будинки були дуже дорогі в будівництві й незручні для експлуатації. Коли бригадний метод навчання був відмінений, переглянуто й проекти шкільних будинків.

Нову організаційну структуру школа отримала після ухвалення Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 травня 1934 р. «Про структуру початкової й середньої школи в СРСР». Нею визначено типи загальноосвітніх шкіл на 280 учнів – початкова школа, 400 учнів – неповна середня школа і 880 учнів – середня школа [252]. У постанові було сформовано остаточні погляди на радянську шкільну систему, зокрема описано й необхідну для шкільної освіти інфраструктуру.

Постановою РНК УСРР «Про шкільне будівництво на 1934 рік» визначався порядок будівництва шкіл лише за типовими проектами НКОсвіти, а добудови – за індивідуальними проектами, затвердженими ОблВНО [283].

Сучасна українська вчена Л. Березівська аргументовано стверджує, що упродовж «1930–1934 рр. радянські партійні структури, не оголошуючи про проведення шкільної реформи, за допомогою партійних постанов, тоталітарно-репресивними методами встановили на території України загальнорадянську структуру шкільної освіти» [17, с. 54].

Саме в 1930–1934 рр. у СРСР встановлено єдині вимоги до організації освітнього процесу, що слугувало підставою для розробки програм проектування шкільних будівель. Типові будівлі споруджувалися у 2-4

поверхи, площа навчальних приміщень становила 60–65%, а допоміжні – 35–40% від площі всього приміщення. Класно-урочна система із закріпленням за класом окремої кімнати стала загальною й обов'язковою [81].

1934 р. за керівництва дніпропетровського (єкатеринославського) лікаря М. Шнірмана, який опікувався лікуванням хворих дітей, у Ленінградському інституті охорони здоров'я дітей і підлітків розроблено комплект учнівських меблів, що характеризувався багаторозмірністю, можливістю зміни висоти столу, висоти та глибини сидіння стільця. (Додаток У.4.). Конструкція меблів пропонувалася столярна, з використанням фанери для поверхонь столу та стільців, на гвинтах. Комплект пропонувався у двох типових розмірах – для початкової та основної школи, з можливістю зміни висоти в межах 3–4 номерів, та в кількох варіантах: з похилою або з горизонтальною стільницею, та зі змінним нахилом стільниці [367]. Сидіння було сконструйовано окремо від стола; це вважалося більш доцільним, позаяк забезпечувало правильну посадку, полегшувало свободу рухів учня й робило парту мобільною. Спинка стільця повинна була давати опору й в поперековому й в підлопатковому відділі спини. Відмінністю цієї моделі від інших було те, що М. Шнірман звертав увагу на колірне рішення меблів: він критикував традиційний спосіб фарбування учнівських меблів у чорний чи зелений колір, натомість пропонував лише лакування поверхні зі збереженням природного кольору та текстури дерева для опор та сіро-блакитний колір – для стільниці, сидіння й спинки стільця. На думку лікаря, світлі меблі роблять кімнату світлішою, поглинаючи менше світла. Меблі М. Шнірмана мали певну естетичну привабливість, позаяк конфігурація опор та колірне рішення художньо виражали функцію та конструкцію виробів. Як зауважує дослідник шкільного меблювання Д. Косенко, «комплект учнівських меблів М. Шнірмана є одним з перших прикладів художнього конструювання (дизайну) учнівських меблів в Радянському Союзі» [139, с. 71]. Зауважимо, що, очолюючи Інститут відновлення працездатності фізично дефективних дітей, М. Шнірман конструював спеціальні парти й меблі переважно для хворих дітей.

Починаючи з 1934 р., у країні, відповідно до наказу народного комісара освіти РРФСР А. Бубнова, дозволялося використання лише двох типів учнівських меблів – парт Ф. Ерісмана та С. Малова [214, с. 3]. У методичних рекомендаціях «Парта для початкової і середньої школи» (1936) наведено креслення парти Ф. Ерісмана й стола та стільця С. Малова [215]. Цікаво, що в рекомендаціях щодо шкільних меблів, які публікувались за того часу в Україні, містилися винятково креслення парти Ф. Ерісмана, хоча і дещо відмінної від російської конструкції. (Додаток У.5.) [5].

Таким чином, здійснений аналіз дає змогу стверджувати, що фактично з 1935 р. експерименти щодо формування простору класної кімнати початкової школи були припинені, класні кімнати знову було рекомендовано меблювати комбінованими партами Ф. Ерісмана.

Відповідно до Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про будівництво шкіл у містах і про прийом у вищі педагогічні навчальні заклади» (1935) регулювалося не лише будівництво шкільних будівель, а й орієнтація класних кімнат, формування інтер'єру в них [261]. У Постанові зазначалося: «Основною частиною школи є клас. Площа класу прийнята нормами в 50 м², що становить 1,25 м² на учня. Зазвичай вона виходить з наступних співвідношень: 6 м × 8,35 м, 6 м × 8,25 м або 5,9 м × 8,35 м; у першому випадку ми маємо 50,1 м², у другому 49,5 м² і в третьому 49,2 м²» [67, с. 24].

Починаючи з 1935 р., в окремих класних кімнатах облаштовували внутрішньостінні шафи. А вже з 1936–1937 н. р. вони робилися майже в усіх новозбудованих школах [67]. Це нововведення було досить важливим, тому що звичайна шафа для посібників у класній кімнаті скорочувала площу й кубатуру, ускладнювала прохід.

Завідувач Ленінградською шкільно-гігієнічною лабораторією А. Гуткін, який вивчав питання планування й облаштування дитячих установ, виокремив низку недоліків у шкільному будівництві й, зокрема, в облаштуванні простору класних кімнат: неякісне освітлення зони над класною дошкою, огороження дна вмонтованих шаф порогами, що утрудняло видалення пилу й сміття;

відсутність вентилявання шаф; наявність верхніх карнизів, на яких накопичувався пил [67, с. 28].

На основі здійсненого аналізу ним було внесено пропозицію «передбачити можливість об'єднання двох класів з прилягаючими приміщеннями в одне приміщення, що в майбутньому дозволить одержати площу громадського призначення розміром близько 120–150 м²» [67, с. 26]. (Практично наслідування шкіл Сластіона).

У статті «Про шкільне обладнання» А. Гуткін досить критично проаналізував основні складові простору класної кімнати: парту, стіни (колір), зображення на стінах (етнографічні картини, карти надр країни, географічні рельєфи країн світу й ін.), класну дошку, крейду [68]. Учений пропонував обирати нові зразки шкільних меблів, нові матеріали для обробки стін, нові класні дошки зі «спеціального чорного лінолеуму або матеріалу, покритого аспідною фарбою, й дошку робити такої довжини, щоб на ній одночасно могли працювати не один, а десяток учнів», нову «різнокольорову крейду, що дуже поживляє роботу, особливо малюнки школярів, і допомагає поясненням педагога» [68, с. 68].

Дошки мали бути пофарбовані в густий чорний колір і бути матовими; вони повинні підфарбовуватися щораз, як тільки починали сіріти, тому що відразу ж зменшувалася контрастність між дошкою й написаним на ній. Дошка повинна була висіти так, щоб нижній край її був приблизно на висоті ліктя при опущеній руці учня середнього росту цієї групи, який стояв би біля неї.

Цікаво, що для збереження чистоти стін ніщо не повинне було безпосередньо ні набиватися, ні наклеюватися на них. Для фіксації стінних таблиць і картин використовувалася низка пристосувань для їх навішення: дерев'яні планки з цвяшками; фанерні стінні дошки, стійки. Фанерні дошки повинні бути невисокі й довгі, розміром приблизно 70 см × 40 см; вони мають висіти так, щоб середина їх була на рівні очей учня середнього росту. Дошки і планки повинні бути на задній стіні й на протилежній до вікон стіні класу; у простінках між вікнами нічого не має висіти, тому що це найбільш затінені в

класі місця. Один ряд планок можна набити на висоті росту середнього учня, ці планки будуть слугувати для навішення на них матеріалу, що проробляється; інший ряд планок може бути над першим рядом і над дошкою для вивішування висловів [68].

У контексті проблеми дослідження досить інформативними є Постанови Ради Народних Комісарів УСРР і ЦК КП(б)У 1935 року – № 173 «Про шкільне письмове приладдя» і № 187 «Про забезпечення початкових і середніх шкіл УСРР підручниками й наочним приладдям на 1935–36 учбовий рік», якими визначалося істотне кількісне збільшення видання підручників, виготовлення письмового приладдя: зошитів, пер, ручок, чорнила, гумок, крейди і т. ін. [93]. Так, Постановою «Про забезпечення початкових і середніх шкіл УСРР підручниками й наочним приладдям на 1935–36 учбовий рік» НКОсвіти окреслено програму виробництва «12 стінних карт (з них 3 – нацменмовами), географічний атлас всесвіту, глобуси, 20 карт-вкладок українською мовою і 15 нацменмовами, 49 таблиць з природознавства, 54 таблиці з мови і серію картин з історії». А також 1 323 млн. зошитів, 275 млн. олівців, 650 млн. пер. По країні й, зокрема, в українських областях організовувалися спеціальні трести для виготовлення навчальних посібників і навчального обладнання й шкільного письмового приладдя [265, с.67]. Було визначено за обов'язок промисловим організаціям скласти жорсткий графік випуску предметів для зберігання посібників й приладдя – сумок, ранців, портфелів і ін. [284, с. 173].

22 листопада 1935 р. ухвалено Постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про будівництво шкіл у містах і про прийом у вищі педагогічні навчальні заклади», якою вводилися чіткі показники шкільних будівель і встановлювалася заборона без дозволу РНК союзних республік будувати нетипові школи, що обмежувало творчий пошук архітекторів при проектуванні шкіл [261]. Постановою передбачалося розробити типові проекти шкільних будівель (на 880, 400 і 280 місць) і надалі здійснювати за ними будівництво. Визначено співвідношення навчальної (60–65%) і підсобної (40–35%) площі й уперше

встановлено норми проєктування шкіл для будівництва їх у містах, невеликих робочих селищах і районних центрах [там само].

У процесі підготовки цієї постанови шкільні гігієністи розробили основні гігієнічні принципи проєктування й будівництва шкільних будівель, вважаючи їх мінімальними й обов'язковими, як-от: дотримання мінімально необхідних розмірів приміщень (1,25–1,5 м² на учня в класі) і земельних ділянок (25 м²–40 м² на учня при будівництві в місті), забезпечення однобічної забудови коридору (ширина коридору 3 м), забезпечення зручного зв'язку будівлі школи з ділянкою, забезпечення умов аерації, вентиляції і т. ін. [там само].

Постановою введено стандарти на столярні вироби для шкільних приміщень й перекриття, які показали, яке величезне значення має стандартизація деталей для збільшення темпів і зниження вартості будівництва. До 1936 р. мали бути розроблені й використані в шкільному будівництві стандарти на двері, віконні рами, лиштви, плінтуси, щаблі, плити для сходових майданчиків, підвіконні дошки і т. ін., уведені типові перекриття, колони, перегородки.

В Українській РСР завідувачем кафедри гігієни дітей і підлітків Харківського медичного інституту професором С. Екелем на основі досліджень лабораторії шкільної й дошкільної гігієни Українського науково-дослідного інституту Охматдит було здійснено санітарно-гігієнічну характеристику 32 шкільних новобудови 1935–1936 рр. (у Харкові (14), Одесі (10) і в Сталіно (нині Донецьк – І. П.) (8) із частковим використанням аналогічних матеріалів щодо деяких інших великих міст України) [373]. Професор усі розглянуті новобудови за 12 типовими проєктами, які були запропоновані Шкілпроектком УРСР, об'єднав у 3 групи за типами. (Додаток Ф.) [373]. Ці типи відрізнялися один від одного, головним чином, своєю конфігурацією й почасти розмірами коридорів і плануванням прийомно-евакуаційних площ. Щодо простору класних кімнат, то науковець зазначав, що в новобудовах краще розміщення й планування класних кімнат, збільшення заскленої поверхні вікон, що покращило їх інсоляцію й освітлення. На основі

здійсненого аналізу вентиляції, теплового режиму С. Екель довів, що інсоляція й освітлення шкільних приміщень, побудованих в Україні 1936 р., значно кращі, ніж у новобудовах 1935 р. Про це свідчить насамперед те, що в останніх досить значна частина класних кімнат орієнтована на захід з відхиленням до півночі (55% вікон у харківських новобудовах), тоді як у перших переважає орієнтація на південний схід (55% вікон у харківських школах, 12% – в одеських), південний захід і південь (32% вікон у харківських школах і 52% – в одеських) [373, с. 36]. Водночас С. Екель зауважував, що в окремих школах трапляються «класи зі зниженим проти завдань до будівництва світловим коефіцієнтом», що пояснювалося, на його думку, «недбалим врахуванням будівельниками фактичних співвідношень між заскленою поверхнею вікон і площею підлоги відповідних класів» [373, с. 36].

За цих років питання формування простору класної кімнати активно порушувалося на сторінках українських педагогічних видань.

Так, у часописі «Радянська школа» («Освіта Донбасу») у 1927 р. було опубліковано статтю В. Тарана «Про робочу меблю в школі», у якій обґрунтовано роль меблів «в праці дитини, по-перше, як допоміжного засобу (місце праці, робочий станок), а по-друге, як робочого знаряддя, що впливає не лише на процес роботи, а й на дитячий організм» [326, с. 14]. До «робочої шкільної меблі» автор виставив такі вимоги: «1) мебля мусить, по-перше, відповідати всім правилам шкільної гігієни що до зросту дитячого організму, 2) одноразово з цим, поскільки вона робоча, значить мусить задовольняти нас з технічного боку (забезпечення зручності праці, вимогам методів шкільної роботи в тому чи іншому виді роботи, 3) через меблю, її вид і розположення – надання класній кімнаті вигляду робочої кімнати, утворення затишку, 4) господарча вимога – мебля мусить бути міцна і по можливості дешева» [326, с. 15]. Дослідник розкритикував шкільну парту як зі сторони технічної, так і з гігієнічної, позаяк «в цілому парта шкідливо відбивалась на здоров'ї дитини: її вайлакуватість, важка, нерухлива, це швидко утомлювало дитину і не можна було висидіти певний час, не міняючи пози, бо сама парту не давала

можливості цього зробити» [там само]. В статті обґрунтовувалась доцільність зробити меблі більш рухливими, відділивши лаву від стола, що дасть «можливість вільно використати меблю влюбій обстановці прилюбій формі роботи і для всяких видів роботи» [там само, с. 17]. І далі: «Під час різних робіт в різних формах ми мусимо мати меблю як допоміжне знаряддя, таку, яка б найбільше була зручна, або яку можна було тимчасово пристосувати до того чи іншого виду роботи. І ось, на нашу думку, стіл має більше по своїй побудові можливості бути використаним при всякій роботі: чи то в класі, чи в лабораторії, чи для малювання, чи для читання, чи для писання і т. д.» [там само].

Автор зазначав: «Ось така мебля-стіл і лава окремо, крім того, що вони нададуть нашій кімнаті дійсно робочого вигляду, в певній мірі з намаганням на робочий затишок, ми матимемо зручну з технічного боку меблю, що можна використати для різних видів роботи, зберігаючи, в першу чергу, безумовно, правила, що до побудови, шкільної гігієни» [326, с. 17]. Як аргумент наводив досвід «досвідної школи ім. 5-х роковин Жовтневої революції в Артемівську», де ще 1924 році були заведені «замість парт столи і лави за згодою бувшої інспектури охорони здоров'я та ГубІНО. Наслідки що до організації роботи до поведінки дітей, до використання меблі для праці в ланках, в лабораторії були величезні. Загальний вигляд кімнати, що значно відмінився через заміну меблі, впливав на дітей в бік виробки у них певних звичок повождення в робочій кімнаті, діти вкупі з навчателями мали можливість пристосувати меблю так, як вимагала робота і зручність працювати. Одним словом, мебля стала одним із чинників що перетворюють школу учоби в школу труда, дитяче підприємство» [326, с. 17-18].

Стаття А. Мостового і К. Матвєєва «Стандартне встаткування чотирьохлітки Соцвиху» (1927) мала «на меті допомогти ... практичному працівникові масової школи – дати деякі відомості й поради, як поводитися з отриманими приладами і як їх використовувати в повсякденній роботі школи» [183, с. 11]. У публікації докладно описано досвід використання обладнання

для уроків математики (шведські рахівниці, арифметичний ящик, метр із поділками, літр складний, ваги, рулетка, класний циркуль, лінійка, класний транспорир, класний косинець, таблиця метричних мір, набір кольорової крейди); природознавства (термометр стінний, термометр для води, ножиці, лупа, барометр, піпетка, морилка для метеликів й жуків, скальпель, пінцет, чотирикутна банка для акваріуму, анатомічна карта людини, глобус, географічні карти й ін.) [там само].

У журналі «Радянська освіта» у рубриці «Матеріальне обладнання школи» обговорення питання облаштування простору класної кімнати було актуальним. Лише в одному номері за 1929 р. нами віднайдено три статті з досліджуваної нами проблеми: В. Таран «Клясні робочі меблі» [325], А. Хилитинський «Класна дошка – прилад у школі» [347] й О.В.П. «Освітлення класних приміщень» [196].

Зокрема, В. Таран пропонував устаткування класної кімнати розподіляти на робочі (парти й класна дошка) й допоміжні меблі (стіл для вчителя, шафа). За його переконанням, «клясна кімната мала вміщувати 40–45 учнів. Для цієї кількості треба 20 парт з розрахунку 1 парта на 2 учнів і 1 клясну дошку (бажано, щоб було їх дві – одна пересувна, а друга – на стіні постійна). Всі ці меблі й мусять відповідати певним вимогам педагогічної роботи, вимогам шкільного виробництва» [325, с. 38].

Автор аналізував шкільну парту як «місце роботи» і як «робоче знаряддя, що впливає не лише на процес роботи, а й на організм дитини». В. Таран писав: «В старій школі є і старий тип меблі – це парта. Вона безперечно відповідала і відповідає певним вимогам шкільної гігієни, коли не в цілому, то в значній мірі відповідає вимогам господарчим, і в найменшій мірі вимогам дидактичним» [325, с. 38]. Критикуючи комбіновані парти, майже дослівно цитував М. Монтессорі: «Всі пошкодження організму в старій школі були не лише від неудоконалености побудови меблі, а від робочого режиму, думалось же, що досконалою меблею порятуємо дітей від хвороб, що були заховані в природі самої системи організації роботи», але й «коли ми будемо мати

найвідповідніший режим в школі, то все ж парта залишається бути тим станком, який ставить організм в штучно-напружене становище» [325, с. 39].

У процесі вибору шкільних меблів, переконував В. Таран, важливо зупинитись «на гігієнічних вимогах, визначити відповідні розміри, технічні принципи побудови меблі», а правильними меблями педагог вважав такі, які відповідають «своїми розмірами до дитячого зросту», якщо є «технічна відповідність її окремих частин до виду роботи», є «зручність посадки учнів» [там само]. Водночас важливими вважав «витриманість співвідношення розміру стола й лави. Тут головне витриманість диференції та дистанції». Після докладного аналізу автор переконував, що за основу нових меблів доцільно взяти парту Ерісмана, але з новішими розмірами [325].

У статті зазначалося, що, «зберігаючи гігієнічні вимоги для меблі», вони мусять «відповідати статурі дитячого організму за певною роботою, бо одної пози для всіх робіт не може бути». Тому «першою умовою побудови меблі буде забезпечення рухливості її», а «головне в рухливості меблі це те, щоб стіл і лава були окремо одно від одного. Де дасть можливість розташувати меблів в клясі так, як треба для певної роботи. До того й дитина буде вільніш себе почувати» [325, с. 42].

В. Таран обґрунтовував вимоги й до класної дошки як «робочої меблі», а саме: розмір (дошка мусить бути не більше за 1,25 на 0,75 метра), колір (пофарбована в чорний колір і обов'язково, щоб не блищала (краще, коли б дошка була білого кольору, як папір, на білому фоні чорний колір – письмо краще видно, та в практиці цього немає), матеріал (дошку треба робити з сухого без сучків дерева і не дуже м'якого. «Кращі і зручніші за дерев'яні дошки ліноліюмові. На них легше писати і зручніше користатись»), розташування («поставлення дошки в клясі визначається саме тим, щоб вона не блищала. Звичайно вона стоїть перед учнями або висить на стінці, але її поставлення може відмінюватись, пристосовуючи його до зручності роботи, і сама дошка мусить бути рухливою (висувна або пересувна)») [325, с. 43].

Щодо інших меблів – стола вчителя та шафи, то єдиною вимогою до них, на думку В. Тарана, було те, «щоб вони були обов’язково в клясі і не займали б багато місця. Стіл вчителя одночасно є, або може бути і столом для досвідів, для демонстрування матеріалу тощо. Шафа потрібна для навчальних приладь, для учневих робіт та книжок. Розмір її невеликий, щоб нею могли користуватись самі діти» [325, с. 43].

Своєю чергою, у статті «Класна дошка – прилад у школі» А. Хилитинський докладно аналізував шкільну дошку, зошити для кожного з чотирьох років навчання [347]. Автор дійшов висновку, що «в першому концентрі трудшколи кожна група повинна мати окрему дошку. Окрему в тому розумінні, що в кожній групі, відповідно до віку навчання, дошка повинна мати й відповідну сітку». На думку педагога, «дошка повинна бути такою: а) Довжина дошки – 140 см, ширина – 105 см; розмір цей для всіх чотирьох років навчання однаковий, б) Товщина дошки – 2 см, в) Розмальована дошка повинна бути так: поле дошки в обох боків повинно бути розмальовано матово – чорною фарбою, г) Далі наноситься на дошці сітка. Сітка наноситься двома фарбами: червоною та синьою. Чому двома фарбами? Ми на дошці показуємо, як каліграфічно треба написати котрусь літеру між рівнобіжними, поземними лініями; ці рівнобіжні, поземні, головні і мусять на дошці яскраво бути виділені, а другорядні лінії треба намалювати іншою фарбою. Коли ми дамо і поземні і вертикальні лінії одною фарбою, то дитина-учень буде помилятися і буде на дошці писати не між рівнобіжними, а або вище, або нижче від рівнобіжних» [347, с. 44]. В публікації автор навів фото дошок для кожного класу. (Додаток Х.1.).

А. Хилитинський був впевнений, що «дошка з відповідною сіткою, як приладдя в школі, значно полегшить працю вчителя і дасть поліпшення в його щоденній з дітьми шкільній роботі, не відіймаючи у вчителя зайвого часу на малювання на дошці сітки» [347, с. 47].

У статті «Освітлення класних приміщень», підписаній ініціалами О.В.П., автор зосередив увагу на вимогах щодо освітлення в класній кімнаті: «воно

повинно бути достатнім, але не надто міцним; сталим, а не переривистим, мигливим; коли воно штучне, то найближчим до сонячного світу й, нарешті, мати належний напрямок» [196, с. 50]. У процесі будівництва шкільних будівель науковець радив «клясні кімнати розташовувати по можливості на схід або на південний схід, щоб забезпечити достатню кількість світла й уникнути надто довгочасної дії прямих променів», «вікна треба робити високі, від рівня школярських столів до стелі з дуже невеликими міжвіконнями» [там само]. У публікації чітко визначено правила розміщення вікон, їх розмір, доцільність і корисність штор на вікнах класних кімнат, особливості електричного освітлення й розташування електричних ламп [196].

Публікації в журналі «Комуністична освіта» з проблеми, як-от: А. Кацнельсон «Шкільне будівництво» (1933) [118], Є. Турова «Художнє оформлення школи» (1935) [332], О. Сироватка «Більше уваги класній дошці» (1939) [299] – містять цифри, факти узагальнення й автентичні матеріали, представлені авторами.

Приміром, у статті А. Кацнельсона «Шкільне будівництво» йшлося про недостатню кількість шкільних будівель і про ущільнення існуючих шкіл: «зменшення кубажу на одного учня, збільшення навантаження на одну клясну кімнату та збільшення коефіцієнту змінності занять в школах», що негативно «відбивається на якості роботи школи» [118, с. 51]. Відтак шкільне будівництво у той період набуло найактуальнішого значення, адже, за планом на 1933 рік, потрібно було 7 657 додаткових класних кімнат, а збудувати передбачалося всього 232 класних кімнати, «головне по промислових районах Донбасу і Дніпропетровщини і по економічно відсталих районах Правоберіжжя» [там само]. Додаткову шкільну площу «для розташування збільшених шкільних контингентів» мало бути «вишукано в основному не за рахунок будівництва нових шкіл, а за рахунок реконструкції і поширення наявних шкільних приміщень, пристосування під школи різних нешкільних приміщень (куркульських хат тощо), виселення із колишніх шкільних

приміщень різних установ та сторонніх осіб і повернення цих приміщень під школи» [118, с. 53].

Автор публікації уклав таблицю, у якій відобразив покриття потреби в класних кімнатах для забезпечення «приросту шкільних контингентів» у 1933 році в областях. (Табл. 2.1.)

За цього періоду актуалізувалося питання художнього оформлення школи, яке розцінювалося «як спосіб політичного і художнього виховання дитини, ... одна з відповідальних ділянок педагогічної роботи, органічна частина системи комуністичного виховання» [333, с. 118]. У статті працівниці Київського УНДШу Є. Турової «Художнє оформлення школи» (1935) зазначалося про важливість «наситити обстановку навколо дитини класовим змістом», «зміст цей подати дитині в конкретних художніх образах: в картинах, портретах, плакатах, скульптурах. В доборі плакатів, картин, у всіх елементах оздоблення дитина в радянській школі повинна відчувати нашу соціалістичну дійсність, настрої нашої боротьби і будівництва» [там само].

Таблиця 2.1.

Покриття потреби в класних кімнатах для забезпечення приросту шкільних контингентів в 1933 році

Області	Приріст контингентів	Потреба в додаткових класних кімнатах	Покриття потреби			
			Перех. будівн.	Нове будів.	Реконст. та поширення	Пристос. нешкільних приміщень
Вінницька	68,6	857	300	45	200	312
Київська	121,4	1515	340	33	310	832
Чернігівська	52,9	660	155		75	430
Харківська	107,7	1345	325	20	275	725
Дніпропетрівська	78,6	983	230	40	120	593
Одеська	48,1	600	180	19	110	291
Донецька	125,7	1575	223	62	300	990
АМСРР	9,9	122	20	13	40	49
	612,9	7657	1773	332	1430	4222

[118, с. 53].

Авторка радила фарбувати стелю класної кімнати білим кольором, стіни – «клеювою фарбою в світлі кольори», тоді, «не вбираючи великої кількості світла, не затемнюючи кімнати, ми створимо для роботи очей сприятливі умови» [332, с. 121]. У статті визначено оптимальний колір і розмір «завісок на вікнах», «офарблення меблі», доцільність портретів на стінах класної кімнати, скульптур у класі, квітів, лозунгів, інформаційного матеріалу тощо [332].

Зокрема, Є. Турова доводила необхідність розміщення портретів у кожній класній кімнаті, позаяк «під впливом портрета в дітей утворюються яскраві, конкретні образи людей, що керують нашою боротьбою і будівництвом» [332, с. 122]. Водночас «для класів цілком годяться як кольорові, так і однокольорові друковані портрети, розміру 36 × 51. Великий портрет незручний для класу. Він не впадає цілком в поле зору дитини – великий портрет добрий для залу», а «портрет в класі треба вішати не надто високо; в старших класах не вище 3-х метрів від підлоги, в молодших – 1 метр 50 см, щоб з середини кімнати діти могли бачити портрет, не піднімаючи голови. Якщо кімната надто висока і, з уваги на композицію, треба портрет повісити вище, то дається невеликий нахил в 10-15 градусів, не більше» [там само].

У статті наведено перелік рекомендованих портретів і картин для розміщення в класних кімнатах, залах і коридорах школи. Співробітниця УНДШУ акцентувала увагу на врахуванні інтересів усіх вікових груп учнів: до прикладу, «треба давати речі і для маленьких дітей. Малята люблять свійських тварин, звірів, квіти, пейзаж, сцени з дитячого життя» [332, с. 126]. Є. Турова застерігала від перевантаження в оформленні класних кімнат, переконуючи: «не треба боятися в оформленні простоти, треба боротися за чисті, незаклеєні паперовим мотлохом стінки, треба, щоб всі речі навколо дитини були доброї якості, щоб кожна річ була в повному порядку і на своєму місці» [332, с. 127].

У публікації О. Сироватки «Більше уваги класній дошці» (1939) автором обґрунтовувалася велика роль дошки в новій школі, адже вона використовується «частіше, ніж усе інше шкільне приладдя». Тому «формі і

розмірам дошки треба приділити серйозну увагу. Часто дошка формою наближається до квадрата і при письмі учневі доводиться ставати навшпиньки або присідати. Крім того, щоб побачити написане внизу, учні встають з парт. В деяких школах дошки висять на стінах досить високо, а біля дошки влаштовується поміст. Тоді все написане на дошці добре видно учням. Збільшувати розміри дошки краще по довжині» [299, с. 112].

У статті, окрім аналізу класної дошки акцентувалося на складниках простору класної кімнати, як-то: крейда, ганчірка, лінійка. Автор пропонував замість ганчірки виготовити спеціальне приладдя, яке дало б змогу витирати дошку й тримати руки учнів чистими. Креслення такого приладдя пропонується в статті. (Додаток Х.2.) [299].

До дошки в молодших класах, де доводиться робити сітку для писання букв, автор радив «пристосувати підвісну лінійку великого розміру. Для цього на трьох різках дошки треба прикріпити гачки для шнура. До кінців лінійки прикріплюється шнур, довжина якого дорівнює висоті дошки. Якщо зачепити шнур за два верхні гачки, лінійка опустить і до нижнього краю дошки. Коли перевертати лінійку, шнур намотується на неї і можна буде проводити лінії у верхній частині дошки. Поступово і повертаючи лінійку в протилежний бік, розмотаємо шнур і проведемо паралельну лінію трохи нижче. Для проведення косих паралельних ліній легко зсунути шнур так, щоб краї його були неоднакові, знову намотуючи й розмотуючи шнур, проведемо ряд косих ліній» [299, с. 113]. Усе зазначене приладдя пропонувалося зберігати біля дошки у відповідного розміру скриньці в нижній частині дошки [там само]. (Додаток Х.3.).

Отже, результати проведеного аналізу свідчать, що в українській школі на початку 1920-х років формування простору класної кімнати відбувалося на основі нових підходів, з'являлися нові проекти класних кімнат, шкільних меблів, особлива вага приділялася шкільній парті, різноманітному устаткуванню, наочному матеріалу, підручникам тощо.

На початку 1930-х рр., коли в Україні відбувалася широка шкільна реформа, класні кімнати в початкових школах були організовані переважно на зразок західноєвропейських шкіл. Класна кімната мала форму прямокутника чи квадрата з підвищеним місцем для вчителя, у якій рядами були розміщені дерев'яні парти для учнів. Учителі доповнювали простір клас дидактичним матеріалом, який допомагав дітям легше засвоювати навчальний матеріал.

Однак уже з середини 1930-х рр. українська система освіти уніфікувалася до загальнодержавної системи, зокрема й у питаннях шкільного будівництва й облаштування простору класної кімнати. Здійснювалася поступова централізація шкіл та зміна програми навчання. Це призвело до того, що класні кімнати стали більш стандартизованими та мали більш чітку організацію простору. За цього періоду на стінах класних кімнат обов'язковим стало вивішування картин, карт, стендів із правилами поведінки, стіннівок. Водночас шкільні парти стали трохи більш ергономічними.

У Галичині, яка перебувала під владою Другої Польської Республіки, шкільні приміщення у 20-30-х рр. ХХ ст. будувалися за типовими проектами польських архітекторів Г. Зауера, К. Сіцінського, З. Монченського, за якими класні кімнати зводилися прямокутної форми з великими квадратними вікнами, шкільні меблі були прості та зручні. Специфіку облаштування простору класних кімнат розглянемо на прикладі школи, інтер'єр якої представлений у музеї етнографічного парку в Токарні. (Додаток Ц.1.) [427].

Стіни й стеля класної кімнати дерев'яні, з тесаних ялицевих брусів, обклеєних мохом і глиною, дерев'яна нефарбована підлога. Вікна великі, прямокутні, у двох стінах, що давало достатньо освітлення. Під стелею гасові лампи. У кімнаті два ряди парт, між вікнами дошка, велика рахівниця. Зліва в кутку – учительський стіл, крісло, на столі глобус, дерев'яна лінійка. На партах шкільне приладдя – чорнильниці, рахівниці, дерев'яні пенали. На стінах – годинник, карта Королівства Польського, плакати з польським правописом. Над учительським столом портрет лідера Другої Польської Республіки Ю. Пілсудського [426].

На Закарпатті, яке у 1919–1939 рр. унаслідок післявоєнного перерозподілу європейських кордонів перебувало в складі Чехословаччини як адміністративно-територіальна одиниця Підкарпатська Русь, відбулися зміни цілей, структури, змісту, організації освітньої діяльності початкових шкіл. Чехословацький уряд вкладав у розвиток освіти великі кошти. У «перше десятиліття на ремонт, модернізацію шкіл, а також на спорудження нових (побудовано 52 навчальні заклади) урядом Чехословаччини виділено більше 41 млн. крон» [333, с. 196]. На будівництво шкіл було переведено частину коштів, асигнованих на святкування ювілею президента Чехословаччини Т. Масарика: за рахунок цих коштів на початку 1930-х рр. споруджено 32 школи, переважно в гірських районах [341, с. 137].

Як стверджує О. Фізеші, чехословацький уряд створював організаційні умови для діяльності початкових шкіл: окрім будівництва та розширення мережі початкових шкіл різних за формою власності, здійснював якісне забезпечення навчальним обладнанням, оформлення простору класних кімнат, спеціалізованих кабінетів, читалень тощо. Наказ, виданий сенатом Чехословацької республіки 1921 р., зобов'язував місцеву владу Словаччини та Підкарпатської Русі привести до придатності для навчання близько 150 шкіл як державних, так і церковних [341, с. 140].

Специфіку облаштування простору класних кімнат в початкових школах Підкарпатської Русі проаналізуємо на прикладах державної чеської школи, яка відтворена а експозиції музею «Чеська школа» в Колочаві (Додаток Ц.2.), та чотирикласної школи в с. Луг Рахівського району. (Додаток Ц.3.).

Класна кімната чеської школи в Колочаві вміщувала два ряди парт, учительський стіл, дошку, фортепіано, шафи для зберігання наочності, полиці для книг. Біля дошки глобус, рахівниця, циркуль, геометричні фігури. На столі вчителя дзвоник, чорнильниця з пером, класний журнал, Прикметно, що перед входом до класу красувався герб Чехословаччини, під ним відоме висловлювання президента Т. Масарика «Скажи мені, що ти читаєш, і я скажу тобі, хто ти є». Поряд з дошкою – портрет президента країни, біля дверей –

його погруддя. На фортепіано партитура гімну республіки. На стінах – географічна та фізична карти тодішньої Чехословаччини від Шумавського до Карпатського хребта, плакати, портрети [431].

У класній кімнаті початкової школи в с. Луг дерев'яні парти, за якими окремо сиділи дівчата і окремо хлопці, на стіні – велика карта Чехословаччини, на партах – зошити і ручки, які в сільських школах почали з'являтися лише в цей період [116].

Таким чином, аналіз просторів класних кімнат окремих регіонів здійснений у контексті політичних, соціокультурних і педагогічних чинників їх розвитку за досліджуваного періоду. У просторі класних кімнат схарактеризовано такі структурні компоненти, як каркас, шкільні меблі, матеріальне й навчальне забезпечення (речі, стенди, плакати, стіннівки тощо).

Висновки до другого розділу

У розділі з'ясовано, що міністерські і церковнопарафіяльні школи українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. були розраховані на один та два класи з невеликою кількістю дітей. Формування простору класних кімнат було раціональним і досить мінімалістичним, внутрішній простір мав просте розпланування, наближене до квадрата чи прямокутника з рядно-фронтальним типом розміщення парт. В інтер'єрі використовувалися прості шкільні меблі, здебільшого парти з довгими лавами, дошки для письма, шафи для шкільного приладдя, ікони, картини, мапи тощо.

Схарактеризовано простір класної кімнати земської школи українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. і доведено, що він облаштовувався раціонально з урахуванням чинних науково-гігієнічних вимог, передбачав фіксоване рядно-фронтальне розміщення парт в один або два ряди. Інтер'єр становили парти на 1-2 учнів, класна дошка, робоче місце вчителя, шафи для шкільного приладдя, ікони, картини, мапи, таблиці й т. ін.

Здійснений аналіз особливостей розвитку початкової школи на західноукраїнських землях дав підстави для висновку, що специфіка облаштування простору класних кімнат зумовлювалася, передовсім, реальними можливостями й доцільністю. Класні кімнати мали прямокутну форму з рядно-фронтальним фіксованим розміщенням двох рядів парт, з'єднаних з довгими дерев'яними лавами, розрахованими на 4-6 учнів; на стінах обов'язковими були хрест із розп'яттям, ікони, настінні таблиці й ін.

Проаналізовано проєкт зразкової класної кімнати Ф. Ерісмана, проєкти земських шкіл відомих українських архітекторів К. Жукова, П. Альошина, О. Сластіона, Т. Мюнніха. З'ясовано, що формування простору класної кімнати, їх меблювання організовувалося з урахуванням антропологічних, гігієнічних, педагогічних і соціокультурних чинників.

У розділі проаналізовано організацію простору класної кімнати початкової школи України у 20–30-ті роки ХХ ст., як-то: каркас, шкільні меблі, матеріальне й навчальне забезпечення (речі, стенди, плакати, стіннівки і т. ін.). З'ясовано, що за 1920-х рр. формування простору класної кімнати відбувалося на основі нових підходів, лабораторно-бригадного методу навчання. З'являлися нові проєкти класних кімнат, розроблялися нові моделі учнівських меблів, особлива вага приділялася шкільній парті, різноманітному устаткуванню, наочному матеріалу, підручникам, шкільному приладдю тощо. Розміщення парт у класній кімнаті було гнучким – як рядами, так і в різноманітному поєднанні для індивідуальної та групової роботи, упроваджувалася гнучка організація простору класної кімнати.

На початку 1930-х рр. класні кімнати початкових шкіл були організовані переважно на зразок західноєвропейських шкіл, мали форму прямокутника чи квадрата з підвищеним місцем для вчителя, у якій рядами були розміщені дерев'яні парти чи столи для учнів. Простір класної кімнати наповнювався дидактичним матеріалом, який допомагав дітям легше засвоювати навчальний матеріал.

Із середини 1930-х рр. початкова школа повернулася до класно-урочної системи навчання, класні кімнати в типових шкільних будівлях стали більш стандартизованими та мали більш чітку організацію простору з рядно-фронтальним фіксованим розміщенням рядів парт. За цих років у класних кімнатах почали облаштовувати внутрішньостінні шафи, на стінах обов'язковим стало вивішування картин, карт, стендів із правилами поведінки, стіннівок. Водночас шкільні парти стали трохи більш ергономічними.

Здійснений аналіз дав підстави для висновку, що на формування простору класних кімнат початкової школи України наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. основний вплив здійснювали трансформаційні процеси, що відбувалися в суспільно-політичному, соціально-економічному житті тих країн, у складі яких перебували ці землі, система освіти й методи управління й організації освітньої діяльності в конкретній державі.

Це проявлялося не тільки у вигляді екстер'єру початкових шкіл, а й простежувалося в інтер'єрі класних кімнат, наповнення яких залежало від особливостей історичного, політичного, географічного, культурного та соціально-економічного регіонального розвитку з урахуванням стильових, композиційних, регіональних особливостей, що були характерні для певних регіонів України.

Основні положення другого розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях авторки: [224; 233; 225; 232].

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ПРОСТОРУ КЛАСНОЇ КІМНАТИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УРСР (1939 – 1991 рр.)

3.1. Відновлення простору класних кімнат початкової школи в 40–50-х роках ХХ століття

1939 р., коли відбулося приєднання західних областей до УРСР та СРСР, розпочалася уніфікація всіх сфер життя, втілення радянської освітньої політики на всій території сучасної України. Інструкцією Наркомосу УРСР «Про порядок реорганізації шкіл в Західних областях України» визначалися основні вектори реалізації освітньої політики, зокрема реорганізація народних шкіл, гімназій і ліцеїв у початкові, неповні середні (семирічні) і середні школи відповідно до чинної системи освіти в СРСР; створення єдиного освітнього простору на всій території УРСР [101, с. 3-4]. Радянська держава вкладала значні кошти в розвиток освіти: формування мережі закладів шкільної освіти здійснювалося за єдиними державними вимогами, досить потужно будувалися нові школи, облаштовувалися нові класні кімнати, активно друкувалися підручники і посібники, проводилася закупівля шкільних меблів, обладнання, шкільного приладдя й т. ін. [154, с. 86].

Архітектори Л. Степанова і Я. Естрін 1939 р. запропонували проєкт, за яким, на відміну від попередніх, класні кімнати розташовувалися по обидві сторони коридору. Вікна були в його торцях і в центральній частині, де розміщувався великий хол. Двостороннім розташуванням класів архітектори намагалися досягти більшої економічності приміщення. Як свідчить аналіз нормативних документів, на території усієї Української РСР будівництво шкіл здійснювалося за радянськими проєктами [101].

Радою народних комісарів УРСР 16 листопада 1940 р. ухвалено постанову № 1654 «Про поліпшення роботи політосвітніх установ УРСР», за якою створювалися сектори політосвіти в обласних відділах народної освіти. У

контексті проблеми нашого дослідження ця постанова важлива тим, що згідно з нею, змінювався внутрішній вигляд приміщень у закладах освіти. У приміщеннях шкіл стали обов'язковими портрети керівників комуністичної партії та радянської держави (Сталіна, Ворошилова, Хрущова й ін.) [154, с. 91].

У червні 1941 р. радянські перетворення шкільної освіти були зупинені початком війни Німеччини з СРСР. Освітня політика спрямовувалася на забезпечення мінімального рівня знань у початковій школі там, де шкільні приміщення залишалися цілими.

Після визволення українських територій від загарбників питання відновлення шкільних будівель, облаштування простору класних кімнат знову набуло актуальності. У доповідній записці НКО УРСР «Про роботу шкіл УРСР в 1941–42 навчальному році та про підготовку до навчального року» від 17 травня 1942 р. акцентувалася увага на таких завданнях: відновити на звільнених територіях заняття в школах, провести облік і охопити навчанням дітей шкільного віку, відновити заклади освіти, укомплектувати школи кадрами, необхідними шкільними меблями, приладдям [402].

Відповідно до вказівок Наркомун охорони здоров'я й Наркомун освіти з 1941–1942 н. р. започатковувалися курси з підвищення кваліфікації педагогів у галузі гігієни дитинства й боротьби з інфекціями [56, с. 22].

1943 р. після визволення окупованих фашистами українських земель ухвалено Постанову РНК УРСР і ЦК ВКП(б) «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів», якою Народний Комісаріат освіти УРСР, виконкоми обласних, районних та сільських Рад депутатів трудящих, обкоми та райкоми КП(б)У зобов'язувалися «негайно після звільнення районів від фашистських окупантів поновляти роботу в усіх класах початкових, неповних середніх і середніх шкіл» [152, с. 469], а також постанову РНК УРСР від 28 вересня 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл УРСР у 1943/1944 навчальному році на території, визволеній від німецьких окупантів» [336, с. 467].

Зважаючи на те, що під час Другої світової війни майже вся територія УРСР була окупована, школи, які відновили свою роботу 1943 р., було небагато, позаяк був «значний відсоток від загальної кількості зруйнованих шкільних будівель і приміщень» [369, с. 303].

Як зазначає Л. Березівська, центральна комісія на чолі з С. Бухалом, що була створена для виявлення наслідків німецько-фашистської окупації на території України, у грудні 1943 р. «оприлюднила статистичні дані щодо втрат у ході війни в галузі української освіти: із діючих у 1941 р. 29 814 початкових і середніх шкіл повністю знищено 8 108 і частково – 10 062 школи; знищено 6 млрд 770 тис. 919 томів книжок, рукописів та унікальних видань» [16, с. 297]. Військові дії під час радянсько-німецької війни, згідно з даними Наркомату освіти УРСР, спричинили зменшення площі класних кімнат до 68 %, порівняно з довоєнними [174, с. 93]. Такі реалії повоєнної ситуації зумовили пріоритетні завдання в шкільній освіті: відбудова шкільних приміщень, поновлення й зміцнення матеріально-технічної бази шкіл; забезпечення шкіл педагогічними кадрами, підручниками, навчально-методичними посібниками, шкільними меблями, приладдям.

1944 р. у складі новоствореної Академії педагогічних наук РРФСР відкрито самостійний Науково-дослідний інститут шкільної гігієни, у якому був організований спочатку сектор, а потім відділ шкільної гігієни ім. Ф. Ерісмана. У цей період були актуалізовані вимоги до забезпечення належного санітарного стану шкіл, до підтримки санітарного режиму й організації харчування дітей, де це було можливо.

Зважаючи на відсутність шкільних приміщень, 26 червня 1944 р. ухвалено Постанову Раднаркому СРСР і Раднаркому УРСР «Про порядок звільнення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням», якою органи влади на місцях зобов'язувалися розв'язати питання щодо повернення приміщень школам [322, с. 110].

За перших повоєнних років нових шкіл практично не будували; переважно здійснювали відновлювальні будівельні роботи наявних шкільних будівель і

відновлювали пошкоджені класні кімнати, адже в 1940 році в УРСР було 29 430 шкіл, значна частина яких була зруйнована. Так, VI Сесія Верховної Ради УРСР, що проходила в березні 1944 р., виділила з державного бюджету на розвиток шкіл восьми визволених областей Лівобережної України 580 400 тис. крб [288]; через рік, у червні 1945 р., VII сесія Верховної Ради республіки асигнувала на цю справу 4 млрд. 673 млн. крб [323, с. 15], а в серпні 1946 р. восьма сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946–50 рр.», за яким на відбудову господарства виділялось 49,5 млрд крб, зокрема й на освітню сферу [10]. Законом передбачалося «довести число початкових, семирічних і середніх шкіл по УРСР у 1950 році до 29.045, з них по Міністерству освіти УРСР – до 28.600, в тому числі в містах – до 3.225 і в сільських місцевостях – до 25.375. Відбудувати і збудувати за п'ятиріччя в містах УРСР 530 шкіл на 235 тис. учнівських місць і 4 000 сільських шкіл на 800 тис. учнівських місць» [276]. Попри виділені великі кошти, відновлення мережі закладів освіти і їх матеріальне забезпечення давалося важко.

Як зазначає О. Лаврут, «ЦК КП(б)У зобов'язав Держплан УРСР до народно-господарського плану на кінець 1946 р. і до плану на 1947 р. внести виготовлення шкільно-письмових виробів, шкільних меблів, дитячого взуття й одягу за встановленими Міністерством освіти УРСР стандартними типами й зразками як обов'язкову номенклатуру виробничої програми Міністерства і відомств УРСР. Міністерство легкої промисловості УРСР зобов'язане було організувати дитячі відділи при наявних ательє індивідуального пошиття одягу і взуття» [155, с. 327-328].

Найбільш важливим критерієм шкільної будівлі стала її економічність. Таким чином, за післявоєнних років головною метою було відновлення й відбудова мережі шкіл, формування простору класних кімнат, політехнізація шкіл і зміцнення зв'язку школи з життям. Архітекторка Л. Степанова 1949 р. удосконалила свій попередній проєкт: замінила хол у центральній частині класними кімнатами (усього було 22 класи), включила актову залу площею

230 м² і фізкультурний зал площею 150 м², вестибюль і гардеробні. Завдяки своїй економічності, проєкт чотириповерхової школи на 880 осіб архітекторки Л. Степанової став масовим [130].

Простір класних кімнат української школи повоєнного періоду візуалізуємо через світлини. Наприклад, аналіз фотографії класної кімнати школи-семирічки в с. Касперовці Заліщицького району Тернопільської області (1949) дає змогу стверджувати, що в класі діти сиділи по двоє за партами Ерісмана, на партах – чорнильниці, діти писали перами. На стіні – портрет В. Леніна, ідеологічні лозунги «Піонери і учні! Будемо вчитись протягом року тільки на 4 і 5», «Слава комсомолу!», куток учнів [Цит. за 155, с. 536]. (Додаток Ш).

На початку 1949 р. в складі Українського інституту загальної і комунальної гігієни був створений Науково-дослідний центр шкільної гігієни в УРСР [168]. За три роки роботи центру його працівниками (5 осіб) було виконано сім науково-дослідницьких досліджень, зокрема:

1. Повітряний режим у школах при двозмінній роботі й заходи щодо його поліпшення. У результаті цього дослідження, проведеного в шести школах, розроблено заходи щодо покращення повітряного режиму в школах і розіслано про це інформацію на місця, розроблено в технічних деталях (за участю інженера інституту) конструкцію шкільної фрамуги. Цю конструкцію перевірено в дії й передано органам освіти для масового впровадження.

2. Пиловий чинник в школах. На основі вивчення причин і характеру запиленості повітря в класах розроблено заходи щодо боротьби з пилом у школах.

3. Вивчено стан фонду шкільних парт. Матеріали й пропозиції передано міністерствам охорони здоров'я й освіти УРСР [168, с.38].

Центр шкільної гігієни поставив перед органами освіти низку важливих питань і добився їх вирішення, а саме: забезпечення шкіл партами, фрамугами, питними фонтанчиками, впровадження в шкільне будівництво фізкультурних залів, їдалень, раціональних роздягалень, організація класів на відкритому

повітрі (на шкільних подвір'ях), поліпшення викладання гігієни у вчительських інститутах і педагогічних училищах [168, с. 39].

Звіти Міністерства освіти УРСР засвідчують значне недофінансування державного плану шкільного будівництва: 1944 р. недовиконання плану шкільного будівництва становило 69,5%, у 1946 р. – 28,3%, 1947 р. – 45%, 1948 р. – 17%, 1949 р. – 19,5%, 1950 р. – 4,2% [150, с. 126].

Наслідком складної фінансової ситуації в освітній сфері була необлаштованість простору класних кімнат, нестача підручників, наочності, шкільних меблів та канцелярського приладдя. Відсутність цих освітніх ресурсів негативно впливала на якість освіти учнів. Як стверджує В. Ревенко, «загарбники знищили не лише шкільні приміщення, а й парти, столи, дошки тощо. Положення з меблями було дуже важке – діти сиділи по 3–4 за однією партою, а в ряді випадків не було навіть цього. Тому відразу після вигнання окупантів організовано збирання меблів серед населення» [289, с. 35].

Украї несадовільно школи забезпечувалися зошитами. Нерідко траплялися випадки, коли учні писали на полях і між рядками старих газет чорнилом, виготовленим з пічної сажі [там само]. У 1945–1946 н. р. школи були забезпечені зошитами лише на 15%, зовсім мало були забезпечені перами, ручками, чорнилом [там само]. Торгівельні організації Облкнигокультуру майже зовсім не постачали школам крейду [89, с. 35].

У період післявоєнної відбудови питання відновлення матеріального забезпечення шкіл найперше покладалося на вчителів, учнів і батьків. Наприклад, учителька початкових класів Кухітсько-Вольської школи Зарічненського району Рівненської області М. Гриценко так описувала умови своєї роботи за перших повоєнних років: «У школі не було книжок, зошитів, чорнила, дошки, ручок, крейди. І так без нічого почалася робота. Я на товстому папері з мішків писала букви, слова і так дітей вчила читати. Діти писали саморобними ручками з чорнилом із червоного буряка. За папір слугувала мішкови́на. Потім принесли нам чорну дошку, що була трохи більша від 1 м².

Писали на ній учні білою глиною, що розсипалася в руках» [Цит. за 174, с. 104].

Приміром, у 1945–1946 н. р. забезпечення навчальним обладнанням та інвентарем шкіл Рівненської області виглядало так: на 89 333 учні припадало тільки 12 788 парт, 818 дошок, 515 столів, 521 шафа, 1 607 стільців. Хоч до початку навчального року спільними зусиллями вчителів, учнів і батьків виготовлено 1 800 парт, 400 дошок, 360 столів [Цит. за 174, с. 104], у школах області не вистачало 10 291 парти, 1 317 класних дошок, 930 столів, 1 686 стільців. Найбільше від нестачі навчального обладнання та меблів потерпали школярі сільських загальноосвітніх закладів [Цит. за 174, с. 104]. До 1949–1950 н. р. спільними зусиллями педагогів і громадськості було виготовлено ще 3 тис. парт, 600 дошок, 1 тис. стільців, 600 столів. 1950 р. з обласного бюджету на придбання інвентаря, інструментів виділено майже 700 тис. крб. Надавали шефську допомогу й організації області, зокрема, Облспоживспілка передала школам області 3 400 парт і 300 класних дошок [410, арк. 3]. Усе ж до 1950 р. значна частина шкіл усе ще потерпала від нестачі стандартних парт. В окремих школах Рівненщини через відсутність необхідних меблів, навіть за наявності достатньої кількості шкільних приміщень, було запроваджено двозмінне навчання, зокрема, і для учнів початкових класів [174, с. 195]. Директор Ровенського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів В. Кравцов у статті «Усунути хиби в роботі шкіл Зарічненського району» (1950) зазначав, що в Заозерській початковій школі учні навчалися у дві зміни, хоча одна класна кімната була вільна, але саме через відсутність парт використовувати її неможливо [149, с. 4].

Своєю чергою, школи Миколаївщини отримали в першому півріччі 1945 р. «зошитів – 39 255, графітних олівців – 9 000, простих олівців – 38 900, підручників – 45 282, ручок – 500, чорнильниць – 28 100, чорнила – 11 200 літра» [289, с. 36].

Питання забезпечення шкіл навчальним приладдям контролювалося органами влади. Так, 1948 р. був виданий наказ Міністерства освіти УРСР

«Про заходи із забезпечення наочності навчання в початкових школах та про організацію в семирічних і середніх школах УРСР навчальних кабінетів і лабораторій», у якому наголошувалося на формальному ставленні до забезпечення шкіл навчальним приладдям [161, с. 110].

Багато вікон у дитячих закладах освіти через нестачу скла не були засклені, тому в холодну пору року вони на 40–50 % закладалися цеглою чи забивалися фанерою [159, с. 88]. Це «різко знижувало світловий коефіцієнт класних кімнат, негативно впливало на зір дітей. Освітлення більшості закладів, особливо розташованих у сільській місцевості, у темний час доби здійснювалося гасовими лампами, що не забезпечувало належного його ступеня і створювало неабиякі ризики. До того ж, гасників постійно не вистачало, вони виділялися за спеціальною рознарядкою» [там само]. У закладах освіти усіх областей УРСР «спостерігалася досить велика нестача найнеобхідніших меблів. Особливо незадовільно складалася ситуація із забезпеченням стільцями і столами» [там само]. Л. Лисиця наводить дані про те, що «у 1944/1945 навчальному році лише в 4 областях УРСР органами саннагляду було закрито 204 школи та оштрафовано 36 директорів за незадовільний санітарний стан шкільних будівель. Приміром, в Київській міській школі № 76 на 560 учнів налічувалося всього 80 парт; початкова ланка Харківської школи № 112 була забезпечена букварями на 50 % до потреби, підручниками з української мови – на 40 %, а читанками – лише на 10 %» [159, с. 104].

Школи республіки відбудовували методом «народної будови». Так, тільки «силами трудящих» упродовж 1943–1945 рр. у 463 районах було відбудовано 13 365 шкіл [292]. А на початок 1945–1946 н. р. «в республіці діяло 30 тис. шкіл з контингентом більш як 5 млн. учнів, що становило 90% довоєнної мережі шкіл і 78% довоєнної кількості дітей» [322, с. 114].

Виконуючи постанову Ради Міністрів УРСР «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР до нового 1951–1952 н. р.», у містах і селах було оголошено місячники підготовки шкіл до занять. Населення займалося

ремонтom шкіл, класних кімнат та квартир вчителів, виготовленням меблів і навіть будівництвом нових шкіл [305, с. 52].

Вже 1950 р. Л. Степановою був розроблений новий типовий проєкт п'ятиповерхової школи на 880 осіб. Він відрізнявся більш раціональним розташуванням класів з трьох сторін від коридору, що освітлювався сімома вікнами. При цьому п'ять класів на кожному поверсі виходили на одну сторону. Архітекторці вдалося скоротити кількість «зворотних» класів (вхід у які здійснювався не з боку дошки) [130].

З 1952 р. популярними в країні були й проєкт Ю-1, розроблений архітектором М. Вавіровським, та С-1 архітектора Г. Вязьміна [130].

1953 р. поряд з нормами на проєктування шкіл були затверджені норми вентиляції, температурного режиму, штучного освітлення в школах. Ураховуючи стан зору й постави школярів, особливу увагу звернено на підвищення освітленості в класних кімнатах. Розроблено держстандарт на шкільну парту. Активну участь у розробці санітарних норм і держстандарту брали працівники відділу шкільної та дошкільної гігієни Київського науково-дослідного інституту загальної та комунальної гігієни [89].

Починаючи з 1953 р., започатковано всесоюзний конкурс на типові проєкти загальноосвітніх середніх шкіл [89]. Шкільні будівлі розраховувалися на 920 і 520 учнівських місць; їхня висота – не вище чотирьох поверхів, хоча найчастіше в УРСР це були дво- або триповерхові будівлі, виконані в доволі стриманому архітектурному стилі.

1954 р. у СРСР розроблено типовий проєкт блочної школи на 880 учнів під назвою Т-2, який мав замінити типові цегляні школи проєкту Л. Степанової. Школи проєкту Т-2 будувалися за 3–4 місяці [85].

Усі нормативні документи, якими регулювалося будівництво в країні, зокрема й шкільних приміщень (у тому числі й облаштування простору класних кімнат) було видано під однією назвою «Будівельні норми й правила» (1954) [309].

Відповідно, Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР «Про усунення проявів у проектуванні й будівництві» від 4 листопада 1955 р. заборонено стилістику попередніх років під приводом боротьби з надмірностями. Пояснювалося, що «прикрашательство будинків, перевантаження фасадів архітектурними деталями й декоративними фрагментами за рахунок зручностей у плануванні та здоров'я будівництва дістали масове поширення» [280]. Сталінський монументалізм, який протримався практично до 90-х рр. ХХ ст., змінив функціональний тип радянської архітектури, зокрема й шкіл.

Зауважимо, що в СРСР єдині норми будівельного проектування існували у формі загальносоюзних стандартів. В УРСР наприкінці 50-х ХХ ст. розпочалось масове будівництво нових шкіл за новими типовими проектами п'ятиповерхової школи на 880 учнів МЮ і МС, розробленими 1955 р. у Моспроекті (архітектори Л. Степанова та І. Чекалін). Нові типи шкільних будівель передбачали розширення навчальних кабінетів, зальних приміщень і їдалень за рахунок скорочення рекреації. Робоча площа на 1 учня зросла до 3,6 м², що на 138% більше, ніж було в 1935 р. [60].

Попередні шкільні проекти (на 880 і 920 учнів) були піддані перегляду відповідно до нових вимог й стали експлуатуватися як школи на 400–500 учнів [там само].

Загальними особливостями шкіл за цими проектами були: компактність загальних компонувальних вирішень шкільних будинків, підвищена поверховість (до 6 поверхів у низці випадків), висока наповнюваність класів (30–40 учнів) при невеликій загальній площі. За цими проектами класи розташовувалися на 2-му, 3-му і 4-му поверхах, їх двері замість коридору виходили у простору залу-рекреацію площею 160 м² [80].

Водночас будівництво шкільних приміщень і формування простору класних кімнат регулювалися й державними підзаконними нормативними правовими актами: санітарними (санітарно-епідеміологічними) правилами (СП), нормами (СН), правилами й нормами (САНПІН), гігієнічними нормативами (ГН), які містили описи й вимоги до розміщення закладу освіти,

до шкільної будівлі, до устаткування класних кімнат та інших приміщень загальноосвітньої установи, до теплового, повітряного режиму, до освітлення, водопостачання й каналізації тощо.

1958 р. ухвалено постанову Ради Міністрів УРСР «Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспників і надання колгоспам допомоги у шкільному будівництві», якою колгоспам на спорудження шкіл надавалися цільові кредити, а також утворювались спеціальні фонди для купівлі будівельних матеріалів та шкільного обладнання [340, с. 187].

У нових школах розмір класної кімнати регулювався низкою функціональних чинників: було підраховано, що для достатньої кількості повітря висота стелі мала бути 3,2 м; довжину класної кімнати рекомендувалося обмежити 8,5 м – при більшій відстані з останньої парти погано чути вчителя й не видно написаного на дошці. (Практично відтворення норм, обґрунтованих Ф. Ерісманом).

24 грудня 1958 р. сесія Верховної Ради СРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» [271], а V сесія Верховної Ради УРСР 17 квітня 1959 р. ухвалила Закон, який відповідав загальносоюзному – «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», яким передбачалися заходи зі зміцнення матеріальної бази шкіл, ліквідації багатозмінності занять, організації простору класних кімнат, надання старшокласникам навчальних місць для проходження професійного навчання та виробничої практики [270].

Освітня реформа 1959 р. передбачала введення обов'язкового восьмирічного й одинадцятирічного навчання, що потребувало значного розширення шкільних площ та облаштування простору нових класних кімнат. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959) істотно змінив вектор розвитку загальної середньої освіти, зокрема й принципів шкільного будівництва, які

формувалися відповідно до «Плану переходу шкіл УРСР на нову систему» (1959) [270].

Відтак в УРСР відбулося збільшення обсягу шкільного будівництва коштом колгоспів і місцевих організацій: «у 1958 р. було побудовано 554 школи на 65,9 тис. учнівських місць; за 1 959– уведено в дію 907 шкіл на 140,7 тис. учнівських місць, добудовані 5 252 класні кімнати, 1 969 майстерень, 2 502 навчальні кабінети» [401, арк. 6]. У річному звіті Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти представлений розподіл початкових шкіл Міністерства освіти УРСР за кількістю учнів на початок 1958–1959 н. р. (Додаток Щ).

Саме в цей період паралельно з будівництвом нових шкільних будівель розроблено й затверджено стандартні типи та зразки шкільних меблів та обладнання. За активної участі Міністерства освіти почав формуватися окремий сектор промислового виробництва шкільних меблів і навчально-наочних посібників [399, арк. 1]. 1959 р. школи отримали меблів на 47 млн крб, окрім цього й учнівських парт – 157,6 тис. одиниць [155, с. 133].

Упродовж 1954–1959 рр. у закладах освіти було облаштовано 7 752 класних кімнат й кабінетів, які забезпечувалися необхідною наочністю та технікою [там само]. Для забезпечення класних кімнат і кабінетів педагоги й учні самостійно виготовляли наочність й приладдя. Так, «у 1959–1960 н. р. учні й педагоги Сталінської області виготовили 100 тис. різних екземплярів наочностей і приладь, Львівської – 80 тис., Сумської – 70 тис., Луганської – 46,6, Волинської – 44,5, Житомирської – 40,5, Запорізької – 34,7 тис. Деякі школи спеціалізувалися з виробництва наочних посібників» [153, с. 134].

Саме в ці роки в класних кімнатах початкових шкіл в Україні з'явилися перші рухомі таблиці з алфавітом і цифрами, кольорові плакати з природними та географічними об'єктами, наочні засоби з ілюстраціями до підручників. У цей час також почали використовувати проєкційні апарати для демонстрації фільмів та слайдів.

Типова класна кімната для учнів молодшого шкільного віку представлена в експозиції музею «Радянська школа» в с. Колочава Закарпатської області. (Додаток Ю.1.). Класна кімната має побілені стіни й стелю, дерев'яну підлогу. Дерев'яні парти розміщені в три ряди, дуже щільно, на партах чорнильниці та пера, учительський стіл накритий червоною скатертиною, на столі класний журнал і папки з наочністю. Дошка невелика, сірого кольору, біля неї ящик для крейди і підставка для ганчірки. Над дошкою – портрет Володі Ульянова, у кінці класу – прапор піонерської організації, на стінах плакати ідеологічного змісту з життя піонерської організації. Простір класної кімнати відображає вплив суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-просвітницьких чинників, що були характерні для УРСР у 40–50-ті рр. ХХ ст. [430].

У грудні 1959 р. Держбудом СРСР організовано виставку меблів і облаштування для громадських і адміністративних будівель, зокрема представлено й нові зразки меблів для шкіл і шкіл-інтернатів, розроблені вітчизняними організаціями для основного шкільного приміщення – класної кімнати. Як зазначали інженер Я. Владимиров та архітектор І. Федорова, на виставці експонувалося 27 видів учнівських столів і стільців, 13 видів з яких були рекомендовані для масового виробництва [40].

За 1950-х рр. значна кількість педагогів, фізіологів, архітекторів зосереджувалася на будівництві нових шкільних приміщень. Приміром, у низці статей архітектора, кандидата наук О. Маринченка в журналі «Архітектура і будівництво» порушено проблему будівництва шкіл. Зокрема, в праці «Будівництво шкіл на Україні» (1954) автор писав, що в 50-х рр. ХХ ст. в Україні постала потреба створити нові типи шкіл, які б були компактними, з більшими площами класних кімнат і з меншими допоміжними приміщеннями. Акцентувалася увага на тому, що «обмежені умови орієнтації класних кімнат по сторонах світу (схід-південь), з одного боку, і труднощі в умовах шкільної забудови великих міст, вибору земельної ділянки, з другого боку, викликало необхідність створення типових проектів, де класні кімнати

розміщувались з виходом відносно головного фасаду по-різному: з виходом вікон класних кімнат та головний фасад, під кутом до головного фасаду і з виходом у протилежний бік фасаду (в бік двору). Однак переважна більшість типових проєктів вирішена з виходом вікон класних кімнат на головний фасад, що дуже обмежило можливість вибору для конкретного випадку типового проєкту з необхідною орієнтацій класних кімнат» [169, с. 14].

А в статті «Експериментальне будівництво шкіл на Україні» (1958) О. Маринченко роз'яснював нові умови проєктування простору класних кімнат: «Глибина класних кімнат у проєкті політехнізованої школи – 6,4 м замість 6 м; висота їх в чистоті – 3,3 м замість 3,5 м. Електричні лампи розташовані по периметру приміщень з відступом від стін 1,2 м (в старих проєктах їх розташовували рівномірно в три ряди). В одному з кабінетів передбачено люмінісцентне освітлення для перевірки можливості його застосування в навчальних приміщеннях» [170, с. 6].

У низці праць відомого українського архітектора Й. Каракіса: «Типове проєктування нових шкіл і шкіл-інтернатів» (1957), «До питання проєктування нових типів шкільних будівель» (1958); «Середня школа на 400 учнів: Деякі конструктивні й планувальні особливості шкільних будівель, проєктованих з великих стінових блоків» (1958) узагальнено досвід проєктування шкіл і формування простору класних приміщень [112; 104; 405]. Ученим докладно проаналізовано нові проєкти шкільних будівель, уміщено плани типових проєктів шкіл, схеми, компонування та розміщення класних кімнат. Й. Каракіс зазначив, що в нових проєктах класні кімнати початкової школи поверхово ізольовані від основних навчальних приміщень [412, с. 3]. Архітектор обґрунтовував необхідність розширення класних кімнат на 40 см «для збереження визначеної нормами кратності обміну повітря в шкільних приміщеннях», позаяк були знижені поверхи. Своєю чергою, Й. Каракіс зауважував, що це «призвело до певного зменшення освітленості класних кімнат біля стіни, що відділяє класи від рекреаційного приміщення», відтак у нових проєктах «над вбудованими шафами і класними дверима передбачено

влаштування фрамуг, що відіграватимуть роль додаткових джерел світла і свіжого повітря» [там само, с. 4].

Отже, упродовж повоєнного десятиліття головні зусилля були спрямовані на відновлення мережі шкіл в УРСР, відбудову шкільних приміщень, відновлення простору класних кімнат; середина 1950-х рр. ознаменувалася зростанням темпів шкільного будівництва в усіх областях УРСР, збільшенням числа класних кімнат, навчальних кабінетів; наприкінці 1950-х рр. увага приділялась формуванню простору класних кімнат, оснащенню навчальних кабінетів і майстерень, забезпеченню учнів підручниками й зошитами, шкільним приладдям, яке здійснювалося через державні органи, установи та організації: колгоспи, радгоспи, споживчі організації та підприємства, ініціативу окремих педагогів та учнів.

3.2. Авторська організація облаштування простору класних кімнат початкової школи в 60-х рр. ХХ ст.

Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959) істотно змінив вектор розвитку загальної середньої освіти, зокрема й принципів шкільного будівництва. Уже на початку 1960-х рр. в УРСР було визнано незадовільним виконання плану будівництва шкіл, а саме: незадовільними темпами велося будівництво шкіл у Вінницькій, Закарпатській, Чернігівській, Кіровоградській, Сумській, Полтавській областях. Логічно, що ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР ухвалено постанову «Про збільшення капіталовкладень на шкільне будівництво УРСР на 1963–65 рр.» [153, с. 130].

У країні почався перехід від блочних до каркасно-панельних будинків. На зміну блочним школам за проектами МЮ і МС прийшли каркасно-панельні школи з декількох корпусів. Одним з найбільш масових проєктів такого типу став проєкт 65-426/1, відомий у народі як «літак» [80]. Школи будували на 24–

32 навчальних класи у великих містах, а також у сільській місцевості на 8–16 класів. Навчальні корпуси проєктували переважно секційними.

В УРСР у серпні 1960 р. ухвалено «Положення про восьмирічну школу», де в розділі VIII «Навчально-матеріальна база школи» зазначалося, що учні 1–4-х класів повинні мати приміщення для навчання й робочу кімнату. Переважно будинки зводили триповерховими, водночас зросла площа пришкільних ділянок [248].

Постановою Верховної Ради УРСР «Про хід виконання Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (4 липня 1962 р.) передбачалося розширити шкільне будівництво, поліпшити матеріально-технічне оснащення шкіл, облаштування простору класних кімнат тощо [281].

Згідно із «Санітарними правилами утримання загальноосвітніх шкіл та навчальних приміщень шкіл-інтернатів» (1962) у СРСР передбачалося обов'язкове занесення до класних журналів відомостей, необхідних для правильного добору парт учням. Правилами передбачалося в класних кімнатах початкової школи мати так званий п'ятивідсотковий резерв парт, тобто по 2–3 запасних парти на клас, що давало змогу дібрати меблі за зростом усім учням відповідно до ростових таблиць [298]. 16 травня 1963 р. видано Наказ № 50 «Про запровадження в життя інструкції про санітарні правила утримання загальноосвітніх шкіл і навчальних приміщень шкіл-інтернатів», у якому були прописані чіткі правила щодо освітлення, вимоги до повітряно-теплого режиму, шкільних меблів [298].

Організація облаштування простору класних кімнат початкової школи в 60-х рр. ХХ ст. була предметом аналізу багатьох учених. Так, українські науковці (М. Приталюк, В. Дорошенко) доводили, що під час проєктування шкільних будівель зовсім не враховувалися кліматичні особливості місцевості. Земельні ділянки, які належали школам, мали недостатні розміри, і «на їх території не передбачалися класи на відкритому повітрі» [260, с. 71]. Дослідники переконували в необхідності розробки спеціальних проєктів

«будівництва шкіл з врахуванням місцевих погодно-кліматичних умов (використання полегшених конструкцій шкільного приміщення, облаштування класних кімнат і навчальних кабінетів, спортивного залу й інших приміщень з розсувними вікнами й стінами та безпосереднім виходом на земельну ділянку школи, а також облаштування класів на відкритому повітрі)» [260, с. 72].

Облаштуванню класних кімнат, якості шкільних меблів приділялося все більше уваги, адже школи обладнувалися некомплектними меблями, виготовленими різними неспеціалізованими підприємствами та майстернями, й асортимент їх далеко не повністю задовольняв запити шкіл. Нові зразки парт і навчальних столів демонструвалися на Всесоюзній виставці меблів 1963 р. У ці роки окремі українські підприємства (у м. Вінниці, м. Дубно Ровенської області й ін.) почали виробляти дерев'яно-металеві парти, у яких можна було регулювати висоту, змінювати нахил покриття [110].

1964 р. укотре оновлено «Будівельні норми і правила», де було чітко визначено норми площі класних кімнат, схеми їх планування, ширину проходів між рядами парт, розміщення необхідних меблів тощо [309]. Також у липні цього року ухвалено «Інструктивно-методичний лист про використання навчальних меблів», у якому описувалися нові стандарти шкільних меблів, регламентувалися основні розміри меблів відповідно до вікових особливостей учнів [97].

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням» (10 серпня 1964 р.) передбачала не тільки переведення середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням з 11-річного на 10-річний термін навчання, а перехід школи на новий зміст освіти, перегляд і визначення спеціальностей та профілів навчання, організацію виробничої практики, покращення матеріальної бази школи, забезпечення учнів робочими місцями та ін. [198].

Завдання щодо зміцнення матеріальної бази шкіл, забезпечення створення стабільних підручників, методичних посібників визначалися постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР» [269].

У жовтні 1964 р. М. Хрущов був усунений із посади Голови Ради Міністрів СРСР, що, своєю чергою, спричинило зміни в освітній політиці, часткове згортання Закону про школу, зміну в ідеологічному контенті простору класної кімнати. Етап 1964 – початок 1970-х років характеризувався тим, що трудова школа почала поступатися «школі навчання», актуалізувалися проблеми диференціації та індивідуалізації освітнього процесу, розроблялися нові підручники й навчальні та методичні посібники, удосконалювалося змістове наповнення простору класних кімнат тощо.

У ці роки класні кімнати початкової школи стали більшими, просторими, світлими, у них з'явилися великі дошки для запису, магнітні дошки для закріплення іграшок та картинок. Шкільні меблі стали більш зручними й функціональними.

У Педагогічному музеї України зберігається папка «Початкова школа», за фотографіями з якої можемо візуалізувати простір класних кімнат початкової школи різних областей УРСР, зокрема: класної кімнати 32-ї восьмирічної школи в м. Львів, середньої школи у м. Вінниця й ін. [425; 423]. (Додаток Ю.2.).

У педагогічних часописах друкувалися статті, у яких автори розглядали питання облаштування простору класних кімнат. Так, у часописі «Радянська школа» було надруковано низку статей, присвячених досліджуваній проблемі: учитель Ю. Мартиненко в статті «Пристрій для затемнення вікон» (1962) описував спосіб виготовлення пристрою для затемнення вікон [171]; у статті архітектора Й. Каракіса «Інтер'єр та обладнання шкільних приміщень» (1966) зосереджено увагу на ролі кольорового оформлення кімнат, стендів, позаяк однакові за планом кімнати виглядатимуть по-різному, якщо відповідно їх пофарбувати й розмістити на стінах експозиції. Автор стверджував, що

правильне оформлення шкільних приміщень, обладнання їх зручними, красивими меблями має неабияке значення для успішного навчання і виховання учнів, їхнього здоров'я [110].

Зауважимо, що директор Київського зонального науково-дослідного інституту типового й експериментального проєктування Й. Каракіс проєктував і будував школи, починаючи з 1930-х рр. і до 1975 р., але найбільша їх кількість припала на 1953–1963 рр. Лише за ці десять років за типовими проєктами його авторства зведено понад 4350 шкільних будівель [364]. Головна особливість проєктів архітектора – зв'язок між проєктованою будівлею й середовищем. Й. Каракіс сприймав будівлю не тільки як вид фасаду, але й як організацію простору, що включає також інтер'єр приміщення.

На початку 60-х рр. ХХ ст. Й. Каракіс запропонував простір класної кімнати робити квадратним, що обґрунтував у працях «Від експерименту – до масового будівництва: Комплексна серія типових проєктів шкіл і шкіл-інтернатів» (1960), «Експериментальна школа в Києві» (1961) [107; 106]. Таким чином із квадратним простором класної кімнати було споруджено багато шкіл на території країни.

З 1963 р., коли Й. Каракіс очолив новий відділ проєктування шкільних будинків у КиївЗНДЦЕПі, і до 1976 р. архітектором разом із колегами розроблено понад 40 типових проєктів загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, музичних шкіл [108].

1964 р. у педагогічному часописі «Радянська школа» Й. Каракіс, С. Познанський, М. Черпінський у публікації «Експериментальна укрупнена школа з режимом широкої аерації» схарактеризували специфіку побудови експериментальної школи з режимом широкої аерації класних кімнат, обґрунтовували необхідність розміщення класних кімнат для учнів I–IV класів тільки на першому поверсі в окремому блоці, ізолювано від приміщень для учнів інших вікових груп [113].

Зокрема, Й. Каракіс докладно проаналізував макет класного та рекреаційного приміщень, спроектованих київськими архітекторами для експериментальної школи в Дарниці, представлених на виставці передового досвіду народного господарства УРСР: «Обстановка класної кімнати, розрахованої на учнів молодшого віку, сприяє зосередженню уваги дітей. В полі їх зору знаходяться тільки вчитель і необхідні для уроку наочні посібники. (Для посібників є навісна облицьована шаруватим пластиком дошка, з спеціальними отворами). Класна дошка пофарбована приємним для очей темно-зеленим кольором. Вона має два відкидних щити, кожен з них можна використовувати з обох боків, що особливо зручно, коли вчителю треба записати завдання до уроку, контрольну роботу. Парти – світло-сірі, робоча поверхня (покришка) – матова» [110, с. 103].

Вимоги до оформлення класних кімнат, обладнання, шкільних меблів (парт, стільців, стола й стільця вчителя, шафи) аналізувались і в інших публікаціях «Радянської школи». Наприклад, у статті Р. Фрідіної, В. Титуленко «До художнього оформлення шкільного приміщення» (1966) наголошувалося, що «оформлення школи повинно бути комплексним і гармонійним. Ідеальним розв'язанням багатьох питань у цьому напрямі є комплексне проектування, коли вирішується весь ансамбль художнього оформлення, починаючи з архітектурного проекту, інтер'єрів, стін, стелі й підлоги, коли поєднуються творчі пошуки архітекторів, художників, педагогів» [345, с. 99]. Авторки вважали, що «у загальній колірній схемі особливе місце займають меблі, парти, дошки, обладнання кабінетів. Щодо парт, то їх треба фарбувати у світло-зелені, сірувато-зелені кольори, а дошки – у спокійні. Чорний колір негативно впливає на зір учнів» [там само].

А в статті викладача Київського педінституту М. Третяка «Раціонально використовувати шкільне обладнання» (1967) зазначалося, що «шкільні меблі мають бути зручними, легкими, щоб їх могли переносити діти самі під час прибирання; красивими зовні, бо й обладнання, врешті, також виховує естетичний смак. Говорячи про конструктивно-технічні вимоги до

обладнання, маємо на увазі простоту конструкції, портативність, міцність, стійкість, можливість серійного виготовлення, економічність та ін.» [331, с. 98]. У початковій школі автор радив «в кожній класній кімнаті ... ставити, в основному, парти трьох номерів» [там само, с. 99].

Натомість у статті кандидата технічних наук Л. Пивоварова «Елементи технічної естетики в школі» (1968) йшлося про те, «як створити найбільш сприятливу робочу обстановку і середовище в класних кімнатах, навчальних кабінетах, шкільних майстернях, як правильно організувати робочі місця учнів, художньо оформити рекреаційні і актові зали, ефективно використати стимулюючі можливості світла й кольору, як оформити і розмістити засоби наочної агітації і пропаганди, використати радіоінформацію та функціональну музику в навчально-виховному процесі» [241, с. 95]. Автор, проаналізувавши праці французького кольорознавця М Дерібере, дійшов висновку, «що між успішністю учнів, їхніми духовними і фізичними можливостями та колірним кліматом у шкільних приміщеннях існує найтісніший і безпосередній зв'язок». В статті проаналізовано колірні оформлення класних кімнат, «оформлення предметів, що належать до внутрішньої обстановки класних кімнат і навчальних кабінетів (парти, столи, шафи, класні дошки)», освітлення, температурний режим, вентиляція класних кімнат й т. ін. [там само, с.96.].

Важливим і досі актуальним вважаємо твердження автора про те, що, «дбаючи про забезпечення оптимальних умов для всіх видів діяльності та відпочинку учнів і педагогів, слід мати на увазі, що найбільш повне досягнення поставленої мети можливе лише при гармонійному поєднанні санітарно-гігієнічних, естетичних і дидактичних вимог» [241, с. 98]. Л. Пивоваров застерігав проти перевантаження класних кімнат, що практикується окремими вчителями, які, «прагнучи створити «робочу» обстановку в класах і кабінетах, буквально захаращують всі стіни різними плакатами, таблицями, схемами, розставляють на видних місцях муляжі, прилади, моделі» [там само, с. 98].

У статті обґрунтовувалася думка про те, «щоб у тих кімнатах, де проводяться уроки та інші види занять, які вимагають зосередженості, напруженості уваги учнів, не було нічого зайвого, нічого непотрібного в цей час. Всі наочні посібники слід зберігати в підсобних приміщеннях або в шафах, підібраних і встановлених так, щоб вони добре вписувалися в загальний інтер'єр кімнати. Якщо під час заняття необхідно використати відповідний плакат, прилад, то він і демонструється саме в потрібну хвилину. Це посилює інтерес в учнів, допомагає вчителю повніше зосередити їхню увагу на виучуваному матеріалі» [241, с. 98].

У раціонально облаштованому просторі класної кімнати «доцільно мати лише один-два настінних портрети у простих, сучасного стилю рамах. Кімнатні рослини і жива зелень не можуть помітно оздоровити повітря, тому їх слід розглядати насамперед як елемент природного оточення, який при вмілому і поміркованому використанні має певне виховне значення і сприяє підвищенню естетичного рівня» [там само, с.98].

З кінця 1960-х політична та економічна стагнація почала повільно й непомітно охоплювати всі галузі господарства та суспільного життя СРСР, найперше її ідеологічної «надбудови», зокрема загальноосвітньої школи. Дослідники освіти характеризують школу другої половини 1960-х років як таку, що зберігала певну автономність від держави, а її діяльність базувалася на умовно демократичних принципах.

Одними з перших вітчизняних педагогів, хто почали будувати педагогічну систему, створюючи сприятливе освітньо-виховне середовище, формуючи відповідний освітній простір у 50–60-х рр. ХХ ст., були видатні українські педагоги – директори шкіл Кіровоградщини: Богданівської середньої школи – Іван Гурович Ткаченко, Павлівської середньої школи – Василь Олександрович Сухомлинський.

І. Ткаченка призначено директором Богданівської середньої школи 1944 р. На той час із трьох шкільних корпусів відносно вцілів тільки третій, найменший: не було ні класних кімнат, ні парт, ні дошок. Силами вчителів,

учнів і громадськості було повністю відремонтовано корпус, облаштовано в ньому п'ять класних кімнат, виготовлено столи, стільці та дошки, наочне приладдя. У «60-х рр. у Богданівській середній школі, за наполегливої праці педагогічного колективу на чолі з її директором І. Г. Ткаченком, було створено біологічну лабораторію, добре обладнано механічні майстерні, географічний майданчик, навчальні кабінети тощо» [19, с. 486].

Педагог у праці «В світі прекрасного» (1965) проаналізував практику застосування технічних засобів у класних кімнатах для дітей молодшого шкільного віку середньої школи № 117 м. Києва [330]. Він переконував, що робота з технічними засобами привчає логічно мислити, розширює світогляд, сприяє поєднанню навчання і виховання в єдиний процес. У контексті проблеми дослідження важливими є поради педагога щодо виготовлення й правильного використання наочності [там само].

Своєю чергою, Василь Сухомлинський, який був призначений директором Павлівської середньої школи 1948 р., у працях «Педагогічний колектив середньої школи» (1958), «Павлівська середня школа» (1969), «Серце віддаю дітям» (1969) багато уваги приділив питанням організації освітнього простору Павлівської середньої школи, облаштуванню класних кімнат, створенню матеріальної бази й т. ін. Педагог-новатор стверджував, що виховують «не лише людські стосунки, не тільки приклад і слово старших, не тільки традиції, що дбайливо зберігаються в колективі, а й речі – матеріальні й духовні цінності. Виховання середовищем, обстановкою, створеною самими учнями, речами, що збагачують духовне життя колективу, – це, на наш погляд, одна з найтонших сфер педагогічного процесу» [317, с. 89]. Він був переконаний, що «обстановка, в якій перебувають наші учні, є частиною виховуючого середовища. Це середовище треба створювати, добиваючись того, щоб моральний досвід людства, переданий в яскравому образі, в малюнку, в мудрих думках видатних людей, проникав у духовне життя вихованців. Ми глибоко віримо в силу слова, в силу безпосереднього звернення до духовного світу людини. Але ми при цьому не забуваємо, що таке звернення зачіпає

розум і серце лише тоді, коли той, до кого це слово звернене, допитливо шукає відповіді на питання, що хвилюють його, хоче навчитися жити, прагне пізнати істину, а ці пошуки, прагнення, бажання залежать від того, чим живе колектив, якими ідеалами запалюється в колективі особистість» [317, с. 124].

Педагогічну реальність освітнього простору Павлиської школи часів В. Сухомлинського сучасна дослідниця його спадщини О. Петренко проаналізувала відповідно до моделі історично зумовлених реальностей існування людини відомої сучасної психологині Валерії Мухіної через гармонійне і специфічне поєднання основних чотирьох об'єктивних реальностей, як-от: реальність природи, реальність предметного світу, які становлять єдине цілісне предметно-просторове середовище; реальність соціального простору, яка визначає локальну субкультуру стосунків, та реальність образно-знакових систем, яка включає в себе ті елементи предметно-просторового середовища, у яких вбачається додатковий смисл [239, с. 76].

Перша реальність – реальність природи. Павлиська середня школа розташована на околиці селища. Нині це справжнє шкільне містечко, яке займає площу 4,9 га. На його території «розташовані сімнадцять будинків навчального та виховного призначення, сад, виноградник, навчально-дослідні ділянки, квітники» [316, с. 9]. (Додаток Я.1.).

На початку діяльності В. Сухомлинського на місці сучасної школи був пустир. Дружина Василя Олександровича – Ганна Іванівна Сухомлинська – учителька Павлиської школи, згадувала: «Невелике, двоповерхове, на чотири класні кімнати приміщення, збудоване земством ще до революції, стояло на південній околиці села. Під класні кімнати були пристосовані також три кімнати колишнього попівського будинку. Кругом простягався пустир, на якому селяни пасли кіз. Вчилися діти у дві, а іноді й у три зміни. Опалення пічне, вечірні й ранкові заняття проходили при світлі гасових ламп» [313, с. 23-24]. (Додаток Я.2.).

А вже 1958 р. у книзі «Педагогічний колектив середньої школи» В. Сухомлинський зазначав: «Окрім 17 класних кімнат, у школі є спеціальні приміщення для столярної і слюсарної майстерень, кабінет машинознавства і електротехніки, біологічний і фізичний кабінети, а також бібліотека ...» [312, с. 13].

Фактично десять років В. Сухомлинський присвятив побудові шкільного містечка: «удосконалення, упорядкування, прикрашання шкільної території, класних кімнат, ділянок, майданчиків не припинялася ні на мить». Очолив школу з чотирма класними кімнатами, за десять років в школі їх налічувалося 17, позаяк для В. Сухомлинського будівля школи, її матеріальна база, простір класних кімнат виступали і «необхідною умовою повноцінного педагогічного процесу», і «засобом впливу на духовний світ вихованців» [317, с. 89]. У Павлиші за роки роботи директора В. Сухомлинського школа перетворилася в ціле містечко, на території якого були розташовані будівлі навчального та виховного призначення. У «кожному навчальному корпусі (а їх було 7) була кімната для читання, класна бібліотека, зелений куточок, куточок відпочинку, господарський куточок» [316, с. 29].

Друга реальність – реальність предметного світу – у Павлиській школі створювалась таким чином, щоб сприяти повноцінній реалізації потреб учителів та учнів з огляду на їхні індивідуально-типологічні особливості.

Ознайомившись з павлиським середовищем, польський дослідник Маріан Библюк виділив два періоди його формування. Перший – післявоєнний, коли «війна залишила трагічний слід у житті багатьох родин, коли у школі з'явилися сироти, напівсироти з матерями-одиначками, діти з неповних, морально занедбаних, деморалізованих родин» [20, с. 45]. Для таких дітей школа в той час ставала другою домівкою, полегшувала їхнє життя [там само].

У Павлиші вже тоді було досягнуто ефекту максимальної персоналізації середовища. Це давало змогу кожному з учителів та кожному з учнів відрізнятись від інших, відчувати власну унікальність та ідентичність. В. Сухомлинський у праці «Розмова з молодим директором школи» (1973)

зауважував: «У кожного учня в шкільному середовищі є щось єдине у світі, лише за цієї умови він дорожить світом речей ... Якщо у вас в школі п'ятсот учнів, виходить на шкільній садибі повинно бути п'ятсот кущів троянд, у які кожний вклав свою душу. Знеособлення діяльності, праці – одна з причин того, що середовище, в якому перебуває учень, втрачає свій виховний смисл» [318, с. 549].

Власне, як стверджує О. Петренко (і ми з нею погоджуємося), створення локальних комфортних просторів, тема яких актуалізується нині в педагогіці (Мате Хейдметс – естонський соціальний психолог), було в українській сільській школі звичною справою. І вчителі, і учні мали можливість створити свій власний куточок на шкільній території, що давало їм почуття захищеності і впевненості. Предметно-просторове середовище Павлиської школи створювало відчуття «своєї» школи, максимально наближало школу до природи як визначально комфортного середовища [239. с. 78].

На території шкільного двору в кожного класного колективу був свій куточок краси. Для одних це – Зелений клас, для інших – Сад Вдячності, Сад Дружби, розарій, Зелена галявина, Алея Героїв, галявина конвалій, Бужкова, Дубова, Каштанова, Горобинова алеї чи просто Куточок лісу на території школи. Велику площу на подвір'ї школи займав закладений учнями за керівництва Василя Олександровича плодовий сад Матері. Поряд із головним навчальним корпусом – розкішний Виноградник для людей, теплиця, у якій учні вирощували найрізноманітніші квіти, проводили досліди. У школі були обладнані Кімната думки, Куточок мрії, Кімната казки.

Аналіз *третьої реальності – реальності соціального простору*, яка визначала локальну субкультуру відносин у Павлиській школі, дає змогу стверджувати, що В. Сухомлинський у 50–60-х рр. ХХ ст. інтуїтивно використовував можливості так званого прихованого навчального плану для повноцінної соціалізації дівчат і хлопців (О. Петренко) [239]. Розвиваючи різноманітні форми взаємодії і співпраці із середовищем, учителі Павлиської школи наповнили соціальний простір селища педагогічним змістом, вони

перетворили школу з місця навчання дітей в освітній, культурний, соціальний центр життя громади Павлиша.

Донька педагога – академік Ольга Василівна Сухомлинська переконана, що ця ідея була «наріжним каменем діяльності Павлиської школи, на якій вибудовується уся система навчально-виховної роботи: вписування школи в навколишнє середовище і разом з тим творення школою цього самого середовища як відкритої системи, діяльність якої, її функції не обмежені застиглими правилами, табу» [316, с. 26].

Педагог-новатор вважав школу тим місцем, де дитина повинна відчувати щастя повноти свого духовного життя, радість праці і творчості. Він підходив до шкільного інституту діалектично – від незвичайної «школи під голубим небом», школи природи і чуттєвого, емоційно-конкретного сприйняття світу, до школи як вогнища духовності, культури, місця раннього прилучення до моральних цінностей, місця розв'язання суперечностей, конфліктів, ідейних зіткнень [311, с. 12].

У вітчизняній педагогіці Василь Сухомлинський одним із перших звернув увагу на сукупність чинників шкільного життя, які здійснюють як прямий, так і опосередкований вплив на становлення особистості школяра і назвав їх «фоном» [318]. Натомість О. Сухомлинська цей феномен назвала «образом школи»: «це вчитель, це «фон» на уроках і в позаурочний час, система ідеалів, цінностей і стосунків, це дух школи, яка кінець кінцем стає чимось значно більшим, ніж просто школа: це цілісна культура, яка має циклічний усеохоплюючий характер і об'єднувала В. Сухомлинського як носія ідей, учителів, батьків, родичів, село, країну, дітей, книги, природу, пісню, музику, цілий світ, можна навіть сказати всесвіт, що кружляє разом з іншими, може, зовсім і не такими, не схожими шкільними планетами в космосі під назвою життя» [186, с. 355].

Створене В. Сухомлинським освітнє середовище було покликане формувати в дитини особистісне емоційне ставлення до себе, до природи, до навколишнього світу, дарувати їй радість пізнання, «відкриття світу», єднання

з навколишнім середовищем [319, с. 45].

У контексті проблеми нашого дослідження особливо важливою є *четверта реальність – реальність образно-знакових систем*, якою була так багата школа за часів В. Сухомлинського. Ця реальність поєднує в собі елементи предметно-просторового середовища і локальної субкультури стосунків, що наповнені додатковим смислом. Матеріальну базу школи Учений-педагог розглядав у нерозривній єдності з обстановкою, до якої входили «природа, праця і суспільна діяльність навколишніх людей» [317, с. 89].

Знаково-символьна реальність, яка існувала у Павлівській школі, була значущо-символічною для кожного, хто в ній навчався або працював. До неї відносять, з одного боку, явища, речі, які у школі набули особливого змісту (знаки, символи, стенди, стіннівки і т. ін.), а, з іншого боку, – пам'ять школи (шкільний музей, стенди з іменами медалістів школи та інші атрибути матеріально зафіксованої історії школи) [239, с. 88].

В. Сухомлинський зазначав: «У формуванні духовного обличчя дитини велике значення має те, що вона бачить навколо себе – на стіні в шкільному коридорі, у класі, у майстерні. Тут нічого не повинно бути випадкового» [317, с. 116].

Увага педагогічного колективу зосереджувалась на продуманому облаштуванні шкільних приміщень, особливо коридорів і класних кімнат. Як згадує академік О. Сухомлинська, яка навчалася в цій школі, «вчителі були переконані, що жодна деталь в облаштуванні шкільних приміщень не може бути випадковою, не продуманою: в кожному навчальному приміщенні обстановка відповідала віковій, інтересам і духовному життю дітей, що тут навчалися» [316, с. 28].

Так, уже біля входу в приміщення школи дитині візуально кожного дня нагадували, що вона – дитина своїх батьків, яких треба шанувати, майбутній чоловік чи жінка-мати, адже відразу в коридорі можна було побачити стенд із написом: «Бережіть своїх матерів!», а поруч – інший, звернений до матерів:

«Мати, пам'ятай, що ти головний педагог, головний вихователь. Від тебе залежить майбутнє суспільства». Далі був розміщений прекрасно оформлений стенд із написом «Без матері немає ні поета, ні героя». На ньому розміщувалися портрети видатних історичних діячів та героїв сучасності та їхніх матерів. (Додаток Я.3.).

Василь Олександрович Сухомлинський значну увагу приділяв матеріальній базі школи, обстановці класних кімнат і кабінетів. У праці «Павлиська середня школа» окремий розділ був цьому присвячений [317, с. 89]. Із самого початку роботи в післявоєнні роки колектив переймався «розв'язанням педагогічних проблем, які були спрямовані значною мірою на забезпечення навчального процесу зошитами, письмовим приладдям, підручниками» [316, с. 10-11].

У Павлиші навчання різних вікових груп учнів відбувалося в різних корпусах, усі будівлі містили учительську кімнату, у якій знаходився розклад, в корпусах було створено затишну атмосферу, «своє середовище, свою “ауру”» [316, с. 28].

Описуючи освітнє середовище початкової школи, педагог зазначав: «Під вікнами – горіхові дерева, за ними яблуні, груші, абрикоси, далі – дубовий гай. ... Листя дерев збагачують повітря киснем. На шкільній садибі завжди панує тиша. ...

Перед ганком нашого будиночка – бетонований майданчик з пристроєм для миття взуття (використовується запас дощової води). Від майданчика йде кілька доріжок, пообсаджуваних персиковими деревами, липами, каштанами» [319, с. 113].

У будинках для I–IV класів велика класна кімната була розташована таким чином, що вікна, які виходили на схід та південь, пропускали в приміщення багато світла, створюючи затишну робочу атмосферу [319, с. 113]. (Додаток Я.4.).

У всіх класних кімнатах початкової школи була шафа, у якій «для кожної галузі знань виділено окрему полицю. Наприклад, у кімнатах для читання I–

IV класів літературу розкладають по таких полицях-розділах: нежива природа; жива природа; квіти; плодові дерева; птахи; праця; людина; мистецтво; минуле нашої Батьківщини і людства; народи світу; життя видатних людей; ... техніка; казки на подів світу; ігри, загадки, прислів'я, приказки» [317, с. 94].

Також у кожній класній кімнаті початкової школи була «робоча дошка» класу, на якій вивішувався список чергових учнів, список книжок для позакласного читання. Показово, що на робочих дошках III–IV класів, «крім матеріалів, спільних для всіх перших чотирьох класів, вивішували матеріали під рубриками «Поради юним технікам», «Поради юним натуралістам», вирізки з дитячих газет, креслення, описи дослідів. Класні виставки дитячих робіт тут значно багатші, ніж у двох початкових класах: найбільш здібні юні конструктори вже виставляють зроблені ними з дерева і металу діючі моделі» [317, с. 120].

Кожний клас мав свою виставку учнівських зошитів, оформлену заголовком «Пиши гарно і грамотно», змінні стенди «Світ у малюнках». Представлені на стендах малюнки допомагали дітям пізнавати світ, розвивали в них інтерес до природи і праці. Матеріал був розміщений за принципом: від близького до далекого, від простого до складнішого.

Приміром, на одному стенді – «малюнки, об'єднані темою «Якщо кожний першокласник нашої країни ...». На цих малюнках зображено працю, посильну для дітей, та її наслідки, яких можна досягти в масштабі всієї країни. Якщо кожний першокласник підніме із землі один колосок, Батьківщина одержить п'ять вагонів пшениці. Якщо всі малята посадять кожний по одному маленькому деревцю і доглядатимуть за ними, виросте ліс площею 200 гектарів. Завершуються ці малюнки словами: «От яка велика твоя праця. Працой, створюй багатства для своєї Батьківщини!»» [317, с. 117].

Для учнів I–II класів на стендах вивішували малюнки, які допомагали школярам осмислити навколишню дійсність. Наприклад, «малюнки під заголовком «Чому це так буває?» На цих малюнках зображено звичне, знайоме

дітям – природу і працю, але водночас на кожному є щось незвичайне, таке, над чим не можна не замислитися, що викликає подив» [317, с. 117].

Один зі стендів для учнів III–IV класів «називався «Зверни увагу, як це відбувається, і подумай, чому». На малюнках показано, як бджола підлітає до квітки конюшини, доторкається до неї, потім високо злітає і лише після цього сідає на квітку й бере нектар. Чому? Соняшник своєю квіткою повернений до сонця. Чому? Може, ти зможеш визначити, де знаходиться орган квітки, який «стежить» за сонцем? Іноді на нижніх листках гілок плакучої верби з'являються краплинки вологи. Що діється в цей час з рослиною і чому? Ці запитання змушують замислитися над явищами навколишнього світу, пробуджують допитливість» [317, с. 119].

На стенді «Для чого так роблять» під малюнками були запитання-підписи: Для чого на зиму металеві частини машин змащують маслянистими речовинами? Для чого після дощу днів через два поле боронують? Для чого бульби картоплі перед садінням гріють на сонечку? Для чого кам'яне вугілля перед спалюванням змочують водою? І т. ін.

Серію інших малюнків об'єднувало запитання: «Як дізнатися ...». Скільки років плодovому дереву – як це визначити, не спилюючи жодної гілки? Чи буде цвісти навесні яблуня – як дізнатися про це взимку? Який літак летить – з гвинтом чи реактивним двигуном? [там само].

На стенді з написом «Подумай, як розв'язати цю задачу» час від часу вміщували задачі з малюнками, «що вимагали кмітливості, глибокого осмислення залежностей між явищами природи чи праці». На іншому стенді вміщували задачі – «головоломки з технічної творчості, конструювання і моделювання» [317, с. 120].

У просторі класної кімнати і частини коридору був оформлений куточок образотворчих мистецтв – там влаштовували виставки малюнків юних художників. На стенді «Новини мистецтва» – змінні вирізки з газет і журналів [317, с. 101].

У процесі формування простору класних кімнат початкової школи павлівський директор велику увагу приділяв розміщенню на стінах копій картин видатних художників, портретів видатних людей – «борців за свободу і незалежність Батьківщини, письменників, художників, учених, мандрівників» [317, с. 119].

У кожному навчальному будинку були живі куточки, «склад інвентаря для самообслуговування». Причому кожний клас мав «своє відро, поливальницю для квітів, щітки для стирання пилу із стін, ганчірки» [317, с. 101].

У кожній класній кімнаті був «господарський куточок, де є голки, нитки, гудзики, ганчірочки, клаптики тканини» [317, с. 102].

Кожний клас мав і своє господарство: «один чи два вазони з квітами, шафу (із зошитами, олівцями, наочним приладдям, матеріалами для ручної праці), лінійку або метр (для роботи на дошці), циркуль, указку, ящикок з кольоровою крейдою, арифметичну або логарифмічну лінійку. У столі зберігають класні цінності (бібліотечку тощо)» [317, с. 102-103].

У приміщенні, де навчалися учні I–II класів, окрім класної кімнати, було обладнано кімнату для ігор і кімнату казок. В. Сухомлинський зазначав, що «у кімнаті для ігор було зібрано іграшки для малят, розраховані на розвиток світогляду, кмітливості, на формування практичних умінь і навичок а найголовніше – на утвердження життєрадісного ставлення до навколишнього світу»; своєю чергою, «у кімнаті казок декорації і макети створюють казкову обстановку», де в кожному кутку кімнати відтворена обстановка якоїсь конкретної казки [317, с. 102].

У коридорі, де учні початкової школи проводили дозвілля, на стендах розміщували вирізки з дитячих газет і журналів. Учителі допомагали дітям вибирати матеріал, який ознайомлював їх із життям трудящих у країні й за кордоном, зокрема матеріал про життя дітей. Окремий стенд і маленький столик було відведено під постійну виставку дитячих робіт (рукоділья, конструювання і моделювання, вироби з паперу і пап'є-маше). На стенді, розміщеному в центрі коридора, виставляли дитячі малюнки [319, с. 118].

Таким чином, здійснений аналіз підтверджує висновок про те, що Василь Олександрович, створюючи матеріальну базу школи, вважав: «обстановка, що оточує дитину, повинна її до чогось закликати, чогось учити» [317, с. 116]. Педагог писав: «ми прагнемо того, щоб у школі й стіни говорили» [317, с. 122]. Відтак у Павлиській школі знаково-символьна реальність відіграла велику роль, вона становила «культурний фон» школи. Відтворені на плакатах і панно глибокі думки проникали, вважав педагог, «у духовне життя учнів, породжували відповідні переживання насамперед тому, що вони – частка системи нашого морального, інтелектуального, естетичного виховання. Якби зміст висловлювань не пов'язувався з тим, чим живе тепер колектив, усі ці слова проходили б повз розум і серце наших вихованців, лишалися для них пустим звуком». Усі ці стенди, плакати час від часу змінювалися залежно від змісту виховної роботи [317, с. 122]. Учні, потрапляючи в цю живу культуру, засвоювали і привласнювали її, тобто в них проходив процес інкультурації [239, с. 88].

Увага директора й педагогічного колективу Павлиської школи зосереджувалася на продуманому й виваженому облаштуванні шкільних приміщень та класних кімнат. У цьому контексті досить красномовними є спогади партійного керівника В. Іванова про відвідування ним школи в Павлиші: «Пригадуються мої перші відвідини Павлиської школи. Навпроти входу – кольорове панно. На голубому фоні виділяються слова: «Найголовніше, що ти повинен знайти в нашій школі, – це мета життя. Задумайся над словами видатних людей!». Під цим зверненням – портрети видатних людей, а поряд з портретами – їхні висловлювання.

Привернуло мою увагу за своїм естетичним оформленням і за глибоким змістом ще одне панно: «Подвиг юних років». На ньому портрети вчених, письменників, громадських діячів, які вже в юні роки досягли видатних успіхів і зробили великий внесок в духовне життя людства.

Характерно, що кожне панно, стенд, плакат у Павлиській школі мали яскраво виражену тему та ідею. Ось деякі з них, що мені особливо

запам'яталися: «Без матері немає ні поета, ні героя», «Люби свою рідну мову», «Чи прочитав ти ці книжки», «Вчися жити в тих, для кого особисте щастя – у щасті народному», «Дружба і любов – це благородні почуття, посильні тільки чесним людям». Мені довелося бути в багатьох школах, бачити гарні, змістовні панно, стенди й тематичні плакати. Але те, що я побачив у стінах Павлівської школи, вражало задумом схвилювати серце вихованця, збагатити його думку, викликати природне бажання стати досконалішим фізично й морально» [99].

Учена О. Сухомлинська, учениця Павлівської школи, у книзі «Школа Сухомлинського у Павлівші – погляд крізь призму часу» (2013) зазначає, що в школі було мало «фабрично зробленої, з дорогих матеріалів наочності, меблів, штор, кабінетів» – практично все було «зроблено самими дітьми й учителями, але в це було вкладено душу, емоції, дбайливо оформлено, виставлено, повішено на стінку те, що хвилює, що потрібно дитині» [316, с. 27].

Василь Олександрович у праці «Павлівська середня школа» описав простір класних кімнат і кабінетів для учнів середніх і старших класів. У головному двоповерховому корпусі, де навчались учні V–X-х класів, поряд із класними кімнатами, що становлять особливу і найважливішу частину, спеціально оснащену для проведення навчально-виховного процесу, розташовано кабінети математики, мови і літератури, іноземної мови, у яких були списки рекомендованої літератури для кожної вікової групи учнів, для позакласного читання французькою і німецькою мовами, рукописний журнал «Наша творчість», фонотека; радіолабораторію, у якій розташовано шкільний радіовузол і обладнання для практичних робіт із радіотехніки; музичну кімнату з фонотекою музичних творів класиків і сучасників, народними інструментами; шкільний музей з матеріалами про те, чим живе колектив; методичний кабінет, у якому розміщено педагогічну бібліотеку; куточок для батьків, що містить інформацію про шкільне життя дітей; фотолабораторію; куточок образотворчого мистецтва, де проводяться виставки малюнків; спортзал; їдальню; тихий куточок, обстановка якого «спонукає до роздумів,

спогадів, мрій» в оточенні репродукцій картин і фонотеки; піонерську і комсомольську кімнати з бібліотекою та атрибутами; кімнату-склад інвентарю для самообслуговування [317, с. 95-96]. Окрім того, у корпусі був обладнаний куточок для дівчат, де вміщувалися твори з анатомії і фізіології, про гігієну жінки, про материнство [там само, с. 101].

Василь Олександрович досить докладно описав оснащення кожного кабінету [317, с. 103-108]. Аналіз цього опису дає змогу стверджувати, що всі приміщення, коридори, класні кімнати були в школі оформлені відповідно до віку, інтересів дітей.

Водночас В. Сухомлинський намагався проводити з дітьми більше часу на вулиці, максимально скоротивши час перебування дітей у приміщенні та віддавши перевагу заняттям на свіжому повітрі. У Павлиській середній школі за часів В. Сухомлинського не допускалося, щоб молодші школярі займалися розумовою працею в закритому приміщенні понад трьох годин на день.

Особливо цінною знахідкою педагога-новатора була організація нестандартних «зелених класів» – альтанки, завитої диким виноградом й хмелем та галявини, оточеної з трьох сторін морозостійким сортом винограду. «Близько 40 % усіх уроків протягом року ми проводили не в приміщенні, а в «зеленому класі». З 60 % класних занять значна частина в нас припадала на заняття у «зеленій лабораторії» і в шкільній теплиці. «Зелена лабораторія» – це окремий будиночок, оточений деревами і кущами винограду. Тут є кімната для занять, у ній велика кількість рослин і квітів», – зазначав педагог [319, с. 117].

У праці «Серце віддаю дітям» Василь Олександрович докладно описав облаштування «зелених класів»: «ми разом із старшими учнями спорудили тут з дроту й залізних прутів каркас майбутнього зеленого класу... Через 2 роки утворилася зелена кімната – рослини закрили й стелю. Кілька «віконечок» забезпечували нормальне освітлення. В спеку тут було прохолодно, восени – тепло й затишно. В зеленому класі завжди панувала тиша. «Віконечка» можна було закрити гілками хмелю і винограду і тоді наставав зелений напівморок,

крізь просвіти в листі струменіли сонячні промені, утворюючи дивну гру світла й тіні. Діти називали це «закрити віконечко для казки». В зеленому класі стояли маленькі столики й стільці, тут діти писали, читали, розв'язували задачі» [319, с. 117].

Педагог зауважував, що зелених класів було декілька: «Другий «зелений клас» – це галявина, оточена з трьох сторін морозостійким сортом винограду. В спеку – а жаркі дні не дивина і весною, і восени – тут прохолодно.

Є у нас ще один «зелений клас» – на траві, серед зелених дерев, у глухому гаю, що переходить в яр. Сюди ми іноді приходили на останній урок, коли не треба було повертатися до шкільного приміщення» [там само].

«Те, що значну частину уроків проводили серед природи, на свіжому повітрі, під блакитним небом, – писав В. Сухомлинський, – мало виняткове значення для дітей. Протягом навчального часу діти почували себе бадьорими й життєрадісними, ніколи не йшли додому з важкою головою» [320, с. 208-209]. Прикметно, що і вдома для кожної дитини створювався «робочий куточок на свіжому повітрі», де вона виконувала домашні завдання, займалася творчістю тощо.

На початку 1960-х рр. директор Яворівської школи Івано-Франківської області Петро Васильович Лосюк став утілювати в життя свою авторську концепцію «організаційно-педагогічних основ діяльності сільської школи, яка базується на впровадженні системи трудового, естетичного й інтелектуального виховання на основі декоративно-прикладного мистецтва Гуцульщини, краєзнавчо-пошукової, соціально значущої суспільно корисної й природоохоронної роботи дітей, учнівської молоді, їхніх батьків та громади» [163].

Педагог обґрунтував необхідність розбудови школи за умов Гуцульщини як регіонального українського національного закладу освіти, формування освітнього простору гірських шкіл з урахуванням природно-кліматичних, демографічних та соціально-економічних чинників гірської місцевості.

На початку своєї діяльності молодий директор організував будівництво нових та реконструкцію існуючих шкільних приміщень, облаштування класних кімнат, майстерні, провів центральне опалення. Педагог згадував, що на початку 60-х рр. ХХ ст. йому доводилося завозити дрова, вугілля, бо «в морозні дні учні не могли писати на двох перших уроках через низьку температуру в класах» [69].

Гуцульська школа П. Лосюка передбачала таку трудову підготовку учнів, яка відповідає місцевим умовам, зокрема: індивідуальне господарювання за гірських умов, для хлопців заняття деревообробництвом (різьбою по дереву та будівельною справою), для дівчат – ткацтво (ліжникарство), вишивка. Унікальність класних кімнат у школі П. Лосюка описала А. Басова у статті «Виховання під смереками»: «затишний клас, чимось схожий на багату простору хату, з різнобарвними вишиванками й різними картинами, з яких на вас дивляться герої сюжетів історії України. Про те, що це клас, свідчать лише шкільні парти та стільці, на які обов'язково хочеться відразу ж присісти. Кожен стільчик прикрашає... ліжник. Жоден виріб не схожий на інший. Він такий ж індивідуальний, як і той, хто його виготовив, – учень з цієї парти, який не схожий ні на кого, особистість, що вільно розвивається й гордо несе свою гуцульську культуру» [11].

Освітній простір класної кімнати гірської школи 60-тих рр. ХХ ст. є прикладом інноваційного освітнього середовища з етнографічним компонентом, яке сприяло розвитку і становленню особистості.

Отже, здійснений нами аналіз дає змогу стверджувати, що в розв'язанні проблеми формування простору класної кімнати початкової школи особливе місце посідають авторські концепції Й. Каракіса, видатного українського архітектора, І. Ткаченка, В. Сухомлинського, П. Лосюка, українських педагогів-практиків, директорів шкіл, позаяк вони є актуальними й сьогодні в контексті розбудови Нової української школи. Загальними рисами схарактеризованих авторських концепцій формування освітнього простору шкіл загалом, класних кімнат зокрема, були їх гуманістична спрямованість,

орієнтація на особистість учня, на створення умов для розвитку індивідуальності кожної дитини.

3.3. Особливості організації простору класних кімнат у 70-80-ті рр. ХХ ст.

Особливості організації освітнього процесу в 70–80-х рр. ХХ ст. визначалися ухваленими новим Статутом середньої загальноосвітньої школи (1970), спільною Постановою ЦК КПРС і Радою міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972) і «Основами законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту» (1973) [282]. Були затверджені будівельні норми і правила, згідно з якими розроблені серії типових сільських і міських шкільних будівель. Так, зокрема, 1973 р. ухвалено нові норми проектування загальноосвітніх шкіл і шкіл-інтернатів, за якими шкільне приміщення проектувалося у формі Н-образного будинку в декількох варіантах каркасно-панельних і великоблочних конструкцій. Триповерхова будівля складалася з двох корпусів, з'єднаних переходом. В одній частині будинку розміщалися навчальні приміщення (25 класів), в іншій – загальношкільні: майстерні, спортивна й актова зали. Загальна площа за проектом – 4635 м², але вона варіювалася в кожній конкретній школі. Місткість – 225 учнів за наповнюваності класів у 25 осіб [304].

Як досліджено О. Лаврут, до Держплану УРСР були внесені зауваження щодо проекту протокольного рішення засідання Президії Ради Міністрів УРСР «Про заходи з дальшого поліпшення обладнання меблями загальноосвітніх шкіл і закладів освіти в УРСР» [155, с. 133]. Щороку в УРСР вводились в дію школи на 250 тис. учнівських місць, для яких потреба меблів оцінювалася на 16,9 млн крб із розрахунку по 67,6 крб на 1 учнівське місце, що введено в дію з 1 липня 1974 р. [396, арк. 6-8].

1971–1975 рр. характеризувалися тим, що на виконання завдань дев'ятої п'ятирічки в УРСР була значно поліпшена навчально-матеріальна база шкіл. «Коштом усіх джерел фінансування в першій половині 1970-х рр. було введено в дію 2 462 школи на 1 265 тис. учнівських місць. ... За 1974–1975 рр. введені в дію школи на 194,2 тис. місць або 108 % до затвердженого плану» [155, с. 131]. Водночас відбувалися зміни в структурі шкільних приміщень: збільшення площ класних кімнат, збільшення видатків на утримання класних кімнат в сільських школах: «загалом протягом першої половини 1970-х рр. на сільські школи було виділено на 56 тис. крб більше за міські» [там само].

У середині 70-х рр. ХХ ст. Науково-дослідним інститутом шкільного обладнання АПН СРСР у співдружності з НДІ вікової фізіології дітей і підлітків АПН СРСР й Інститутом гігієни дітей і підлітків Міністерства охорони здоров'я СРСР розроблено науко-педагогічні, ергономічні, антропометричні, гігієнічні й естетичні вимоги до шкільних меблів, які лягли в основу нових Державних стандартів, а також урахувалися в процесі розробки й конструювання шкільних меблів. За роки 9-ї п'ятирічки (1971–1975 рр.) розроблено й введено в дію державні стандарти на одинадцять найменувань шкільних меблів (модифікацій і розмірів), зокрема, на столи й стільці учнівські, столи для вчителів, шафи для навчальних посібників, дошки класні та ін. [76, с. 69].

1976 р. затверджено проєкт школи V-76 – школа у формі квадрата, який утворюють чотири з'єднані між собою корпуси. Така конструкція дала змогу відокремити молодшу школу від старших класів, а також ізолювати спортивний зал. Цього ж року в Мінську Міністерством освіти СРСР і Міністерством лісової й деревообробної промисловості СРСР проведено всесоюзний семінар-практикум, присвячений питанням облаштування класних кімнат і вимог до шкільних меблів. Це був перший спільний семінар представників усіх республік, зокрема й УРСР, усіх відомств і організацій, які мали стосунок до облаштування класних кімнат шкільними меблями. «Основна мета семінару, – сказав у вступному слові заступник міністра освіти

СРСР К. Ножко, – розглянути стан і намітити заходи для подальшого поліпшення розробки, виробництва, підвищення якості й забезпечення шкіл спеціалізованими меблями сучасних конструкцій» [76, с. 68].

Наприкінці 1970-х рр. педагоги, гігієністи й інші вчені, з одного боку, займалися вдосконаленням і видозміною традиційних шкільних меблів, з іншого боку – створювали нові їх види, яких раніше школа не знала. Основний акцент у питанні шкільних меблів зосереджувався на робочих місцях учня й учителя. В основі значних змін лежали ергономічні вимоги, які полягали в тому, що різноманітні предмети загального облаштування класної кімнати, шкільні меблі пристосовуються до особливостей праці вчителя й учнів певного віку.

Принципово новим у Державному стандарті на шкільні меблі було введення нової шкали меблів і зміна інтервалу ростових груп. Новими стандартами встановлювалося п'ять типорозмірів, або груп меблів замість семи типорозмірів, які застосовувалися до цього. На відміну від раніше чинного Держстандарту, інтервал ростових груп було збільшено з 10 до 15 см. На відміну від старих цифрових позначень, вони позначалися буквами А, Б, В, Г і Д. При цьому парти, столи й стільці групи А, Б і В призначалися для оснащення класних кімнат початкової школи: у класних кімнатах 1–2-х класів необхідні меблі двох груп – А і Б; третіх класів – трьох груп: А, Б, В; четвертих класів – двох груп: Б і В [76].

Державний стандарт «Меблі шкільні. Технічні вимоги», який було введено з 1 січня 1978 р., принципово відрізнявся від інших: у ньому відображені додаткові специфічні вимоги до функціонального призначення, гігієнічних і фізіологічних вимог; введені нові вимоги з техніки безпеки, аби конструкція шкільних меблів виключала можливість отримання учнями травм.

Упродовж 1976–1980-х рр. кількість новозбудованих шкіл в УРСР зменшувалася, що зумовлювалося демографічною кризою в радянському суспільстві, залишковим принципом фінансування закладів освіти й функціонуванням уже наявних шкіл [155].

У 1980-ті рр., коли інтенсивно відбувався розвиток кабінетної системи навчання, Міністерством освіти, Міністерством охорони здоров'я розроблено й прийнято низку постанов і методичних рекомендацій різного плану: «Будівельні норми і правила. Загальноосвітні школи і школи-інтернати», «Типовий перелік навчально-наочних посібників і навчального устаткування для загальноосвітніх шкіл», «Про використання шкільних меблів» й ін. У Держживілбуді СРСР розроблена й затверджена нова програма будівництва шкільних будівель. Нові проекти передбачали значне розширення кількості й площ приміщень, зокрема й класних кімнат: робоча площа на 1 учня зросла до 4,8 м².

За цих років у радянській системі освіти чільне місце посідало питання реалізації комплексної програми «Початкові класи» відділами народної освіти; зокрема, поліпшення облаштування класних кімнат для учнів I–III класів відповідно до Типового переліку навчально-наочних посібників та навчального обладнання для шкіл [279].

У контексті реалізації цієї програми доцільно проаналізувати досвід формування освітнього простору Сахнівської середньої школи Черкаської області, директором якої 35 років пропрацював Олександр Антонович Захаренко. Освітній простір школи педагогічний колектив, батьки, учні створювали упродовж десяти років (1973–1983). Він складався з п'яти основних навчально-виховних центрів. Центр молодших класів охоплював одне крило спортивного корпусу, у ньому були класні кімнати, кімнати відпочинку, зал казок, зали для занять хореографією, музичний салон, філіал школи мистецтв. Нині це триповерхова споруда, де навчаються учні 1–4-х класів та працює дошкільна група. До послуг кожного класу навчальна кімната, роздягальня, зала для ігор, сучасні туалети із душовими кабінами [186].

Експериментальними пошуками стосовно формування освітнього простору за цього періоду відзначився досвід педагога-новатора Василя Івановича Білавича, який у 1972–1989 рр. був директором

Середньоберезівської середньої школи Косівського району Івано-Франківської області. Школа виконувала завдання – готувала господарів землі, хліборобів; учні з першого до десятого класу опановували практично всі види агрономічних робіт, щоб навчитися всього, що потрібно буде в майбутньому для продуктивного життя за умов села. Матеріально-технічна база школи кінця 1970-х рр. була «більш, аніж достатньою: 5 колісних тракторів, три гусеничних, 2 комбайни, 2 грейферних навантажувачів, усе необхідне причепне та навісне устаткування. До послуг школярів – 2 автобуси, 2 вантажівки, трактородром, а також навчальні поля. Усе це уможлиблювало всебічно підготувати механізатора, майбутнього сільського господаря» [22, с. 356]. За ініціативи директора в класних кімнатах створювалися тематичні куточки для всебічного розвитку особистості учня, профорієнтації та працевлаштування школярів.

У контексті проблеми нашого дослідження новаторство В. Білавича полягало у створенні навчально-виробничого комплексу з класними кімнатами, кабінетами, майстернями, лабораторіями, тваринницьким комплексом, навчально-дослідницьким полем, автотракторним парком на 15 одиниць техніки, діяльність учнівської бригади, яка стала структурним підрозділом місцевого колгоспу.

Починаючи з 1980–1981 н. р., інноваційний освітній простір класних кімнат формувався і в Зибківській середній школі на Кіровоградщині, коли до школи для проведення експерименту був запрошений відомий педагог-експериментатор Михайло Петрович Щетинін [151, с. 370-388]. До 1986 р. за наукового керівництва старшого співробітника НДІ засобів і методів навчання АПН СРСР у Зибківській школі здійснювалося дослідження, основна мета якого полягала в упровадженні реформи навчально-виховного процесу в школі, у створенні умов для гармонійного розвитку особистості відповідно до ідей гуманістичної педагогіки. Ідея експерименту полягала в створенні шкільного агропромислового комплексу, при цьому поєднувалося навчання в першій половині дня з працею школярів у другій половині. М. Щетиніним

вводилися педагогічні нововведення: скорочення часу уроків, скасування оцінок, домашніх завдань, навчання методом занурення й ін. І хоча 1986 р. комісією Міністерства освіти СРСР експеримент був оцінений негативно і його закрили, усе ж він мав позитивний вплив на реорганізацію освітнього простору. Улітку 1980 р. М. Щетинін спільно з колективом учителів і найактивнішими учнями старших класів облаштували кабінети й шкільні коридори та здійснювали їх художнє оформлення, упорядковували територію школи. І вже 1 вересня 1980 р. оновлене шкільне приміщення приймало зибківських дітей. Класні кімнати мали абсолютно інший вигляд: підлога була жовтого, рожевого, зеленого, помаранчевого кольору, яскраві парти, що створювало радісний, святковий настрій. У Зибківській середній школі експериментальними були всі класи: з першого до десятого. За шість років (з 1980 р. по 1986 р.) школа на матеріальне забезпечення експерименту й облаштування освітнього простору одержала 1 млн 60 тис. крб [151].

На початку 1980-х рр. розвиток економіки, досягнення науково-технічного прогресу, експериментування в шкільній освіті зумовили проведення чергової реформи освіти, яка була задекларована 1984 р. і закріплена постановою ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» [185, с. 21]. У документі, зокрема, зазначалося: «Будівельним міністерствам УРСР, виконкомам обласних, Київської і Севастопольської міських Рад народних депутатів, Держбуду УРСР, Держплану УРСР забезпечити виконання планів спорудження нових шкільних будинків, добудов класних кімнат та інших приміщень до існуючих будинків загальноосвітніх шкіл. Встановити на 1986-1990 роки завдання по будівництву і введенню в дію загальноосвітніх шкіл та спеціальних шкіл-інтернатів згідно з додатком № 9» [264]. І далі: «З метою поліпшення організації і підвищення ефективності навчання зменшили граничну наповнюваність I–IX класів до 30 чоловік, X–XI /XII/ класів – до 25 чоловік. Відповідно зменшили наповнюваність класів і виховних груп у загальноосвітніх школах-інтернатах загального типу в I–IX

класах до 30 чоловік і в X–XI /XII/ класах – до 25 чоловік, а в загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у I–IX класах до 25 чоловік, виховних груп у дитячих будинках для дітей шкільного віку до 25 чоловік, дошкільних груп у загальноосвітніх школах-інтернатах загального типу і школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, та дитячих будинках до 20 чоловік» [264].

Згідно з Постановою «Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984), у СРСР, зокрема й в Україні, ухвалено нову програму шкільного будівництва й нові нормативні вимоги, які передбачали окремі навчальні секції для першокласників, які містили в собі класні кімнати й приміщення для відпочинку й денного сну [275]. Показово, що наприкінці 80-х рр. XX ст. до питань шкільного будівництва, перекриття дахів, ремонту спортзалів, їдалень, добудови й облаштування простору класних кімнат, створення умов для навчання учнів було залучено ради з питань народної освіти в кожній з областей УРСР [278, с. 22-30].

У контексті проблеми нашого дослідження важливими вважаємо зміни структури здобуття шкільної освіти, удосконалення змісту навчання, особливо початкової ланки, акцент на створенні нового навчально-методичного забезпечення й організації та вдосконаленні облаштування простору класних кімнат. Відповідно, ув класних кімнатах педагоги й учні оновлювали стенди, оформляли куточки, альбоми тощо [155].

У процесі реформування системи освіти в країні відбулося розгортання мережі підготовчих класів; було запроваджено навчання дітей з шестирічного віку й ін. Передбачалося «забезпечити виконання планів спорудження нових шкільних будинків, добудов класних кімнат та інших приміщень до існуючих будинків загальноосвітніх шкіл», й «забезпечити в 1986–1990 роках укомплектування навчальних кабінетів, майстерень, фізкультурних залів, класних кімнат та інших приміщень шкіл навчально-наочними посібниками, навчальним обладнанням і меблями відповідно до діючих переліків» [264].

За висновком Т. Гавриленко, «державна освітня політика радянського уряду в окреслений період, незважаючи на її неоднозначність, була спрямована ... на розвиток мережі різних типів навчальних закладів для її здобуття» [49, с. 95].

Основні заходи реформування школи здійснювалися поетапно впродовж одинадцятої-дванадцятої п'ятирічок (1984–1990). За ці роки підготовлено й випущено низку підручників, навчальних і методичних посібників для вчителів; роздатковий матеріал для шкіл Української РСР, виготовлювалися й розсилалися централізовано шкільні меблі та ін. [94].

Реформування освіти сприяло створенню 1988 р. згідно з рішенням Колегії Державного комітету СРСР з народної освіти (Протокол № 15/2 від 2.06.88р.), рішенням Колегії міністерства народної освіти України від 29.06.88р.; № 5/39 та рішенням Одеського облвиконкому від 17.07.88р.; № 236 першої в СРСР авторської школи – школи-комплексу № 3 м. Южного, директором якої був Микола Петрович Гузик [179]. Мета школи – створення збагаченого освітнього середовища, що забезпечує особистісно орієнтовану освіту [63]. В оригінальній структурі авторської школи-комплексу М. Гузика в єдиному режимі працювало чотири (нині п'ять) диференційованих різнопрофільних і різнорівневих шкіл. Відповідно до індивідуальних та вікових особливостей учнів, їхніх здібностей до засвоєння знань, уже на початковому етапі шкільної освіти відбувалося створення персоніфікованого освітнього простору, мети, змісту, технологій навчання. У школі вибудовувався особливий розширений педагогічний простір класних кімнат на основі авторських ескізів, у яких пропонувалося кольорове, художнє оформлення, стенди, виставки, панорами, наочність та ін. Особливістю школи є те, що у створенні персоніфікованого простору класної кімнати активну участь брали учні [63].

У Педагогічному музеї України зберігаються світлини класних кімнат досліджуваного періоду, за якими можна відстежити облаштування простору класів. Так, зображення класної кімнати початкової школи в СШ № 119, м. Одеса [417; 424]; класної кімнати СШ № 86 м. Києва [422]; класної кімнати

для учнів I–III класів у середній школі № 7 м. Запоріжжя [418; 419; 420]; застосування ТЗН у класній кімнаті СШ № 6 м. Житомира [415]; застосування магнітофону під час уроку в СШ № 144, Волинська область [416]. (Додаток АА.).

В українській педагогічній пресі порушували питання грамотного облаштування шкільних будівель, простору класних кімнат. Так, у статті директора школи А. Косяка «Художнє оформлення школи» (1970) ішлося про недостатню підготовку вчителя, який не здобув потрібних знань із питання оформлення шкільних приміщень у закладі педагогічної освіти, про не налагодженість обміну досвідом із цього питання. Автор виокремив принципи оформлення простору шкільних приміщень: «по-перше, чітка тематична спрямованість настінного оформлення школи; виготовляти його краще на планшетах, які, при потребі, легко поновити або замінити; по-друге, художнє оформлення школи має не тільки сприяти прищепленню учням певних естетичних навичок, що вже само по собі важливо, а, насамперед, допомагати вчителю поєднувати навчання і виховання. Кожен планшет або стенд слід наситити ілюстративним і відповідним текстовим матеріалом, що становить пізнавальний інтерес і може бути використаний учителем для проведення бесіди, уроку чи екскурсії; по-третє, врахування вікових особливостей учнів, їх фізичного і психічного розвитку» [148, с. 93]. Простір шкільних приміщень для учнів 1–4-х класів А. Косяк рекомендував оформляти казковими сюжетами, позаяк казка «була і залишається дійовою формою виховання» [там само].

У статті А. Романюка і С. Стефанів «Обладнання навчального приміщення» (1975) у журналі «Початкова школа» описано досвід оформлення простору класних кімнат у школах Гусятинського району Тернопільської області [294]. Зокрема, акцентовано увагу на доцільному оформленні стендів у класних кімнатах, позаяк «надмірне захоплення різноманітними стендами порушує гігієнічні вимоги щодо максимального використання посібників у класі, оскільки розпорошує увагу дітей» [там само,

с. 66]. Зважаючи на те, що в цьому приміщенні молодші школярі працюватимуть протягом трьох років, автори радили не вдаватися до висвітлення окремих питань програми з різних предметів, а намагатися проілюструвати загальні питання, які стосуються насамперед формування світогляду учнів» [294, с. 96].

Чимало значення автори надавали обладнанню класних кімнат меблями, їх зовнішньому вигляду, зручності, місткості. Щоб максимально розвантажити стіни класу (що має велике дидактичне значення), вони запропонували нову конструкцію меблів, завдяки яким раціонально використовувалася навчальна площа класної кімнати. (Додаток АБ.).

Передню і задню стіни типової класної кімнати для молодших школярів площею 49–54 м² обладнали повністю закритими суцільними шафами, які склалися з кількох секцій (біля передньої стіни – 3 секції, біля задньої – 2). Ширина передньої шафи – 20–25 см, задньої – 30–35 см. Отже, усього меблі займали близько 3 м², що становило у середньому 6 % навчальної площі [там само, с. 68]. У загальній рамі (розміри: 4 м × 1,2 м × 0,25 м) вмонтовано касетну дошку, що складається з чотирьох частин (розмір кожної – 1,1 м × 1 м), які пересувалися рейками на роликах. Дві частини дошки розміщені на передньому плані рами, а дві – на задньому, заходячи одна за одну. Таким чином, повністю вирішувалася проблема «переносних» дошок [там само].

У глибині за рухомими частинами дошки в центрі був розміщений екран, праворуч – магнітна дошка, ліворуч – набірне полотно, абак. Магнітна дошка, на якій була натягнута ворсиста тканина, слугувала одночасно фланелогографом. На місці набірної полотна вмонтували інші посібники [там само]. Порівняно нескладна конструкція класної дошки дала змогу вдвічі збільшити її робоче полотно, замінити складні механізми опускання і піднімання екрана.

Під касетною дошкою – шафа-панель для зберігання навчальних посібників. У центрі цієї панелі – відкидний демонстраційний столик.

Праворуч і ліворуч від дошки вмонтовані додаткові шафи. У лівій шафі зберігалися картки для самостійних робіт, дидактичний матеріал та методична література, а в правій – на поличках під склом розміщували зразки літератури для позакласного читання і відповідний список, а в закритій частині – класна бібліотечка.

Уздовж усієї задньої стіни класу стояла шафа, загальні розміри якої такі самі, як і меблів біля передньої стіни. У нижній частині цієї шафи – підручники, матеріали та знаряддя для трудового навчання, таблиці, словники, довідники, гербарії, колекції, платівки та діапозитиви. У центрі верхньої частини шафи – дві секції для кіноапарата, епідіаскопа, діапроекторів, програвача.

На основі власного досвіду автори дійшли висновку, що «комплексне обладнання навчальних приміщень початкових класів конче потрібне для забезпечення високого рівня навчально-виховної роботи. Здійснити його цілком можливо як економічно, так і організаційно в усіх школах з типовими класними кімнатами» [294, с. 70].

Облаштування простору класних кімнат початкової школи було предметом аналізу в статті завідувача кабінетом початкового навчання Луганського ОІУВ М. Гоцуляка «Оснащення класу-кабінету» (1986) у журналі «Початкова школа». Автор зазначав, що «основу кожного навчального кабінету становить його дидактичне оснащення – плани роботи учителів, додатковий матеріал до кожної теми, тексти контрольних робіт, творів і переказів, практичні завдання, розробки найскладніших тем програми, добірки вправ для закріплення вмінь і навичок, дидактичний роздатковий матеріал, лабораторне обладнання, навчальні посібники на друкованій основі, укомплектовані завдання для спостережень за природними явищами і трудовою діяльністю людей в різні пори року, диференційовані завдання а урахуванням індивідуальних здібностей учнів, матеріали для програмованого навчання, підручники, газети, педагогічна і методична література, словники, поради для практичної роботи; матеріали виставок творчих робіт учнів з праці,

образотворчого мистецтва, природознавства, зразкові щоденники й зошити» [60, с. 53]. Автор проаналізував досвід використання в початковій школі установки АМК-1 (автоматизований модульний клас), стендів, електрифікованого табло-підсвітки, електротренажера «Темп» [60].

М. Гоцуляк також докладно схарактеризував роль постійних і змінних стендів в облаштуванні простору класної кімнати початкової школи. На стенді «Вчись учитися», розміщеного в класній кімнаті, записані різні пам'ятки-поради учневі: як виробити правильний нахил букв, як розпочати виконання домашніх завдань, як розв'язати задачу; вказані вимоги до учня цього класу, норми оцінювання. Змінні стенди «У світі багато цікавого», «Календар природи», «Азбука здоров'я» (як правильно побудувати свій режим дня, як сидіти за партою, на якій віддалі від очей має перебувати книжка, зошит), «Вітаємо» (сюди вкладали вітальні листівки іменинникам, тим, кого хотіли привітати з успіхами у навчанні, та ін.) приваблювали увагу дітей барвистими малюнками, а текст давав пояснення [там само, с. 54]. Навчання за умов добре оснащеного простору класної кімнати, переконував автор, «сприяє підвищенню ефективності уроку, вихованню дітей, допомагає вчителю раціонально використовувати кожен хвилину навчального часу» [там само, с. 54].

Проголошення незалежної України, становлення нових соціально-економічних та політичних відносин у суспільстві, ухвалення Верховною Радою Української РСР Закону «Про освіту» (1991) зумовили нову освітню політику. Це, своєю чергою, детермінувало оновлення змісту освітнього процесу в початкових класах, необхідність перегляду на практиці підходів до організації освіти, трансформацію простору шкільних приміщень, зокрема й класної кімнати, що продовжується і досі. Власне, з 90-х рр. ХХ ст. розпочалися нові пошуки моделі шкільної будівлі й класної кімнати, які задовольняли б запити суспільства й держави вже за умов абсолютно нової соціально-економічної моделі. На нашу думку, з огляду на важливість і нерозробленість теми аналіз простору класної кімнати в українській

початковій школі часів незалежності заслуговує окремого наукового дослідження.

3.4. Формування простору класної кімнати як важливого компонента освітнього середовища Нової української школи

3.4.1. Актуалізація історико-педагогічного досвіду у формуванні простору класної кімнати початкової школи в сучасній Україні

Освітні установи є відображенням суспільства – складного й багатогранного. І як соціальний інститут школа повинна бути максимально наближена за рівнем інтелекту, технічного розвитку до наявного соціуму. Великою мірою саме від школи сьогодні залежить, чи розкриється людина в майбутньому, чи знайде вона своє місце в житті. У такому контексті провідною характеристикою інноваційних комфортних шкіл є постійне відновлення й саморозвиток на основі особливої організації діяльності педагогів і учнів, що передбачає формування ефективного освітнього простору.

Відповідно до Концепції «Нова українська школа» (2016), шкільна освіта в Україні переходить від повідомлення інформації до розвитку життєвих компетенцій, від одноманітного стандартизованого підходу – до дитиноцентризму та особистісної орієнтації, від педагогіки інструктажу та впливу – до педагогіки партнерства [192]. Цей підхід вимагає нової організації освітнього простору. Для ефективності такої діяльності Міністерство освіти й науки України запозичує досвід зарубіжних країн, які вже багато років організують шкільну освіту за подібними принципами: Данія, Естонія, Німеччина, Польща, Швеція, Фінляндія й ін.

Концепцією «Нова українська школа» серед дев'яти ключових компонентів формули нової школи важливим визначено «сучасне освітнє середовище, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання

учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні навчального закладу» [193, с. 11]. Орієнтація освіти на формування освітнього середовища, освітнього простору як певної частини соціуму зумовлює необхідність реалізації ідей, проєктів, технологій створення такого освітнього простору, який би сприяв повноцінній соціалізації учнів. Сучасний освітній простір повинен бути гнучким, наповненим, безпечним, створювати різноманітні можливості для різних видів діяльності, викликати радість, стимулювати фантазію, мотивувати до навчання [136, с. 17].

Основними характеристиками освітньої інфраструктури є якісний і кількісний склад її елементів, їх просторове розташування і взаємодія, безпечність. Програма дій Кабінету міністрів України передбачає створення в кожній школі до 2025 р. сприятливого освітнього середовища, безпечного освітнього простору, забезпечення компетентнісного навчання учнів і постійного підвищення кваліфікації педагогів. Безпечна і дружня до дитини школа – «це місце, у якому діти і дорослі почуваються безпечно і комфортно, яке дарує дітям особливе відчуття єдності, дає точку опори і можливість проявити себе, вселяє надію і породжує впевненість у майбутньому» [250, с. 6].

За своєю головною ідеєю освітній простір має слугувати всім учасникам освітнього процесу, розкривати потенціал і учнів, і педагогів. Окрім дотримання законів естетичності, школа має втілювати ідеї безбар'єрності, а також доступності та безпечності освітнього середовища. Саме така організація простору допомагатиме реалізовувати основні цілі Нової української школи.

Український дослідник дизайну інтер'єру закладів середньої освіти Д. Косенко вважає, що освітній простір має бути соціальним, функціонально придатним, доступним, безпечним, всеохопним, цілісним, різноманітним та гнучким [135].

Нові державні документи про освіту (Закон України «Про освіту», Концепція Нової української школи), дослідження сучасних науковців

освітнього простору актуалізують увагу на необхідності створення такого простору класної кімнати, який би відповідав можливостям кожної дитини, незалежно від її особливих потреб, був безпечним і раціональним. Формування безпечного простору класної кімнати повинне базуватися на розробці і застосуванні таких рішень, які створюють умови для рівноправної участі кожної особистості в академічному і суспільному житті.

На сьогодні в педагогічній науці відсутнє єдине розуміння безпечного освітнього простору, що зумовлене існуванням різних підходів до трактування його сутності. Ідеться і про психологічний, і про екологічний, і про інформаційний, і про ергономічний аспекти. Попри різні підходи до розуміння безпечного освітнього простору, більшість науковців погоджуються, що безпечний освітній простір – це стан освітнього простору, у якому: «наявні безпечні умови навчання та праці, комфортна міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному благополуччю учнів, педагогів і батьків, відсутні будь-які прояви насильства та є достатні ресурси для їх запобігання, а також дотримано прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника навчально-виховного процесу» [355, с. 10].

Сучасний освітній простір передбачає: цілісність, єдність і впорядкованість простору та візуального сприйняття; свободу, відкритість, сприйняття, креативність; практичність та ергономічність; гармонійність та збалансованість; соціалізацію та співпрацю; вікову відповідність; багатофункціональність, гнучкість та мобільність; персоналізованість, наявність особистого простору [136, с. 17].

Одним із важливих структурних компонентів освітнього простору є класна кімната. Освітній простір школи як закладу освіти складається з багатьох класних кімнат. І саме простір класу, за дослідженнями англійських вчених, найбільше впливає на успішність учнів (зазначає Д. Косенко) [135].

Сучасними ученими доведено, що класна кімната є не тільки відносно стабільним фізичним середовищем, а й провідником до певної міри стійкого соціального контексту, засобом створення безпечного простору, тому класна

кімната, як і весь освітній простір, повинна відповідати критеріям Нової української школи. Стабільність забезпечує безперервність процесу, послідовність сприйняття та діяльності, підтримує порядок у просторі та керованість у роботі [144].

Здійснена у попередніх розділах характеристика особливостей формування простору класної кімнати початкової школи України кінця ХІХ ст. – 1991 р. уможлиблює виокремлення позитивного досвіду минулих років задля врахування його в умовах творення Нової української школи.

Простір класної кімнати у Новій українській школі, як і в минулому, розглядається як просторово-предметний компонент школи, що включає в себе каркас, шкільні меблі, матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення освітнього процесу, сукупність та певне розташування яких створює умови для організації потрібних дій суб'єктів.

Необхідно зазначити, що в процесі формування простору класної кімнати Нової української школи важливо враховувати будівельні та санітарні норми, принципи, підходи, що формувалися й удосконалювалися впродовж багатьох десятиріч. Не кожен з них повністю задовільняє стандарти НУШ, проте практичний досвід, вироблена система, що пов'язує вимоги, норми, підходи, потреби учасників освітнього процесу, є актуальними й дотепер.

У цьому контексті формування простору класної кімнати розуміємо як процес побудови, облаштування простору класної кімнати на основі освітніх досягнень з урахуванням різноманітних чинників: суспільних, економічних, культурно-історичних, архітектурних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, педагогічних, психологічних, соціальних та ін.

В Україні існують чіткі норми для організації освітнього простору класної кімнати, які можна розділити на три групи: стандартні (дотримання вимог державних освітніх стандартів, міжнародних, національних і галузевих стандартів на виробництво обладнання закладів освіти); санітарно-гігієнічні, техніко-ергономічні, вимоги безпеки (дотримання державних санітарних та будівельних норм, відомчих інструкцій та рекомендацій, технічних вимог);

психолого-педагогічні, естетичні (відповідність призначенню, місцю в освітньому процесі, вимогам до оформлення) [136, с. 17].

Аналіз еволюції формування простору класної кімнати дає змогу не лише проаналізувати, виокремити, систематизувати основні ідеї щодо досліджуваного феномена, а й прослідкувати їх впровадження в Новій українській школі, зокрема, щодо складників простору сучасної класної кімнати, як-от: форма, абсолютна і відносні величини класної кімнати, розмір й розміщення вікон, освітлення, інсоляція, необхідний об'єм повітря на кожную дитину, опалення, вентиляція, кількість місць для учнів, розміщення класної дошки і столу учителя, меблювання (оздоблення, меблі та матеріали), обладнання; речі, які формують особливий зміст (символи, стенди, плакати, стіннівки і т. ін.).

Сучасні класні кімнати, які розміщені переважно в типових шкільних будівлях радянського періоду, повинні відповідати чинним будівельним й санітарним нормам, ергономічним, антропометричним, науково-педагогічним, гігієнічним й естетичним вимогам.

З 1 січня 2021 р. в Україні перестали діяти ДержСанПіН, а чинним став новий Санітарний регламент для закладів загальної середньої освіти [296]. Зокрема, у розділі III Санітарного регламенту для установ загальної середньої освіти «Гігієнічні вимоги до будинків і приміщень» визначені чіткі вимоги до розміру класних кімнат, відстані між стінами й рядами робочих столів учнів, до меблів [там само].

Форма, абсолютна і відносні величини, необхідний об'єм повітря на кожную дитину, опалення, вентиляція класних кімнат Нової української школи зумовлені архітектурно-планувальними особливостями шкільних будівель і державними будівельними нормами щодо проектування закладів освіти – ДБН В.2.2-3:2018 «Будинки і споруди. Заклади освіти», якими передбачено обов'язкову енергомодернізацію шкільних будівель, проектування класних кімнат з можливістю групового та індивідуального навчання, збільшення площі класу на одного учня до 2,4–3 м². Це створює можливість для

облаштування інклюзивного простору [72]. Класні кімнати для учнів початкової школи мають відрізнятися від кімнат для старшокласників як за предметно-просторовою організацією, так і за характером оформлення. В організації простору класу пропонується перехід від рядно-фронтальної організації, яка уможлиблює лише одну форму роботи – фронтальну з цілим класом, до гнучкої організації [136, с. 133]. (Додаток АВ.).

Класні кімнати мають стати соціальним простором співпраці, відкритим як для учасників освітньої спільноти, так і для громади, частиною якої ця спільнота є. Освітній простір класної кімнати має бути багатфункціональним [16, с. 17]. У ньому немає потреби «забезпечувати кожного учня/ученицю повним комплектом меблів на всі випадки, виділяючи окремі простори для фронтальної, групової роботи, обговорень, відпочинку тощо. Гнучка організація класу дозволяє змінювати розташування учнівських робочих місць, швидко переходити від однієї просторової форми роботи до іншої, дає можливість учням трансформувати власне робоче місце, користуватись за потребою тими чи іншими меблями» [144].

Норми розмірів класної кімнати, запропоновані й обґрунтовані Ф. Ерісманом, є актуальними й нині, позаяк базуються на особливостях шкільного життя.

Забезпечення ефективного освітнього процесу НУШ передбачає чіткий розподіл простору класної кімнати на функціональні зони, причому ідеї зонування класної кімнати, як підтверджує здійснений нами аналіз, знаходимо в педагогів та архітекторів минулих періодів.

Українська вчена О. Боровець на основі аналізу сучасних досліджень з педагогіки, психології, архітектури (Брюс Мау, Т. Водолазська) пропонує розглядати середовище як «третього вчителя», що значною мірою впливає на результативність процесу навчання [28, с. 117]. На її думку, створення ефективного середовища досягається через організацію навчальних осередків, які передбачають забезпечення умов для навчально-дослідної діяльності, для індивідуальної та групової роботи [там само].

Ознаками сучасної класної кімнати початкової школи є зонування та гнучка організація простору в реаліях тих будівель, у яких навчаються учні молодшого шкільного віку. (Додаток АГ.).

Головним є те, що у правильно організованому просторі класної кімнати діти мають відчувати себе комфортно як на фізичному, так і на психічному й емоційному рівнях, відчувати безпеку, підтримку, свою цінність, а також рівність усіх суб'єктів освітнього процесу. Інколи навіть зміна розміщення столів може допомогти в створенні безпечного й комфортного простору.

У класній кімнаті мають бути як стаціонарні, так і мобільні зони. До стаціонарних зон відносять робоче місце вчителя, класну дошку, ємності для зберігання шкільних матеріалів. До мобільних зон належать учнівські робочі місця, які переходять від однієї просторової форми до іншої.

Гнучка організація класу дозволяє змінювати розташування учнівських робочих місць, швидко переходити від однієї просторової форми роботи до іншої, уможлиблює учням трансформувати власне робоче місце, користуватись за потреби тими чи іншими меблями.

Відповідно, у класній кімнаті повинні бути чіткі візуальні й матеріальні межі простору: меблі та обладнання в класі (книжкові шафи, панелі, стелажі, столи, килимки, перегородки) розставляють так, щоб позначати наявність декількох зон з різним призначенням. Для візуального позначення меж зонування використовують різні за кольором покриття для підлоги або кольорову клейку стрічку для підлоги, що полегшує дітям розуміння того, що саме цей конкретний вид діяльності відбувається в цій зоні [26].

У безпечному просторі класної кімнати мають бути створені освітні зони, які обладнані меблями без гострих кутів, інтерактивною дошкою, комп'ютерною технікою та наповнені розвивальними іграми та іграшками, посібниками та матеріалами. У класній кімнаті доречними є зона самостійної роботи, відсіки (за можливості) для індивідуальних занять дітей [291].

Освітній простір класних кімнат Нової української школи має бути поділений на відповідні зони: зону відкриттів; зону новин; зону матеріалів;

комунікативну зону; тематичну зону; зону Вчителя; зону Тиші [1]. Нині розроблено чіткий перелік обладнання, яке має бути в кожній зоні. (Додаток АД.) [там само].

Як зазначає Л. Баліка, відповідно до філософії НУШ заклад освіти повинен бути комфортним: у ньому має бути «все спрямовано на учня, на його зручність та позитивну емоційну сферу. В закладі середньої освіти повинно бути враховано все: від кольору стін до форми та кількості меблів у приміщенні» [8, с. 154].

Центральне місце в класних кімнатах початкової школи «традиційно відводиться навчально-пізнавальному осередку». Він займає основну площу класної кімнати з індивідуальними робочими місцями учнів, класною магнітно-крейдовою/крейдовою стаціонарною дошкою, мультимедійним/інтерактивним обладнанням, «оскільки навчально-пізнавальна діяльність як основний вид діяльності школяра передбачає різні способи організації роботи (фронтальний, груповий, парно-індивідуальний)» [136, с. 243].

Забезпечення індивідуалізації і багатоваріантності здійснюється на основі прийомів просторового зонування класної кімнати: використання інновацій, запропонованих українськими архітекторами К. Жуковим і О. Сластіоном, коли простір класної кімнати розділявся на функціональні зони, які за необхідності об'єднувалися або трансформувалися (за допомогою спеціальних розсувних ширм-перегородок) залежно від площі приміщення і особливостей його використання; зонування за допомогою кольору (на основі ідей Ф. Ерісмана, Т. Мюнніха, В. Тарана, Є. Турової, Р. Фрідіної, В. Титуленко, Л. Пивоварова). Таким чином, здатність класної кімнати до трансформації забезпечується поєднанням функціональних зон за рахунок просторового зонування приміщення.

Енергозаощаджування здійснюється, зокрема, й на основі ідей П. Альошина щодо утеплення вікон й збереження тепла в холодну пору року і нічний час.

Розмір й розміщення вікон, дверей, освітлення, інсоляція визначаються Державними будівельними нормами В.2.5-28:2018 «Природне і штучне освітлення» [259]. Водночас до уваги беруться ідеї Ф. Ерісмана, О. Сластіона, П. Альошина, Т. Мюнніха, М. Осинського, В. Осьмака й ін.

Розміщення класної дошки і учительського осередку здійснюється також з урахуванням історії організації простору класної кімнати й педагогічних ідей Ф. Ерісмана, М. Корфа, А. Хилитинського, В. Тарана, О. Сироватки. У Новій українській школі класна дошка може бути фіксована (стаціонарна) або мобільна (гнучка), в учительському осередку зосереджуються обладнання і засоби, що створюють комфортні й ефективні умови праці вчителя. Розміщення класної дошки й учительського осередку впливає на форму та наповнення приміщення й, зрештою, на його адаптивність.

За наявності достатнього місця у класній кімнаті, окрім стаціонарної крейдової чи магнітно-крейдової дошки, доцільно облаштувати освітній простір іншими видами дошок, як-от: «магнітно-маркерна стаціонарна чи мобільна, коркова дошки, фліп-чарт, мольберт маркерний (з наборами відповідних аксесуарів)» [136, с. 244].

Меблеве наповнення простору класної кімнати НУШ визначається стандартами, які містять вимоги щодо технічних характеристик меблевих виробів, матеріалів, що використовуються для їх виробництва [78], а також вимогами, уміщеними в методичних рекомендаціях щодо організації освітнього простору Нової української школи (Додаток до наказу МОН від 23.03.2018 р. № 283) [178] та в низці інформаційних посібників щодо створення нового освітнього простору в закладі середньої освіти за чотирма напрямками: «Новий освітній простір. Безбар'єрність» [189], «Новий освітній простір. Мотивуючий простір» [136], «Новий освітній простір. Енергоефективність» [351], «Новий освітній простір. Сучасне обладнання» [146].

Еволюція шкільної парти, стола й стільця на основі педагогічних ідей (Ф. Ерісман, О. Фльоров, П. Коротков, О. Брандт, С. Акбройт, Л. Писарева,

А. Попович, С. Малов й ін.), практичного досвіду, урахування основних вимог до учнівських меблів (ергономічність, безпечність, форма та розміри, міцність, вага, колір, естетичність) дали змогу використовувати в класній кімнаті НУШ модульні меблі-трансформери, які можна пересувати і збирати в різні варіації, тим самим змінюючи структуру простору. Комплект з окремих столу та стільця дає набагато більше можливостей для зміни положення тіла, аніж парта. (Додаток АЕ.).

У Концепції НУШ зазначено про можливість урізноманітнення варіантів організації освітнього простору в класній кімнаті, використання мобільних робочих місць, які легко трансформувати для групової роботи [192]. Класні кімнати мають стати придатними до трансформації, перегрупування меблів, швидкої зміни робочих зон для роботи з цілим класом, у групах чи індивідуально, у спокої чи в русі. Для оперативної зміни способів організації дітей упродовж навчального дня, трансформування і моделювання простору класної кімнати залежно від видів роботи і педагогічних цілей зручними є мобільні парти/столи, стільці. «Застосування таких меблів дозволяє надати просторовому розміщенню дітей та їхніх робочих місць різної конфігурації (колом, півколом, врозсіп по класу, рядами, лініями, групами, парами тощо), вивільнити місце для пересувань і рухової діяльності дітей під час малих форм активного відпочинку на уроці, роботи над проектами, дослідницької діяльності, презентації результатів виконання групових завдань та ін.» [136, с. 243].

Адже від того, де стоїть стіл у класній кімнаті, під яким кутом учні бачать учителя й однокласників, залежить і те, як дитина сприймає своє місце в класі, наскільки їй зручно співпрацювати чи працювати самостійно. Саме тому в Новій українській школі передбачена мобільність меблів: їх розташування залежить від запланованої активності.

Як стверджує Д. Косенко, в класній кімнаті початкової школи більш доречно ставити двомісні столи, позаяк «в умовах гнучкого, рухливого класу двомісні столи також мають певні переваги. Групу з двох двомісних столів

скласти легше, ніж з чотирьох одномісних, і спільна робоча поверхня виходить більш цілісною. Два учні чи учениці будь-якого віку легко можуть пересунути двомісний стіл, тим часом як переміщення одномісного столу – досить складне, якщо взагалі посильне індивідуальне завдання для першокласника чи першокласниці» [137]. І далі: «для забезпечення відповідності розмірів меблів та антропометрії учнів найбільш придатними є столи та стільці фіксованої висоти різних ростомірних груп, підібрані індивідуально для кожного з учнів. Для першого класу, як правило, підходять меблі розмірів від нульового (біле маркування) до другого (фіолетове маркування). Столи та стільці з можливістю зміни висоти виправдовують себе лише тоді, коли учень/учениця може швидко та безпечно здійснити таке регулювання самотужки» [там само].

Місця розташування обладнання, зберігання матеріалів у кожній класній кімнаті НУШ (шафи, полиці, тумби, бокси та ін.) слід продумати таким чином, щоб забезпечити учням вільний доступ до них, можливість самостійно обирати потрібне і підтримувати порядок у матеріалах [136, с. 243].

Начальник відділу засобів навчання та обладнання ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Г. Наконечна рекомендує різноманітні засоби навчання, необхідні для виконання навчальних завдань з різних освітніх галузей, «для зручності у застосуванні систематизувати та розмістити окремими блоками: для навчання читання і письма, математики, іноземної мови, природознавства тощо. Серед цих матеріалів мають бути демонстраційні таблиці, плакати, карти, репродукції, альбоми, роздаткові картки, фото, ілюстрації, настільно-друковані дидактичні ігри, лічильний матеріал, геометричні площинні та об'ємні форми, моделі, муляжі, макети, гербарії, колекції, контрольно-вимірювальні інструменти, прилади, пристосування, канцелярське приладдя (резерв учнівських зошитів, ручок, олівців, лінійок, гумок тощо), навчальна література (підручники, хрестоматії, енциклопедії, словники, атласи та ін.)» [136, с. 244].

Для зручності в класній кімнаті потрібно мати відкриті шафи, стелажі, контейнери для роздаткового матеріалу, умонтовані в шафи висувні шухляди.

При цьому окремі шафи, стелажі можуть бути пересувними на коліщатах, що дасть змогу швидко моделювати предметне освітнє середовище відповідно до цілей уроку, запланованих видів роботи та обраних способів організації дітей. Стелажі можуть поєднуватися з рухомими перегородками. У такий спосіб здійснюється «гнучке» розташування меблів у класній кімнаті. Ці рекомендації базуються на ідеях Ф. Ерісмана, М. Корфа, В. Тарана, М. Третьяка, А. Романюк, С. Стефанів й ін.

Орієнтовний перелік обладнання простору класної кімнати початкової школи пропонується в Наказі МОН України № 137 від 13.02.2018 р. «Про затвердження Примірного переліку засобів навчання та обладнання навчального і загального призначення для навчальних кабінетів початкової школи». (Додаток АЖ.) [268].

Що стосується речей, які формують особливий зміст класної кімнати (символи, стенди, плакати, стіннівки тощо), зауважимо, що, згідно з Концепцією НУШ, класні кімнати мають бути персоналізованими, тут передбачене розумне використання стін під графічні зображення, які підкреслюватимуть тематичність конкретного класу. В оформленні класної кімнати доцільно «віддавати перевагу творчості учнів – створювати можливості для виставок учнівських робіт, виділяти зони для малювання на стінах, надавати можливість учням самостійно оформлювати окремі простори в рамках навчальних проєктів. Професійно виконані елементи оформлення (стінописи, принти, написи тощо) слід використовувати обмежено, переважно у загальношкільних просторах в якості акценту. Краще, якщо такі елементи не є стаціонарними, а змінюються з певною періодичністю [136, с. 29]. Рекомендується «обмежувати кількість виставкового обладнання на стінах класу таким чином, щоб від 20 до 50% поверхні стін залишались вільними. Робочі матеріали та учнівські роботи на стінах слід розміщувати у спеціально виділених зонах, організованими групами з певними проміжками. Робоче наповнення класного приміщення має допомагати у навчанні, а не відволікати» [136, с. 127].

Окрім цього, рекомендується «виставляти в класі лише ті навчальні матеріали (плакати, таблиці), що безпосередньо стосуються теми уроку... Для навчальних матеріалів треба виділяти та обладнувати спеціальні демонстраційні площини, розташовуючи їх так, щоб учням було зручно дивитись на них на уроці. Обладнання для змінних навчальних матеріалів може бути дуже простим: коркова або магнітна стрічка на стіні, акуратна дерев'яна планка чи просто натягнута вздовж стіни лінва» [144].

Своєю чергою, Т. Деміракі пропонує 10 можливостей, які доцільно використовувати під час оформлення стін у класній кімнаті [70]. (Додаток АИ.).

Здійснений аналіз простору класної кімнати початкової школи України з кінця ХІХ ст. і до 1991 р. засвідчив, що на стінах класів розміщувалися навчальні стінгазети, ікони, мапи, плакати, портрети вчених, класиків літератури в кожному з виокремлених нами періодів формування досліджуваного феномена, починаючи від церковнопарафіяльної школи. Рекомендації щодо персоналізації класної кімнати віднаходимо в педагогічних працях і практичному досвіді Ф. Ерісмана, О. Сластіона, Є. Турової, Й. Каракіса, В. Сухомлинського, А. Косяка, М. Гоцуляка й ін.

Ураховуючи наявний багатий досвід, нині, оформлюючи простір класної кімнати, важливо дотримуватися одного стилю, уніфікованих дизайнерських рішень. Передовсім необхідно уникати надмірної кількості яскравих плакатів, наліпок, розмальовок на стінах, шафах, вікнах тощо. Діти набагато ефективніше вчитимуться, якщо навколо немає агресивних кольорів та елементів оформлення, що руйнують і спотворюють загальний вид і дезорієнтують учнів. Наразі є перелік певних візуальних матеріалів, що можуть залишатися на стінах протягом року, адже використовуються постійно. Це ранкові привітання, розклад уроків, щоденні новини чи класний календар, куточок настрою, доручення, самооцінка успішності роботи на уроці, правила класу. Наочність, яка стосується навчальної діяльності, має бути тематичною і змінюватися разом з темою. Важливо також, аби наочність

була інформативною й допомагала учням [136, с. 17]. Тобто діти повинні знати, для чого вона є і як вони можуть її використати.

У створенні безпечного простору класної кімнати необхідно також дотримуватися єдиного підходу до організації різних видів діяльності, забезпечити можливість її організації та контролю, зручність та безпеку орієнтації в просторі, звичайний нагляд. Необхідно дотриматися відповідності просторової організації, художнього рішення та функціонального призначення класної кімнати.

Філософія Нової української школи передбачає також участь самих дітей в організації простору класної кімнати. Це дає змогу сформувати у них активне, свідоме, відповідальне, бережливе ставлення до різних аспектів шкільного життя, серед яких – і облаштування зручного, безпечного та доступного предметного середовища.

Новий безпечний «освітній простір – це значуща складова сучасного освітнього середовища. Інтер'єр та облаштування класів формуються насамперед заради розвитку учнів. Добре облаштований простір класу створює можливості для різноманітних форм навчальної діяльності, забезпечує сприятливу емоційну атмосферу, мотивує та налаштовує на продуктивну роботу» (Д. Косенко) [144].

У сучасній школі навчальні заняття відбуваються не лише в класних кімнатах. Реалії життя зумовлюють необхідність і доцільність облаштування на території школи класів просто неба: «Проведення уроків просто неба дає можливість безпосереднього спостереження живої природи, а також дозволяє учням частіше перебувати на свіжому повітрі» [136, с. 229]. Для ефективного облаштування таких класів раціонально використовувати досвід 50–60-х рр. ХХ ст. щодо облаштування класів просто неба (М. Приталюк, В. Дорошенко), усесвітньо відомий досвід створення «зелених класів» у Павлицькій середній школі В. Сухомлинського.

Отже, на основі здійсненого узагальнення можемо стверджувати, що простір класної кімнати є комплексним освітнім ресурсом, органічним

складником цілісного освітнього середовища, невіддільною частиною Нової української школи, а його формування має не лише відповідати всім викликам, вимогам і нормам, які постійно змінюються в контексті зміни соціуму, а й спиратися на ідеї вітчизняних педагогів і великий практичний досвід початкової школи України з кінця XIX ст. й до 1991 р. Проведений аналіз уможливорює висновок про те, що багато аспектів, відображених у Концепції НУШ стосовно формування простору класної кімнати початкової школи, перегукуються з педагогічними ідеями й багатим практичним досвідом минулого, що для кращої візуалізації представлено в укладеній нами таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Педагогічні ідеї і практичний досвід минулого та ключові положення Концепції Нової української школи щодо формування простору класної кімнати початкової школи

№ з/п	Ключові компоненти формування простору класної кімнати початкової школи	Чинні вимоги Нової української школи	Ідеї й практичний досвід минулого
1.	Форма, абсолютна і відносні величини класної кімнати	Санітарний регламент для закладів загальної середньої освіти. 2021	Ф. Ерісман
2.	Індивідуалізація та багатоваріантність зонування простору класної кімнати на функціональні зони	7 навчальних зон які повинні бути у кожному класі. (2019). Нова Українська школа	
-	Зони за необхідності об'єднуються або трансформуються (за допомогою спеціальних розсувних ширм-перегородок, шаф, стелажів) залежно від площі приміщення і особливостей його використання	ДБН В.2.2-3:2018 «Будинки і споруди. Заклади освіти». Рекомендаційні матеріали щодо створення Нового Освітнього Простору.	К. Жуков, О. Сластіон

Продовження таблиці 3.1

-	Зонування за допомогою кольору	Новий освітній простір. Мотивуючий простір. Інформаційний посібник. 1 липня 2019.	Ф. Ерісман, Т. Мюнніх, В. Таран, Є. Турова, Р. Фрідіна, В. Титуленко, Л. Пивоварова, М. Щетинін, М. Гузик
3.	Енергозаощаджування	Мотивуючий простір. Інформаційний посібник. 1 липня 2019.	П. Альошин
4.	Розмір й розміщення вікон класної кімнати, освітлення, інсоляція	Мотивуючий простір. Інформаційний посібник. 1 липня 2019.	Ф. Ерісман, О. Сластіон, П. Альошин, Т. Мюнніх, М. Осинський, В. Осьмак
5.	Розміщення класної дошки і учительського осередку	Мотивуючий простір. Інформаційний посібник. 1 липня 2019.	Ф. Ерісман, М. Корф, А. Хилитинський, В. Таран, О. Сироватка
6.	Еволюція шкільної парти, стола й стільця	Мотивуючий простір. Інформаційний посібник. 1 липня 2019.	Ф. Ерісман, О. Фльоров, П. Коротков, О. Брандт, С. Акбройт, Л. Писарева, А. Попович, С. Малов
7.	«Гнучке» розташування меблів у класній кімнаті	7 навчальних зон які повинні бути у кожному класі. (2019). Нова Українська школа. Мотивуючий простір. Інформаційний посібник. 1 липня 2019.	Ф. Ерісман, М. Корф, В. Таран, М. Третьак, А. Романюк, С. Стефанів, М. Гузик
8.	Оформлення стін в класній кімнаті	Мотивуючий простір. Інформаційний посібник. 1 липня 2019.	Ф. Ерісман, О. Сластіон, Є. Турова, Й. Каракіс, В. Сухомлинський, А. Косяк, М. Гоцуляк, М. Гузик
9.	Класи на відкритому повітрі, або зелені класи	Мотивуючий простір. Інформаційний посібник. 1 липня 2019.	М. Приталюк, В. Дорошенко, В. Сухомлинський

Сучасне українське суспільство прагне бачити школу простором розвитку та співпраці як усередині, так і щодо зовнішнього світу; простором комфорту, безпеки й творчості. Формування сучасного освітнього простору, зокрема й класної кімнати, є вкрай актуальним і потребує подальших наукових розвідок.

Отже, здійснений аналіз уможливив простежити витoki й засади сучасних вимог до формування простору класної кімнати НУШ і, що не менш важливо, визначити, окреслити сучасні підходи до формування безпечного простору класної кімнати для дітей в Україні за умов пандемії COVID-19 та російсько-української війни.

3.4.2. Перспективні підходи до формування безпечного простору класної кімнати для дітей за умов пандемії COVID-19 та російсько-української війни

Вплив російсько-української війни, пандемії COVID-19 на освіту, на організацію освітнього простору є незаперечним: за нинішніх умов практика перебування близько 30-40 дітей у закритому просторі упродовж дня є неприпустимою, адже діти можуть легко заразитися від одного безсимптомного хворого, або ж тривоги, зумовлені повітряними загрозами, обстрілами спричиняють необхідність змін у підходах до формування простору класної кімнати, акцентуючи увагу на безпеці. У зв'язку із цим особливо важливого значення набуває питання проєктування й організації безпечного простору класної кімнати для дітей.

Урядом України передбачається створення в кожній школі до 2025 р. сприятливого освітнього середовища, безпечного простору, забезпечення компетентнісного навчання учнів і постійного підвищення кваліфікації педагогів [250].

В Україні інтенсивно запроваджується онлайн освіта: працює Всеукраїнська школа онлайн, використовуються різноманітні платформи дистанційного навчання тощо. Педагогами здійснюється організація

«віртуальних класних кімнат» як «своєрідних точок входу для учнів певного класу», звідки посилання ведуть до індивідуальних учительських кабінетів, де відбувається безпосередня навчальна взаємодія. Залежно від розміру класу, кількості класів, інших особливостей організації освітнього процесу в закладі, можна обмежитися цими «класними кімнатами», не виокремлюючи окремих ресурсів за предметами навчання. Таку структуру можна реалізовувати різними технічними інструментами, наприклад Padlet, Zoom, Google Classroom, Moodle тощо [200, с. 27].

Водночас для дітей молодшого шкільного віку має бути організоване навчання безпосередньо в класних кімнатах, позаяк у дітей 6–10 років повинні не лише накопичуватися повноцінні знання, у них мають формуватися навички спілкування, комунікації, інтеграції тощо. Відтак виникає потреба у формуванні такого простору класної кімнати, який би був максимально безпечним для дітей і педагогів. Простір класної кімнати організовується таким чином, щоб переобладнати місця спільної роботи, зменшити кількість контактних зон, забрати з класних кімнат конструктори, настільні ігри, пазли і т. ін. Популярним стало проведення уроків на свіжому повітрі, а не лише в класних кімнатах, позаяк на свіжому повітрі легше дотримуватися фізичної дистанції, там є природня вентиляція.

Ще одним, на жаль, актуальним форматом стала з 2022 р. організація освітнього простору в укриттях, адже за умов повномасштабної війни, розпочати навчання офлайн змогли лише школи з облаштованим укриттям. Водночас укриття, щоб бути безпечними, мають відповідати певним чітко окресленим вимогам [12].

Така різновекторна організація освітнього процесу вимагає відповідних підходів до формування безпечного простору класної кімнати.

Підхід у педагогіці є системотворчою категорією, що визначає процесуальну закономірність компонентів освітньої системи, а також є способом розгляду педагогічної діяльності. Як особлива наукова категорія підхід вважається основою формування не тільки будь-якої педагогічної

теорії, але й практики: саме підхід лежить в основі формування принципів і методів навчання, виховання, освіти. На практиці від правильного розуміння сутності підходу залежить точне визначення його місця й ролі серед інших феноменів педагогічної діяльності, таких, як мета, принцип, форма, метод, прийом [210].

На сьогодні вченими виокремлено понад два десятки підходів, які використовуються в сучасній педагогіці [300]. На початку XXI ст. активно розвиваються комунікативний, ситуаційний, варіативно-модельний, соціокультурний, парадигмальний, особистісно-особистісний, гендерний, біографічний, системний, компетентнісний, проблемний та інші підходи.

У контексті проблеми нашого дослідження насамперед доцільно схарактеризувати основні педагогічні підходи до визначення сутності освітнього простору, як-от: культурно-гуманістичний (Н. Щиголева); системно-цілісний (Г. Серіков); ментально-емоційний (Р. Еверман (R. A. Everman), Ю. Копиленко й ін.); особистісно-розвивальний (Дж. Сехрест (J. Sechrest), Дж. Л. Паркер (J. L. Parker)); соціально-географічний (В. Кінєльов, О. Сошнева); дистанційний (А. В. Бейтс (A. W. Bates), Т. Еванс (T. Evans), Дж. Е. Лі (J. E. Lee) й ін.); локально-постерний (Л. Санкін, М. Кесароні (M. Cesaroni), Е. Копачков (E. Korachkov)), просторовий (Р. Пономарьов), коадаптаційний підхід (Л. Іванова) й ін. [210].

Для більшості з перелічених підходів загальним є застосування єдиних характеристик – системності; наявності просторових координат; цілісного розгляду елементів системи; інформаційності простору; територіальної цілісності освіти; особистісно розвивальної спрямованості освіти. Власне, освітній простір містить у собі: просторово-семантичний компонент (архітектурно-естетичну організацію життєвого простору учнів (архітектура шкільних будинків, організація класної кімнати, дизайн інтер'єру і т. ін.); символічний простір школи (різні символи, настінна інформація тощо); змістовно-методичний компонент (концепції навчання, виховання, навчальні програми, плани, підручники і т. ін.); форми й методи організації освіти (урок,

гра, екскурсія, об'єднання учнів, шкільне самоуправління і т. ін.); комунікаційно-організаційний компонент (особливості суб'єктів освітнього середовища – розподіл статусів, ролей, національні, вікові, гендерні особливості учнів, педагогів, їхні цінності, установки, стереотипи; комунікаційна сфера – стиль спілкування й викладання, просторова й соціальна щільність середовища суб'єктів освіти; організаційні умови – наявність творчих груп педагогів, ініціативні групи батьків і т. ін.).

Саме з цих позицій схарактеризуємо визначені підходи більш докладно.

За *культурно-гуманістичного підходу* (Н. Щиголева) сутнісною характеристикою освітнього простору є його варіативність і багатопрофільність, які взаємозалежні з багатофункціональністю. Культурно-гуманістичний підхід спрямований на створення багатовимірного соціально орієнтованого освітнього простору, що дає змогу враховувати загальнолюдські цінності. Головним напрямом у побудові й розвитку освітнього простору є забезпечення системи умов для особистісного становлення, культурного саморозвитку учня, і, насамперед, створення культурного середовища [210].

У межах *системно-цілісного підходу* (Г. Серіков) під освітнім простором розуміється своєрідний елемент суспільної формації й продукт життєдіяльності людини у формі вкладених одна в одну освітніх систем, де більша система відносно менших систем утворює відповідний освітній простір [210].

За *ментально-емоційним підходом* (Р. Еверман (R. A. Everman), Ю. Копиленко) на перше місце висуваються не обсяги знань й інформації, а значущість розвитку ментальних і емоційних можливостей і здібностей особистості, й також пов'язана з цим необхідність удосконалення методик і технологій їх формування і розвитку [210].

Особистісно-розвивальний підхід (Дж. Сехрест (J. Sechrest), Дж. Л. Паркер (J. L. Parker), Г. Абрамова) як провідний компонент освітнього простору розглядає особистість учня і його взаємодію зі змістом, методиками й

технологіями освіти [209]. Саме в освітньому просторі як частині соціального простору здійснюється процес трансляції культури новим поколінням.

В межах *соціально-географічного підходу* (В. Кінельов, О. Сошнєва) основна увага приділяється створенню єдиного світового, державного освітнього простору і єдиного інформаційного середовища, при цьому зберігаючи національні цінності і пріоритети. На перше місце висувається зв'язок освіти із соціально-економічними відносинами й державно-політичними завданнями [210].

З позицій *дистанційного підходу* (А. В. Бейтс (A. W. Bates), Т. Еванс (T. Evans)) пропонується вдосконалювання методик, які використовуються в освітньому просторі, нових засобів, мультимедійного обладнання, текстова комунікація, що дає змогу розширити межі освітнього простору до світового рівня [209].

У *локально-стендовому підході* (Л. Санкін, М. Кесароні (M. Cesaroni), Е. Копачков (E. Korachkov)) вводиться поняття малого освітнього простору окремо взятої освітньої установи, класу в реальній дійсності. Освітній простір – це місце, де відбувається взаємодія вчителя й учня, де налагоджена діяльність, спрямована на розвиток школяра [209].

З позиції *просторового підходу* (Р. Пономарьов) вважається, що до базових елементів структури освітнього простору варто віднести людину, освітнє середовище і їх взаємодію. Своєю чергою, особливості процесу взаємодії, вид освітнього середовища можуть бути підставою для виокремлення видів освітніх просторів, серед яких Р. Пономарьов називає природний освітній простір, маніпулятивний освітній простір, авторитарний освітній простір і вільний освітній простір [210]. Просторовий підхід забезпечує закладу освіти відкритість соціокультурному середовищу й вплив людських ресурсів, які володіють творчим потенціалом. Реалізація просторового підходу сприяє саморозвитку системи. Формування простору класної кімнати початкової школи доцільно розглядати в контексті формування предметно-просторового середовища закладу освіти, або освітнього простору.

Відповідно, сутність *коадаптивного підходу* (Л. Іванова) полягає в такій організації простору, за якої об'єкт функціонував би як цілісна стійка система, де господарська підсистема узгоджена з природною за принципом сумісності компонентів. У межах коадаптивного підходу формування освітнього простору здійснюється як корелятивне пристосування, у процесі якого суб'єкт пристосовується до змін простору і простір змінюється відповідно до потреб суб'єкта [210].

Як ми зазначали у п.1.1., проблема формування простору класної кімнати початкової школи України є міждисциплінарною, вона охоплює педагогічні, ергономічні, архітектурні, дизайнерські, гігієнічні й інші вимоги до такого формування, базуючись на відповідних підходах, які потребують більш докладного аналізу.

Системний підхід ґрунтується на вивченні закономірностей формування явища, що досліджується, усвідомлення його внутрішніх і зовнішніх зв'язків та механізмів об'єднання результатів дослідження в єдину теоретичну площину [36, с. 55]. У педагогіці системний підхід ґрунтується на принципі цілісності та адаптованості освітніх компонентів, відповідності їх один одному. За допомогою системного підходу в нашому дослідженні реальний суб'єкт – класну кімнату аналізуємо як сукупність компонентів, що взаємодіють один з одним у структурі початкової школи як цілісного явища.

Доповненням системного підходу традиційно виступають уже згадуваний вище системно-цілісний, системно-структурний і системно-функціональний підходи, які дають змогу аналізувати систему в її цілісності, у статичному й динамічному станах. *Метасистемний підхід* розкриває механізми розвитку простору, міжкомпонентні зв'язки й уможливорює представити простір безпечної класної кімнати як відкриту самоорганізовану, саморозвивальну систему.

Соціокультурний (об'єднує в собі цивілізаційний і формаційний) підхід передбачає розуміння опосередкованості педагогічної реальності соціокультурними контекстами більш високого порядку або її внутрішнім

саморозвитком як відносно автономно існуючої системи. За соціокультурним підходом педагогіка й освіта розвиваються завдяки впливу зовнішніх стосовно них чинників. Використання соціокультурного підходу дає змогу розглядати будь-яке педагогічне явище чи процес як елементи соціально-культурної системи, включати їх у ширший контекст людського буття. При цьому необхідно брати до уваги ментальність і традиційну культуру кожної конкретної нації, оскільки кожному типу соціуму відповідає свій тип культури, в основі якої лежить певний світогляд, певні цінності.

Соціокультурний підхід у контексті проблеми дослідження дає змогу уявити педагогічну реальність освітнього простору як відображення змін, що відбуваються в соціумі, і як прояв нових тенденцій у педагогічній культурі цього соціуму.

Соціокультурний підхід у процесі аналізу формування простору класної початкової школи уможливорює інтегрувати соціум (як соціальний простір життєдіяльності дитини) та культуру (культурні цінності, ціннісні відносини й т. ін.), коли стає можливим встановити зв'язок суб'єкта життєдіяльності та умов його становлення та розвитку.

Як стверджує сучасний український методолог історичної науки О. Михайлюк, застосування соціокультурного підходу уможливорює під новим ракурсом поглянути на суспільство, його структури, інститути, культуру, спосіб життя різних соціальних верств, проаналізувати їх трансформації за певних історичних умов [181, с. 12].

Наша увага зосереджена й на *середовищному підході* як окремій самостійній методології, як інструменті вирішення педагогічних завдань; як системі дій, спрямованих на перетворення середовища в засіб діагностики, проєктування та продукування педагогічного результату (Ю. Мануйлов, Г. Полякова) [249].

Середовищний підхід як теорія безпосереднього й опосередкованого впливу на процес освіти й особистість вихованця через середовище в історії педагогіки не новий: на значенні середовища у формуванні особистості

наголошували наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. К. Ушинський, О. Лазурський та ін. У першій половині ХХ ст. середовищний підхід реалізовувався й прихильниками педагогіки середовища (О. Калашников, М. Крупеніна, А. Макаренко, С. Шацький, В. Шульгін), і в практиці соціального виховання. Так, А. Макаренко стверджував, що «виховує не сам вихователь, а середовище» [308].

Друга половина ХХ ст. характерна тим, що у вітчизняній педагогіці ґрунтовно розроблялися технології «виховуючого» середовища, простору.

На межі ХХ та ХХІ ст. середовищний підхід активно застосовується при організації школи, де розглядається простір шкільних приміщень, меблювання та обладнання інтер'єрів школи, зокрема й класної кімнати, як один з освітніх ресурсів, стверджує Д. Косенко [133].

У ХХІ ст. В. Стрельников розглядає середовищний підхід до навчання й виховання через спеціально організоване середовище, у якому реалізуються відповідні знання, уміння та навички [308, с. 2]. До такого спеціально організованого педагогічного середовища відносимо, зокрема, й класну кімнату, позаяк лише в правильно організованому освітньому просторі особистість зможе засвоїти теоретичні знання, реалізувати їх на практиці. Як наслідок, вивчення класної кімнати як важливого складника освітнього середовища дасть змогу здійснювати грамотну організацію освітнього простору Нової української школи.

До сучасних підходів щодо формування безпечного простору класної кімнати ми включили *проблемний підхід*, який у педагогічних дослідженнях характеризується пошуком провідних ідей із проблеми дослідження. Як вважає О. Сухомлинська, проблемний підхід відображається в короткому хронологічному періоді та пов'язаний з актуальними проблемами освіти [314]. Своєю чергою, С. Гончаренко обґрунтовував, що проблемний підхід спонукає до різнопланового висвітлення обраної проблематики і формулювання висновків [59, с. 272].

У контексті порушеної проблеми важливим є *емпіричний підхід* (Г. Барнард, М. Корф), за яким здійснюється емпіричне узагальнення експериментального матеріалу. Такий підхід передбачає порівняння, систематизацію й класифікацію на підставі певних формальних критеріїв. Емпіричний підхід базується на досвіді глибокого вивчення реальних фактів життя. Наприклад, у контексті проблеми нашого дослідження, американський освітянин Г. Барнард у книзі «School architecture» (Шкільна архітектура) комплексно розглянув питання щодо будівництва та облаштування шкільних приміщень: розміщення й благоустрій ділянки, архітектура будівлі, просторова організація класних кімнат, вентиляція, опалення, освітлення, меблювання, забезпечення навчальним обладнанням, книгами, посібниками [382].

З іншого боку, формування простору класної кімнати початкової школи є предметом ергономіки, фізіології, валеології, архітектури, дизайну й ін. Таким чином, до підходів формування простору класної кімнати початкової школи цілком логічно долучаємо антропологічний, ергономічний, валеологічний підходи.

Антропологічний підхід, сутність якого обґрунтував К. Ушинський, виражається в індивідуальному підході до кожної дитини й умінні педагога створити для вихованця обстановку, найбільш відповідну його віку. У контексті проблеми нашого дослідження передбачено системне використання даних багатьох наук про людину і їх урахування під час формування простору класної кімнати початкової школи. Це насамперед стосується шкільних меблів (парт, стільців). Антропологічний підхід забезпечує використання результатів фізіології, гігієни, психології, педагогіки, ергономіки, архітектури, дизайну й ін.

Ергономічний підхід передбачає вивчення освітнього процесу як складного системного об'єкта, посилення уваги до проблем технічної, технологічної оснащеності процесу освіти, її адекватності індивідуальним особливостям педагогів і учнів (антропометричним, фізіологічним, психологічним і т. ін.),

вимогам, зумовленим змістом освіти, взаємодії педагогів і учнів із засобами праці в педагогічному процесі з урахуванням вирішальних соціальних чинників.

Ергономічний підхід має на меті забезпечити підвищення ефективності освітньої діяльності, зберегти здоров'я (безпека), розвивати особистість (комфортність, задоволеність змістом, формами, результатами діяльності). Ергономічний підхід до формування простору класної кімнати початкової школи передбачає передовсім створення ергономічного освітньо-предметного середовища, ергономічне оформлення інтер'єрів, раціональне фізіологічно й психологічно обґрунтоване оснащення робочих місць й т. ін. [227].

Ергономічний підхід, який є реалізацією вимог педагогічної ергономіки до освітнього процесу, розглядається як наукова й технологічна основа педагогічно-ергономічних умов побудови простору класної кімнати. При цьому ергономічний підхід полягає в орієнтації на «людський чинник», у повній пристосованості інформаційно-предметного середовища, засобів навчання до діяльності суб'єктів педагогічного процесу, а забезпечення функціонування системи «педагог – учень – засоби навчання – навчальне предметне середовище» є сутністю ергономічного підходу. Цілісність зазначеної системи досягається за умов визначення її основних характеристик і функцій: мети й завдань функціональної системи; місця учасників педагогічного процесу, каналів їх взаємодії; якісних характеристик учасників педагогічного процесу; якості соціальних впливів на систему; розподілу функцій між учасниками педагогічного процесу; якості і кількості засобів діяльності й потоків інформації в системі; умов освітнього простору (робочі місця, навчальні посібники й т. ін.); основних показників і критеріїв якості діяльності; організації й управління системою, контролю; динаміки розвитку системи [227].

Ергономічно-гігієнічний аспект досліджуваної проблеми знайшов відображення, зокрема, у відповідних державних нормативних документах.

Ергономічний підхід співвідноситься з валеологічним підходом, який передбачає розуміння організму людини як єдності біологічного і соціального; ціннісне ставлення до власного здоров'я та здоров'я інших. Валеологічний підхід лежить в основі організації здоров'язбережувального освітнього процесу й спрямований на збереження і зміцнення здоров'я за умов освітнього простору. Специфіка організації освітнього простору на основі валеологічного підходу полягає в створенні умов для навчання й виховання, у дотриманні здоров'язбережувальних, санітарно-гігієнічних вимог до шкільних приміщень, зокрема й до класних кімнат.

Формування простору класної кімнати початкової школи України доцільно здійснювати з урахуванням матеріально-технічних, психолого-педагогічних та естетичних умов за допомогою комплексного підходу. Цей підхід обґрунтований С. Гончаренком як «урахування впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на явище, яке досліджується, та встановлення взаємозв'язків між ними» [58, с. 74].

Задля узагальнення здобутих даних і максимально об'єктивної їх інтерпретації доцільним є застосування *інтегрованого підходу*, що поєднує риси комплексного та системного підходів. Цей підхід передбачає пізнання дослідником конкретного цілісного педагогічного явища, яке є результатом пізнання, але не як суми частин, а як нової якості завдяки змінам способів зв'язку між елементами конкретної структури [218]. Інтегрований підхід уможливорює створення системи з різних частин як цілісну сукупність елементів, що взаємопов'язані між собою і виступають органічним, єдиним цілим [90].

Останнім часом усе більшої актуальності в освіті набуває *інклюзивний підхід*, який ґрунтується на тому, що всі діти – повноцінні, рівні й активні члени суспільства. Інклюзивний підхід в освіті забезпечує однакове ставлення до всіх людей, виключає будь-яку дискримінацію дітей, але передбачає створення спеціальних умов для дітей з особливими потребами. Інклюзивний підхід передбачає створення освітнього простору класної кімнати, який би

відповідав можливостям кожної дитини, незалежно від її особливих потреб. Тому організація освітнього простору загалом і простору класної кімнати зокрема повинна базуватися на розробці і застосуванні таких рішень, які створюють умови для рівноправної участі кожної особистості в академічному і суспільному житті [230].

У формуванні простору класної кімнати на основі інклюзивного підходу необхідно дотримуватися безбар'єрності, зручності, безпеки, взаємодії, захищеності.

У класній кімнаті повинні бути чіткі візуальні й матеріальні межі простору: меблі та обладнання в класі (книжкові шафи, панелі, стелажі, столи, килимки, перегородки) розставляють так, щоб позначати наявність декількох зон із різним призначенням. Для візуального позначення меж зонування використовують різні за кольором покриття для підлоги або кольорову клейку стрічку для підлоги, що полегшує дітям з особливими освітніми потребами розуміння того, що саме цей конкретний вид діяльності відбувається в цій зоні [327].

В інклюзивному просторі класної кімнати мають бути створені освітні зони, які обладнані меблями без гострих кутів, інтерактивною дошкою, комп'ютерною технікою та наповнені розвивальними іграми та іграшками, посібниками та матеріалами. Класні меблі повинні бути мобільними, доступними, доцільними і безпечними у використанні; кількість іграшок чітко дозована. У класній кімнаті доречними є зона самостійної роботи, відсіки (за можливості) для індивідуальних занять дітей [291].

У навчально-методичному посібнику «Теорія і практика інклюзивної освіти» (2019) усі вимоги до організації простору класної кімнати на основі інклюзивного підходу викладені більш докладно [327].

Головним є те, що в правильно організованому просторі класної кімнати діти мають відчувати підтримку, свою цінність, а також рівність усіх суб'єктів освітнього процесу.

Наразі українським школам не вистачає ресурсів, кваліфікованих спеціалістів, правильно сформованих просторів класних кімнат на основі інклюзивного підходу. Для того, аби інклюзивна освіта розвивалась й була ефективною, необхідно формування інклюзивної культури в усіх учасників освітнього процесу.

Кожен із цих підходів представляє цінний методологічний матеріал, що характеризує особливості формування простору класної кімнати відповідно до змісту освіти, тому на часі нагальним є їх узагальнення на основі єдиних характеристик: системності; наявності просторових координат; розгляду елементів системи не ізольовано, а цілісно; інформатичності простору; територіальної цілісності освіти; особистісно-розвивальної спрямованості освіти.

Урахування багатьох підходів до формування простору класної кімнати як міждисциплінарного різновекторного феномену дасть змогу ефективно облаштувати сучасний безпечний простір класної кімнати початкової школи незалежної України.

Висновки до третього розділу

Аналіз специфіки формування простору класної кімнати початкової школи у 1939–1991 рр. відповідно до виокремлених підетапів (40–50-ті рр., 60-ті рр., 70–80-ті рр. ХХ ст.) засвідчив, що трансформації у формуванні цього простору регулювалися нормативними документами, які визначали вимоги до шкільних будівель і класних кімнат, що обґрунтовувалися державною політикою в галузі освіти України, специфікою освітнього процесу, матеріально-технічною базою.

Доведено, що впродовж повоєнного десятиріччя головні зусилля спрямовано на відновлення простору класних кімнат. Середина 1950-х рр. ознаменувалася зростанням темпів шкільного будівництва в усіх областях УРСР за типовими проєктами, які регулювалися будівельними і санітарними

нормами й правилами, збільшенням числа класних кімнат, навчальних кабінетів; наприкінці 1950-х рр. увага приділялась оснащенню класних кімнат, навчальних кабінетів і майстерень, забезпеченню учнів підручниками й зошитами, шкільним приладдям. У початковій школі формою навчання була класно-урочна, організація простору була фіксованою, рядно-фронтальною. За 50-х рр. ХХ ст. у класних кімнатах початкових шкіл України з'явилися перші рухомі таблиці з алфавітом і цифрами, кольорові плакати з природними та географічними об'єктами, наочні засоби з ілюстраціями до підручників; почали використовуватися проєкційні апарати для демонстрації фільмів та слайдів.

У розділі схарактеризовано авторську організацію облаштування простору класних кімнат початкової школи в 60-х рр. ХХ ст.: авторське проєктування шкільних будівель і класних кімнат архітектором Й. Каракісом; авторські концепції українських педагогів-практиків, директорів шкіл І. Ткаченка, В. Сухомлинського, П. Лосяка.

Встановлено, що до 1975 р. Й. Каракісом було розроблено понад 40 типових проєктів шкіл, за якими збудовано понад 4350 шкільних будівель. Архітектор зосереджував увагу на формуванні простору класних кімнат, їх інтер'єрі, кольоровому оформленні, експозиціях, стендах.

З'ясовано, що в 50–60-х рр. ХХ ст. директором Богданівської середньої школи на Кіровоградщині І. Ткаченком створювалося сприятливе освітньо-виховне середовище, формувався відповідний освітній простір класних кімнат. І. Ткаченко обґрунтував практику виготовлення й застосування наочності й технічних засобів у класних кімнатах для дітей молодшого шкільного віку.

Здійснено аналіз поглядів В. Сухомлинського на облаштування класної кімнати як важливого складника освітнього середовища. Педагог у працях «Павлиська середня школа», «Серце віддаю дітям» докладно описав класну кімнату для учнів початкової школи, у якій було своє господарство (вазони з квітами, шафа (із зошитами, олівцями, наочним приладдям, матеріалами для

ручної праці), стіл, лінійка або метр (для роботи на дошці), циркуль, указка, ящикок із кольоровою крейдою), господарський куточок (голки, нитки, гудзики, ганчірочки, клаптики тканини). Педагогічний колектив Павлиської школи продумано й виважено здійснював добір стендів, стіннівок, плакатів, портретів, картин для класних кімнат. Усі приміщення, коридори, класні кімнати були у школі оформлені відповідно до віку, інтересів дітей і повинні були до чогось спонукати, чогось навчати. Значне місце у спадщині педагога посідає характеристика «зелених класів» (альтанка, завита диким виноградом й хмелем; галявина, оточена з трьох сторін морозостійким сортом винограду; ще один «зелений клас» – на траві, серед зелених дерев, у глухому гаю, що переходить в яр) як складника освітнього середовища Павлиської школи.

Проаналізовано досвід П. Лосюка щодо облаштування освітнього простору школи на Гуцульщині з урахуванням природно-кліматичних, демографічних та соціально-економічних чинників гірської місцевості. Визначено унікальність формування етнографічного простору класних кімнат в Яворівській школі Івано-Франківської області.

З'ясовано, що загальними рисами схарактеризованих авторських концепцій формування освітнього простору шкіл і класних кімнат були їх гуманістична спрямованість, орієнтація на особистість учня, на створення умов для розвитку індивідуальності кожної дитини. Авторська організація облаштування простору класних кімнат початкової школи передбачала в умовах радянського дискурсу поєднання фіксованого та гнучкого типів організації простору, особливі вимоги до формування простору класних кімнат (регіональні, кліматичні, етнографічні), облаштування «зелених класів» з урахуванням науково-педагогічних, ергономічних, антропометричних, гігієнічних та естетичних вимог.

Схарактеризовано особливості організації простору класних кімнат у 70–80-х рр. ХХ ст.: за 1970-х рр. відбулося збільшення площ класних кімнат, зросли видатки на утримання класних кімнат у сільських школах, введено в дію нові державні стандарти на шкільні меблі; на початку 1980-х рр.,

відповідно до реалізації комплексної програми «Початкові класи», у радянській системі освіти чільне місце посідало питання поліпшення облаштування класних кімнат для учнів I–III класів.

Виокремлено досвід формування освітнього простору Сахнівської середньої школи Черкаської області за керівництва О. Захаренка, зокрема центру молодших класів; експериментальні пошуки стосовно формування освітнього простору в Середньоберезівській середній школі Косівського району Івано-Франківської області за керівництва В. Білавича; інноваційний підхід до формування простору класних кімнат у Зибківській середній школі на Кіровоградщині за керівництва М. Щетиніна; створення збагаченого персоніфікованого освітнього простору, що забезпечує особистісно орієнтовану освіту в авторській школі-комплексі № 3 м. Южного М. Гузика.

Доведено, що за досліджуваного періоду відбувався поступовий відхід фіксованого типу організації простору, від рядно-фронтального фіксованого розміщення парт до гнучкого типу; до відкритого, персоніфікованого освітнього простору класної кімнати, орієнтованого на особистісно орієнтовану освіту й збереження здоров'я учнів.

Схарактеризовано публікації в педагогічній пресі цієї доби, де порушувалося питання облаштування шкільних будівель, простору класних кімнат початкової школи.

Формування простору класної кімнати розглянуто як важливий компонент освітнього середовища Нової української школи– реформи загальної середньої освіти, що впроваджується в Україні.

З'ясовано, що простір класної кімнати НУШ формується відповідно до нормативної бази щодо облаштування та оновлення оснащення навчальних кабінетів.

Здійснено актуалізацію історико-педагогічного досвіду у формуванні простору класної кімнати початкової школи в сучасній Україні, простежено витоки і засади сучасних вимог до формування простору класної кімнати НУШ. На основі здійсненого узагальнення доведено, що простір класної

кімнати Нової української школи має не тільки відповідати всім викликам, вимогам і нормам, які постійно змінюються в контексті зміни соціуму, а й спиратися на ідеї вітчизняних педагогів і великий практичний досвід початкової школи України з кінця XIX і до 1991 р. Зроблено висновок, що багато аспектів, відображених у Концепції НУШ стосовно формування простору класної кімнати початкової школи, перегукуються з педагогічними ідеями й багатим практичним досвідом минулого.

У розділі схарактеризовано перспективні підходи до формування безпечного простору класної кімнати для дітей за умов пандемії COVID-19 та російсько-української війни: культурно-гуманістичний, системно-цілісний, ментально-емоційний, особистісно-розвивальний, соціально-географічний, дистанційний, локально-постерний, просторовий, коадаптивний, соціокультурний, середовищний, антропологічний, ергономічний, гігієнічний, інклюзивний та ін. Кожен із цих підходів є цінним методологічним матеріалом, що характеризує особливості формування простору класної кімнати відповідно до змісту освіти, тому на часі нагальним є їх узагальнення на основі єдиних характеристик: системності; наявності просторових координат; розгляду елементів системи не ізольовано, а цілісно; інформатичності простору; територіальної цілісності освіти; особистісно-розвивальної спрямованості освіти.

Основні положення третього розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях авторки: [222; 227; 390; 234; 236; 230; 391; 223].

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження особливостей формування простору класної кімнати початкової школи України з кінця XIX ст. і до 1991 р. дало змогу досягти поставленої мети, реалізувати завдання і сформулювати такі висновки:

1. У межах категорійно-поняттєвої парадигми досліджено етимологію й обґрунтовано зміст термінів: «початкова школа», «училище», «освітнє середовище», «освітній простір», «класна кімната», «простір класної кімнати», «формування простору класної кімнати», «шкільні меблі», «шкільна парта» та ін. З'ясовано, що класна кімната початкової школи – це основний структурний компонент шкільного простору, головне приміщення в школі, у якому забезпечуються необхідні умови для якісного освітнього процесу й усебічного розвитку дитини. Простір класної кімнати в роботі трактується як просторово-предметний компонент школи, що включає в себе каркас, шкільні меблі, матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення освітнього процесу, сукупність та певне розташування яких створює умови для організації потрібних дій суб'єктів. До складників простору класної кімнати віднесено речі, що у школі набувають особливого значення (знаки, символи, стенди, плакати, стіннівки і т. ін.).

Поняття «формування простору класної кімнати» потрактовано як процес побудови, особливості облаштування простору класної кімнати на основі впровадження освітніх досягнень з урахуванням різноманітних чинників: суспільних, економічних, культурно-історичних, архітектурних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, педагогічних, психологічних, соціальних та ін.

Поняттям «шкільні меблі» маркуємо спеціальні меблі, призначені для облаштування шкільних приміщень: парти, столи і крісла, класні дошки, шафи для збереження навчальних матеріалів й ін. До шкільних меблів віднесено

також пристрої для розміщення навчальної наочності, вітрини, демонстраційні шафи, стенди, магнітні чи коркові дошки.

2. Здійснено систематизацію й аналіз джерельної бази та окреслено історіографію проблеми.

Джерельна база дослідження систематизована за трьома підходами (проблемно-тематичним, хронологічним, персоніфікованим) і розподілена на шість основних груп:

- нормативно-правові документи з питань організації освітнього простору (положення, правила, закони, накази, постанови, інструкції, кодекси, норми й ін.);

- документи й матеріали, які зберігаються в державних архівах України (ЦДАВО України, ЦДІА, ЦДІАУ); у музеях різних регіонів України (Педагогічний музей України, Національний музей народної архітектури та побуту України, Музей народної архітектури і побуту у м. Львові імені Климентія Шептицького, Музей народної архітектури і побуту Прикарпаття, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, Музей у Колочаві «Радянська школа», Музей у Колочаві «Чеська школа» й ін.) йі Польщі (музеї етнографічного парку в Токарні);

- періодичні видання, у яких публікувалися різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали з проблеми дослідження;

- праці вітчизняних педагогів, психологів, гігієністів, архітекторів, у яких аналізувалися питання шкільних будівель, організації простору класних кімнат у визначених хронологічних межах;

- інтерпретаційні джерела (дисертаційні дослідження, монографії, брошури, статті, присвячені досліджуваній темі або дотичні до неї);

- довідкова література, інформація з якої дає змогу робити системний аналіз та узагальнення з порушеної проблеми.

Історіографію проблеми за хронологічним та проблемно-тематичним підходами розподілено на три періоди, відповідно до характерних тенденцій кожного з них: I період (1899–1917) – спроби реформування шкільної освіти в

імперську добу, «педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу» (М. Гундобін, О. Доброславін, Т. Мюнніх, Ф. Ерісман, В. Ігнат'єв, В. Фармаковський, П. Альошин, І. Скворцов й ін.); II період (1917–1991) – «формування національної шкільної політики», період становлення «української педагогіки як складової «російсько-радянської» культури» (В. Хмурий, Л. Писарева, А. Попович, В. Таран, Д. Бекарюков, С. Екель, А. Кацнельсон, Є. Турова, О. Сироватка, Й. Каракіс, О. Молокін, В. Осьмак, Є. Ортенберг, Е. Коднір, В. Майданський, І. Машков, М. Ашкіназі, О. Марзеєв, Д. Калюжний, А. Попович, С. Познанський, М. Черпінський, В. Сухомлинський й ін.); III період (90-ті роки ХХ ст. – до наших днів) – «розвиток педагогіки і школи в Українській державі», створення національної системи освіти (О. Начева, Л. Ковальський, С. Сьомка, О. Дячок, Л. Шулдан, О. Тишкевич, О. Гомон, Н. Карапузова, Є. Зімниця, Є. Починок, В. Помогайбо, В. Чепелик, О. Макуха, Т. Прибора, Т. Водолазська, Д. Косенко й ін.).

3. Схарактеризовано теорію і практику облаштування простору класної кімнати в історії вітчизняної початкової школи в досліджуваних хронологічних межах, які розподілено на окремі етапи: дореволюційний (кінець ХІХ – початок ХХ ст.), 20–30-ті рр. ХХ ст., радянський (1939–1991 рр.), у якому виділено підетапи: 40–50-ті рр., 60-ті рр., 70–80-ті рр. ХХ ст.

У межах першого етапу схарактеризовано особливості формування простору класної кімнати в різних початкових школах, зокрема:

у міністерських і церковнопарафіяльних школах формування простору класної кімнати було раціональним і досить мінімалістичним, внутрішній простір мав просте розпланування, наближене до квадрата чи прямокутника з рядно-фронтальним типом розміщення парт. В інтер'єрі використовувалися прості шкільні меблі, здебільшого парти з довгими лавами, дошки для письма, шафи для шкільного приладдя, ікони, картини, мапи й т. ін.;

у земських школах простір класної кімнати облаштовувався раціонально з урахуванням чинних науково-гігієнічних вимог, передбачав фіксоване рядно-

фронтальне розміщення парт в один або два ряди. Інтер'єр становили парти на 1–2 учнів, класна дошка, робоче місце вчителя, шафи для шкільного приладдя, ікони, картини, мапи, таблиці й т. ін.;

облаштування простору класної кімнати в школах на західноукраїнських землях зумовлювалося реальними можливостями й доцільністю. Класні кімнати мали прямокутну форму з рядно-фронтальним фіксованим розміщенням двох рядів парт, з'єднаних із довгими дерев'яними лавами, розрахованими на 4–6 учнів; на стінах обов'язковими були хрест із розп'яттям, ікони, настінні таблиці й ін.

Аналіз проєктів зразкової класної кімнати Ф. Ерісмана, земських шкіл відомих українських архітекторів К. Жукова, П. Альошина, О. Сластіона, Т. Мюнніха засвідчив, що формування простору класної кімнати, її меблювання організовувалося з урахуванням антропологічних, гігієнічних, педагогічних і соціокультурних чинників.

У 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. формування простору класної кімнати відбувалося на основі нових підходів, лабораторно-бригадного методу навчання, з'являлися нові проєкти класних кімнат, розроблялися нові моделі учнівських меблів, особлива увага приділялася шкільній парті, різноманітному устаткуванню, наочному матеріалу, підручникам, шкільному приладдю тощо. Розміщення парт у класній кімнаті було гнучким – як рядами, так і в різноманітному поєднанні для індивідуальної та групової роботи, упроваджувалася гнучка організація простору класної кімнати.

Із середини 1930-х рр. початкова школа повернулася до класно-урочної системи навчання, класні кімнати в типових шкільних будівлях стали більш стандартизованими та мали більш чітку організацію простору з рядно-фронтальним фіксованим розміщенням рядів парт. Водночас шкільні парти стали трохи більш ергономічними. У класній кімнаті почали облаштовувати внутрішньостінні шафи, на стінах обов'язковим стало вивішування картин, карт, стендів із правилами поведінки, стіннівок.

Аналіз специфіки формування простору класної кімнати початкової школи у 1939–1991 рр., відповідно до виокремлених підетапів (40–50-ті рр., 60-ті рр., 70–80-ті рр. ХХ ст.), засвідчив, що трансформації у формуванні цього простору були пов'язані із соціально-економічними умовами й завданнями, які ставила держава перед системою освіти, зокрема: загальна освіта, масове будівництво шкіл за типовими проєктами, визначення науково-педагогічних, ергономічних, антропометричних, гігієнічних та естетичних вимог, і регулювалося відповідними нормативними документами, які визначали вимоги до шкільних будівель і формування простору класних кімнат, що обґрунтовувалися державною політикою в галузі освіти України, специфікою освітнього процесу, матеріально-технічною базою.

З'ясовано, що в повоєнне десятиріччя головні зусилля були спрямовані на відновлення простору класної кімнати; середина 1950-х рр. ознаменувалася зростанням темпів шкільного будівництва в усіх областях УРСР за типовими проєктами, які регулювалися будівельними і санітарними нормами й правилами, збільшенням числа класних кімнат, навчальних кабінетів; наприкінці 1950-х рр. увага приділялась оснащенню класних кімнат, навчальних кабінетів і майстерень, забезпеченню учнів підручниками й зошитами, шкільним приладдям. У початковій школі формою навчання була класно-урочна, організація простору була фіксованою, рядно-фронтальною. У класній кімнаті початкових шкіл України з'явилися перші рухомі таблиці з алфавітом і цифрами, кольорові плакати з природними та географічними об'єктами, наочні засоби з ілюстраціями до підручників; почали використовуватися проєкційні апарати для демонстрації фільмів та слайдів.

Схарактеризовано авторську організацію облаштування простору класної кімнати початкової школи в 60-х рр. ХХ ст., як-от: авторське проєктування шкільних будівель і класних кімнат архітектором Й. Каракісом; авторські концепції українських педагогів-практиків, директорів шкіл І. Ткаченка, В. Сухомлинського, П. Лосюка.

Так, Й. Каракісом розроблено понад 40 типових проєктів шкіл, у яких він зосереджував увагу на формуванні простору класних кімнат, їх інтер'єрі, меблях, кольоровому оформленні, експозиціях, стендах.

І. Ткаченком створювалося сприятливе освітньо-виховне середовище, формувався відповідний освітній простір класних кімнат, практикувалося виготовлення й застосування наочності й технічних засобів у класних кімнатах початкової школи.

Концептуально важливою для сучасної освіти є спадщина В. Сухомлинського, який значну увагу надавав формуванню матеріальної бази Павлівської школи, обстановці класних кімнат (парти, шафи (із зошитами, олівцями, наочним приладдям, матеріалами для ручної праці), столи, лінійка або метр, циркуль, указка, ящик з кольоровою крейдою), вазони, господарський куточок), облаштуванню «зелених класів», позаяк педагог вважав, що класна кімната є важливою складовою освітнього середовища, а простір класу має велике значення для формування позитивного ставлення учнів до навчання, розвитку їхньої особистості та формування у них соціальних навичок.

Унікальний етнографічний простір класної кімнати з урахуванням природно-кліматичних, демографічних та соціально-економічних чинників гірської місцевості формувався П. Лосюком в Яворівській школі на Гуцульщині.

З'ясовано, що загальними рисами схарактеризованих авторських концепцій формування освітнього простору шкіл загалом і класних кімнат зокрема були їх гуманістична спрямованість, орієнтація на особистість учня, на створення умов для розвитку індивідуальності кожної дитини. Авторська організація облаштування простору класних кімнат початкової школи за умов радянського дискурсу передбачала поєднання фіксованого та гнучкого типів організації простору, особливі вимоги до формування простору класних кімнат (регіональні, кліматичні, етнографічні), облаштування «зелених

класів» з урахуванням науково-педагогічних, ергономічних, антропометричних, гігієнічних та естетичних вимог.

Схарактеризовано особливості організації простору класних кімнат у 70–80-х рр. ХХ ст.. Так, у 1970-ті рр. відбулося збільшення площ класних кімнат, збільшення видатків на утримання класних кімнат у сільських школах, введено в дію нові державні стандарти на шкільні меблі; на початку 1980-х рр. відповідно до реалізації комплексної програми «Початкові класи» у радянській системі освіти чільне місце посідало питання покращення облаштування класної кімнати для учнів I–III класів.

Виокремлено досвід формування освітнього простору Сахнівської середньої школи Черкаської області за керівництва О. Захаренка, зокрема центру молодших класів; експериментальні пошуки стосовно формування освітнього простору в Середньоберезівській середній школі Косівського району Івано-Франківської області за керівництва В. Білавича; інноваційний підхід до формування простору класних кімнат у Зибківській середній школі на Кіровоградщині за керівництва М. Щетиніна; створення збагаченого персоніфікованого освітнього простору, що забезпечує особистісно орієнтовану освіту в авторській школі-комплексі № 3 м. Южного М. Гузика.

Доведено, що в досліджуваній період відбувався поступовий відхід від фіксованого типу організації простору, від рядно-фронтального фіксованого розміщення парт до гнучкого типу, до відкритого, персоніфікованого освітнього простору класної кімнати, орієнтованого на особистісно орієнтовану освіту й збереження здоров'я учнів.

4. Актуалізовано історико-педагогічний досвід у формуванні простору класної кімнати як важливого компонента освітнього середовища Нової української школи – реформи загальної середньої освіти, що впроваджується в Україні.

Простежено витоки і засади сучасних вимог до формування простору класної кімнати НУШ. На основі здійсненого узагальнення доведено, що простір класної кімнати Нової української школи має не лише відповідати

викликам, вимогам і нормам, які постійно змінюються в контексті змін соціуму, а й спиратися на ідеї вітчизняних педагогів і великий практичний досвід початкової школи України з кінця XIX ст. і до 1991 р. Зроблено висновок, що багато аспектів, відображених у Концепції НУШ стосовно формування простору класної кімнати початкової школи, перегукуються з педагогічними ідеями й досвідом минулого.

Схарактеризовано перспективні підходи до формування безпечного простору класної кімнати для дітей за умов пандемії COVID-19 та російсько-української війни, як-от: культурно-гуманістичний, системно-цілісний, ментально-емоційний, особистісно-розвивальний, соціально-географічний, дистанційний, локально-постерний, просторовий, коадаптивний, соціокультурний, середовищний, антропологічний, ергономічний, гігієнічний, інклюзивний та ін.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребують питання формування простору класної кімнати в історії зарубіжної школи, погляди педагогів закордоння на проблему облаштування простору класної кімнати, аспекти підготовки майбутніх учителів початкової школи до організації простору класної кімнати НУШ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 7 навчальних зон які повинні бути у кожному класі. (2019). Нова Українська школа. URL: <https://stand-gallery.com/stati/a336076-zon-oformlennya-klasnoyi.html> (дата звернення: 16.03.2022).
2. Аббасов А. М. Опанас Сластьон: Життя і творчість. Нарис. Київ: Мистецтво, 1973. 42 с.
3. Аксельрод А. Школи. Серія Архитектура и строительство. Москва: Изд-во ААСССР, 1948. 36 с.
4. Алешин П. Ф., Маринченко А. И., Колесников В. В. Архитектура школьних зданій. Киев: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1952. 100 с.
5. Альбом рисунків шкільної меблі. Київ: Народний комісаріат освіти УРСР, Шкілпроект, 1939. 48 с.
6. Архитектура шкільних будівель. Принципи удосконалення з урахуванням енергозаощаджування : навч. посіб/ В. І. Проскуряков, Л. О. Шулдан. Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2011. 244 с.
7. Ашкіназі М. І. Про деякі підсумки роботи Шкілпроекту Наркомосвіти УРСР. *Архитектура Радянської України*. 1941. Ч.2. С. 21–24.
8. Баліка Л. М. Формування освітнього простору класних кімнат Нової української школи: 7 зон і їх характеристика. *Інноватика у вихованні*: зб. наук. пр. 2022. № 16. С.152–160.
9. Бандурівський А. Всеукраїнський Державний Інститут Охорони Здоров'я. *Шлях освіти*, 1929. № 8–9. С. 138–142.
10. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Україна кризь віки. Київ: Тов.-во «ВіР». Том 13. 324 с.
11. Басова А. Виховання під смереками. URL: <http://journal.osnova.com.ua/article/2171> (дата звернення 15.03.2022).
12. Безпека під час навчання: рекомендації щодо організації укриття. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/bezpeka-pid-chas-navchannya-rekomendaciyi-shodo-organizaciyi-ukrittya> (дата звернення 10.02.2023).
13. Бекарюков Д. Д. К вопросу о вентиляции в школьных зданиях. *Охрана здоровья детей и подростков*. 1933. № 4. С. 9.
14. Бекарюков Д. Д. Основные начала школьной гигиены. 2 изд., Москва: Журн. «Вестн. Воспитания», 1914. 577 с.
15. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: автор. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Інститут педагогіки. Київ, 2009. 43 с.
16. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. 505 с.
17. Березівська Л. Д. Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті роки ХХ ст.). *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. Житомир: Видавництво Житомир. держ. ун-ту імені Івана Франка. 2007. Вип. 36. С. 52–57.

18. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Київ: Богданова А. М., 2008. 406 с.
19. Березівська Л. Д. Ткаченко Іван Гурович (1919–1994). *Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. для студ. вузів : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської*. Київ : Либідь. 2005. Кн. 2 : ХХ століття. С. 485–491.
20. Библюк М. Прихована програма школи Василя Сухомлинського. *Шлях освіти*. 2004. № 1. С. 41–45.
21. Білавич Г. В. Організація розвивального освітнього середовища для дітей в українському приватному дошкільлі (кінець ХІХ–30-ті рр. ХХ ст.). *Молодь і ринок*. 2021. № 7/193. С. 48–53.
22. Білавич Г. В. Теорія і практика виховання господарської культури учнів та дорослих у Західній Україні (друга половина ХІХ – середина 40-х років ХХ століття) : дис. док. пед. наук : 13.00.01/ ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2016. 565 с.
23. Білавич Г. В., Височан Л. М., Борис У. З. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів нової української школи в процесі вивчення інтегрованих курсів «Я досліджую світ», «Українська мова та читання». *Збірник наукових праць «Педагогічний альманах»*. 2022. № 51. С. 42–49.
24. Білавич Г. В., Довгий О. Я., Паланиця М. Я. Математична освіта в початковій школі у вимірі сьогоденних викликів: окремі проблеми та засоби їх розв'язання. *Молодь і ринок*. 2022. № 9/207. С. 49–54.
25. Білавич Г. В., Оліяр М. П., Піддубрівна І. І. Розвиток національно-мовної особистості учня початкової школи у вимірі новітнього етапу розбудови української освіти. *Молодь і ринок*. 2021. № 10/196. С. 41–46.
26. Бондарчук В. М., Капер Ж. Д., Ходаковский В. Н. Некоторые гигиенические вопросы строительства школ в Киеве. *Гигиена и санитария*. 1973. №9. С. 84–86.
27. Боровець О. В. Організація освітнього простору Нової української школи: дидактичний аспект. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2022. № 207. С. 109–113.
28. Боровець О. В. Освітнє середовище початкової школи: сучасні підходи та вимоги. *Іноватика у вихованні: зб. наук. пр. Вип. 9*. Рівне: РДГУ, 2019. С. 114–121.
29. Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності 1917–1920 рр.: джерелознавчий аспект. *Сіверянський літопис*. 2003. № 5/6. С. 3–9.
30. Брандт А. Ф. Краткие правила относительно учебных столов и скамей. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1892. Том ССLXXIX, № 1, отд. 3. С. 1–15.
31. Братко М. В. Освітнє середовище вищого навчального закладу: пошук стратегій управління. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2014. № 22. С. 15–21.
32. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина ХІХ – 20-ті рр. ХХ століття) : автореф. дис...

канд. пед. наук: 13.00.01 / Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2005. 19 с.

33. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. Рівне, 2005. 240 с.

34. Будова соціалістичного Києва: Альбом / Передм. В. Биструкова. Київ: Вид-во Київміськради, 1932. 168 с.

35. Вагнер В. О школьных столах. Педагогический листок. 1897. № 3.

36. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

37. Вакульницька Л. Український архітектурний модерн. Сільські школи архітектора Сластіона. URL: https://texty.org.ua/articles/84244/Ukrajinskyj_arkhitekturnyj_modern_Silski_shkoly_arkhitekтора_Slasiona-84244/ (дата звернення 14.05.2022).

38. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.). Київ: Мандрівець, 1996. 359 с.

39. Верес М. К. Інтер'єри сільських шкіл України кінця XIX – початку XX століття. URL: <https://artdesign.knutd.edu.ua/wp-content/uploads/sites/33/2022/02/6-AD-4-2021.pdf> (дата звернення 23.11.2022).

40. Владимиров Я., Федорова И. Новое оборудование школ и школ-интернатов. *Народное образование*. 1960. № 12. С. 133–135.

41. Власенко А. Земські школи Опанаса Сластіона : [фотоальбом] / протоієрей Андрій Власенко ; [фот.: А. Власенко, С. Степанова]. Київ : Ін-т обдаров. дитини : Архистратиг, 2016. 151 с.

42. Водолазська Т. В. Інструменти оцінки шкільного освітнього середовища/ *Імідж сучасного педагога*. № 1 (190), 2020. С. 193–197.

43. Водолазська Т. В. Освітнє середовище як «третій учитель». *Імідж сучасного педагога*. 2018. № 4 (181). С. 10–13.

44. Водолазська Т. В. Просторова організація класу : як зонувати кабінет початкової школи. *Імідж сучасного педагога*. 2018. № 6 (183). С. 33–36.

45. Временные правила и нормы проектирования и возведения зданий и сооружений / Строительная комиссия РСФСР. Москва: «Плановое хозяйство» госплана СССР, 1929. 52 с.

46. Всеподданейший отчет обер-прокурора СВ. Синода за 1884 год. Санкт-Петербург, 1884. 789 с.

47. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных учреждениях от 1 января 1864 года. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. II. Т. XXXIX. Отделение 1-е. Санкт-Петербург, 1867. С. 1–14.

48. Высочайше утвержденный Государственным Советом и Государственною Думою Закон – «Об образовании при Министерстве народного просвещения школьно-строительного фонда и об установлении правил о выдаче пособий из средств государственного казначейства на школьно-строительные надобности начальных училищ ведомства того же

Министерства» от 22 июня 1909 года. *ПСЗРИ. Собрание III*. Том 29. № 52266. С. 582–585.

49. Гавриленко Т. Л. Державна політика щодо організації початкової освіти в Українській РСР (1964 – 1984 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Чернігів. 2014. Вип. 120. С. 92–96.

50. Гавриленко Т. Л. Методологічні засади дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *NewInception*. 2022. (3-4 (5-6)). С. 81–91.

51. Гавриленко Т. Л. Організаційні трансформації системи початкової освіти в перше десятиліття державної незалежності Україні (1991–2001). *Освітній дискурс: зб. наук. пр.* 2019. Випуск 10 (1–2). С. 59–83.

52. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2019. 422 с.

53. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект : монографія. Київ : Фенікс, 2019. 384 с.

54. Гавриленко Т. Л., Розлуцька Г. М., Сокол М. О. Принцип полікультурності у організації толерантного освітнього простору українського дошкілля. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. Педагогічні науки. 2020. № 1 (19). С. 101–106.

55. Гамалія К. М. Людина, гігієна та цивілізація у творах І. П. Скворцова. *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*. 2014. Т. 153. С. 35–39.

56. Гігієна дітей та підлітків / М. М. Надворного. Одеса: Прес-кур'єр, 2014. 142 с.

57. Гомон О. О. Архітектурно-планувальна організація освітніх комплексів «Дитячий садок – початкова школа»: автореф. дис. ... к. арх. : 18.00.02 / Київський національний університет будівництва і архітектури, 2021. 24 с.

58. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям. Київ – Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.

59. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

60. Гоцуляк М. Ф. Оснащення класу-кабінету. *Початкова школа*. 1986. № 11. С. 52–54.

61. Гриценко М. С. Нариси з історії школи. Київ : Радянська школа, 1966. 260 с.

62. Групова організація класу. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01000lqp-7c5e.doc.html> (дата звернення 25.12.2022).

63. Гузик М. Макро- і мікроструктура авторської школи М. П. Гузика. *Відкритий урок*. 2007. № 9/10. С. 15–23.

64. Гундобин Н. П. Школьная гигиена : Три лекции, прочит. в янв. 1901 г. в зале Петерб. гор. думы для г.г. преп. нач. уч-щ / [Соч.] Проф. Дет. клиники Имп. Воен.-мед. акад. Н.П. Гундобина. Санкт-Петербург : тип. М. Акинфиева и И. Леонтьева, 1902. [4], II, 87 с.
65. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : А.П.Н., 2002. 224 с.
66. Гуркова Т. Дефініції понять «освітній простір», «середовище», «освітнє середовище». *Молодь і ринок*. 2019. № 4 (171). С. 114–118.
67. Гуткин А. Я. Гигиеническая оценка школьного строительства Ленинграда за три года (1935–1937 гг.). *Гигиена и санитария*. 1938. №9. С. 19–29.
68. Гуткин А. Я. О школьном оборудовании. *Гигиена и санитария*. 1936. №2. С.67–68.
69. Гуцульська школа майбутнього. Гуцульський край. 12 жовтня 2012. URL: <https://gk.if.ua/2012/10/12/6952/> (дата звернення 23.03.2020).
70. Деміракі Т. Моделювання освітнього простору закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації концепції «Нова українська школа». *Школа і управління*. 2019. Вересень. № 3–4 (82-83). С. 59–77.
71. Державний педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Путівник. Павлиш, 2008. 50 с.
72. Державні будівельні норми В.2.2-3:2018 «Будинки і споруди. Заклади освіти». URL: <https://dreamdim.ua/wp-content/uploads/2018/08/DBN-V22-3-2018.pdf> (дата звернення 15.04.2021).
73. Дичківська І. М. Концептуальні засади інклюзивної освіти у вітчизняному та зарубіжному освітньому просторі: порівняльний аспект. *Гуманізація освітнього простору спеціальної та інклюзивної освіти: теорія і практика: колект. монографія/ за наук. ред. А. А. Колупаєвої, І. М. Дичківської*. Рівне: Волинські обереги, 2020. С. 36–48.
74. Дичківська І. М. Розвивальне предметно-просторове середовище як інноваційний потенціал Монтессорі-освіти. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр.* Випуск 16. 2022. С. 48–60.
75. Дороніна Т. О. Контамінація понять «освітній простір» та «освітнє середовище» в сучасному науково-педагогічному дискурсі. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 39. С. 177–184.
76. Дрига И. Кабинетная система занятий и школьная мебель. *Народное образование*. 1976. № 10. С. 68–74.
77. ДСТУ prEN 1729-1:2004. Меблі. Стільці та столи для навчальних закладів. Частина 1. Функціональні розміри (prEN 1729-1:2004, IDT); чинний: від 01.04.2006. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=53996 (дата звернення 14.005.2021).
78. ДСТУ ГОСТ 22046:2004. Меблі для навчальних закладів. Загальні технічні умови (ГОСТ 22046-2002, IDT). URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dstu/dstu_22046_2004/5-1-0-1863 (дата звернення 14.005.2021).

79. Дубов В. Хиби і недоліки в архітектурі новозбудованих шкіл. *Соц. Київ*. 1937. № 2. С. 24–25.
80. Дячок О. М. Принципи формування архітектури шкіл з нетрадиційними методами навчання: дис. ... канд. архіт.: 18.00.02. / Київський нац.ун-т буд-ва і архіт. Київ, 2000. 137 с.
81. Дячок О. М. Принципи формування архітектури шкіл з нетрадиційними методами навчання: автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.02. / Київський нац.ун-т буд-ва і архіт. Київ, 2000. 19 с.
82. Единые нормы строительного проектирования / Всесоюзный комитет по стандартизации при Госплане СССР. Москва : Рационализация и стандартизация, 1931. 36 бр. Серия 4: Школьно-просветительные сооружения. № 1-10. 1931. 1 бр.
83. Екель С. М. VII Всеросійський з'їзд та I Всеукраїнська нарада щодо охорони здоров'я дітей та підлітків. *Профілактична медицина*. 1929. № 7. С. 88–93.
84. Енциклопедія освіти. Друге видання, доповнене / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 1144 с.
85. Жабенко О. В. Особливості й тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946–2001 рр.): Дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / НАДУ при Президентові України. Київ, 2003. 210 с.
86. Жаринцова Ю. Д. Методика обучения слабовидящих детей: Руководство для педтехникумов и педвузов. Москва : Гос. учеб.-пед. изд-во, 1933 («Образцовая» тип.). Обл., 62 с.
87. Жук В. Н., Пустовіт Т. П. Наш рідний край: з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період [збірник]. Полтава. 1991. №12. 87 с.
88. Жуков С. М. Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Харківської губернії). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: зб. наук. пр.* Харків. 2011. №10: Сер. Історія. Вип. 44. Спеціальний випуск. С. 96–105.
89. Заглухинская Л. Н. Развитие школьного строительства в СССР *Гигиена и санитария*. 1957. №10. С. 66–71.
90. Зайцева Л. Інтегрований підхід: сутність та можливість впровадження в дошкільній освіті. *Молодь і ринок*. 2011. №12. С. 55–58.
91. Законопроект о введении всеобщего начального обучения в Российской империи, внесенный Министерством народного просвещения в Государственную Думу второго созыва 20 февраля 1907 г. *К школьной реформе*. Москва : Тип. т-ва И. Д. Ситина. 1908. С. 11–12.
92. Збірник документів, виданих у розвиток постанови ЦК ВКП(б) про початкову та середню школу / упоряд. Ю. Г. Черченко та О. М. Кошель. Харків: Рад. шк., 1932. 168 с.
93. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : за 1935 рік / видавництво Юридвидав. [Київ]: Вид. ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1935–1936. 1935 Т. 1. Вип. 1–47. 504 с.

94. Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української УРСР. Київ : Рад. шк. 1983. № 22. С. 7–13.

95. Игнатъев В. Е. Качество воздуха в классных комнатах, спальнях и других помещениях учебных заведений. *Вестник воспитания*. 1897. №3. С. 139–155.

96. Игнатъев В. Е. Требования школьной гигиены при постройке школьных зданий и классных помещений для народных школ : соображения при выборе учебных книг и оценке письма. Москва : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1902. 20 с.

97. Инструктивно-методическое письмо об использовании учебной мебели (утв. Минздравом СССР 17.07.1964 № 486-64). Москва, 1964. 32 с.

98. Инструкция врачам учебных заведений Министерства народного просвещения и формы санитарной отчетности. Санкт-Петербург : Типография В. Я. Мильштейна, 1906. 67 с.

99. Иванов В. Д. Живий образ вчителя-комуніста. *Спогади про Сухомлинського*. Київ, 1990. С. 77–78.

100. Инструктивно-методичний лист про використання навчальних меблів (затверджено 17 липня 1964 № 486-64). *Керівні матеріали про школу*. Київ: Радянська школа, 1966. С. 494–517.

101. Инструкция про порядок реорганізації шкіл в західних областях України. Київ : НКО УРСР. Управління шкіл, 1939. 19 с.

102. Калюжный Д. Н. Жизнь и деятельность А. Н. Марзеева. *Гигиена и санитария*. 1967. №11. С. 90–91.

103. Каракис И. И., Розина Е. А. Современный интерьер школ и детских дошкольных учреждений / ОИ: Общественные здания / ВНИИТИАГ Госкомархитектуры СССР. Москва, 1989. 51 с.

104. Каракис И. Ю. К вопросу проектирования новых типов школьных зданий (Из опыта типового проектирования ГИПРОГРАДа). *Проектирование и строительство школьных зданий*. Київ. 1958. С. 20–38.

105. Каракис И. Ю. Средняя школа на 400 учащихся: Некоторые конструктивные и планировочные особенности школьных зданий, проектируемых из крупных стеновых блоков. *Проектирование и строительство школьных зданий*. Київ. 1958. С. 39–52.

106. Каракис И. Ю. Экспериментальная школа в Киеве. *Жилищное строительство*. 1961. № 4.

107. Каракис И. Ю., Городской В. От эксперимента – к массовому строительству: Комплексная серия типовых проектов школ и школ-интернатов. *Строительство и архитектура*. 1960. № 11.

108. Каракис Й. Ю. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%96%D1%81_%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF_%D0%AE%D0%BB%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення 21.06.2022).

109. Каракіс І. Будівництво і проектування сільських шкіл на Україні. *Радянська школа*. 1938. № 4.
110. Каракіс І. Інтер'єр та обладнання шкільних приміщень. *Радянська школа*. 1966. № 8. С. 102–106.
111. Каракіс І. Інтер'єри шкіл і дошкільних закладів. Київ: Будівельник, 1974. 96 с.
112. Каракіс Й. Типове проектування нових шкіл і шкіл-інтернатів. *Будівництво і архітектура*. 1957. № 3. С. 3–6.
113. Каракіс Й. Ю., Познанський С. С., Черпінський М. В. Експериментальна укрупнена школа з режимом широкої аерації. *Рад. школа*. 1964. № 11. С. 94–98.
114. Карапузова Н. Д., Зімниця Є. А., Помогайбо В. М. Основи педагогічної ергономіки: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2012. 192 с.
115. Карапузова Н., Починок Є., Помогайбо В. Педагогічна ергономіка: створення комфортного та безпечного середовища у початковій школі. *Постметодика*. 2012. № 5(108). С. 8–12.
116. Карпатська Русь (Україна) в фотографіях. URL: <https://slovitar.blogspot.com/2011/12/blog-post.html?fbclid=IwAR06MIP1WSh4NyASmnIifjoAqLUW4I8XBta9vXcO9NV2xUmlo-1HKfzXCU> (дата звернення 15.03.2021).
117. Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2004. № 503. С. 3–8.
118. Кацнельсон А. Шкільне будівництво. *Комуністична освіта*. 1933. № 1. С. 51–55.
119. Керівні матеріали про школу / упоряд.: С. В. Бабич, В. О. Вікторов, С. П. Заволока. Київ: Рад. шк., 1962. 387 с.
120. Кириченко В., Ковганич Г. Виховний простір: сутність і технологія створення. *Постметодика*. 2009. № 2 (86). URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Postmetodyka/2009_2/kirichenko.pdf (дата звернення 14.05.2022).
121. Класна кімната початкової школи с. Луг, Рахівський район. 1938. URL: https://slovitar.blogspot.com/2011/12/blog-post.html?fbclid=IwAR3N5A_X-NISDZ2eL1Sa45cYyF6f-i3Fp_YAaNshugCgEag7UKWgvEVgsyl. (дата звернення 15.01.2023).
122. Класна кімната. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B0_%D0%BA%D1%96%D0%BC%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0 (дата звернення 03.03.2022).
123. Классные столы Киевской первой гимназии. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1895. 48 с.
124. Ковальский Л. Н. Архитектура учебно-воспитательных зданий. Київ: Будівельник, 1988. 144 с.

125. Ковальська Г. Л. Реорганізація мережі навчальних закладів у кварталах історичної забудови. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник*. Київ: КНУБА. 2015. Вип. 41. С. 95–99.
126. Ковальський Л. М. Проблемы развития архитектуры учебно-воспитательных зданий. дис. ... д-ра арх. 18.00.02. / КНУБА. Киев, 1995. 339 с.
127. Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. Харків: Издание народного комиссариата просвещения УССР, 1922. 767 с.
128. Коднер Е. Типовий проект радянської школи. *Соц. Київ*. 1935. № 4. С. 13.
129. Коднір Е. Деталі проектування шкіл. *Архітектура Радянської України*. 1938. №10/11. С. 30–34.
130. Колли Н. Я, Быков В. Е. Архитектура и конструкции школьных зданий: сборник материалов по проектированию и строительству. Государственное Издательство Литературы по Строительству и Архитектуре, 1954. 208 с.
131. Консулова Н. А. Принципы формирования архитектурной среды школьных зданий с учетом ее воспитательного воздействия. Дис... к-та арх.: 18.00.02. Київ, 1989. 188 с.
132. Корф Н. А. Русская начальная школа: рук. для земских гласных и учителей сельских шк. Изд. 6-е, вновь испр. и доп. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Хана, 1879. 283 с.
133. Косенко Д. Ю. Дизайн інтер'єру закладів середньої освіти: історичний розвиток і сучасні тенденції: дис. ... канд. мистец.: 17.00.07 /Київський національний університет технологій та дизайну. Київ, 2021. 316 с.
134. Косенко Д. Ю. Категорії формування предметно-просторового середовища навчального закладу. *Научные труды SWorld*. Вип. 3 (36). Т. 18. 2014. С. 105–108.
135. Косенко Д. Ю. Новий освітній простір для Нової української школи: місія нездійснена?! URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1115-novij-osvitnij-prostir-dlya-novoji-ukrajinskoji-shkoli-misiya-nezdijsnena> (дата звернення 02.04.2023).
136. Косенко Д. Ю. Новий освітній простір. Мотивуючий простір: інформаційний посібник. [Б.м.]: Мінрегіонбуд, 2019. 255 с. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/407/NOP_Motivuyuchiy-prostir.pdf (дата звернення 23.02.2023).
137. Косенко Д. Ю. Освітній простір НУШ: рекомендації та реальні можливості. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1163-osvitnij-prostir-nush-rekomendatsiji-ta-realni-mozhlivostyami> (дата звернення 15.01.2023).
138. Косенко Д. Ю. Освітній простір школи: сучасний стан дослідження, проблеми та перспективи. *Освіта майбутнього: концепції, методи, підходи : колективна монографія* / ред. Любарець В. В., Бахмат В. В. Київ : Міленіум. 2020. С. 202–215.

139. Косенко Д. Ю. Основні тенденції просторової організації та меблювання шкільного класу у першій третині ХХ сторіччя. *Art and Design*. 2019. № 3. С. 64–76.
140. Косенко Д. Ю. Просторова організація класу та шкільне меблювання кінця ХVІІІ – межі ХХ сторіччя. *Art and Design*. 2019. № 1. С. 105–116.
141. Косенко Д. Ю. Самуель Акбройт: Біля витоків сучасного шкільного дизайну. *Особистість митця в культурі : ІІ Міжнародна науково-практична конференція (20-22 квітня 2016 р.)* / ред. Білик А. А. Херсон : ФОП Грінь Д. С. 2016. С. 98–100.
142. Косенко Д. Ю. Сучасний шкільний клас в Україні: зонування та гнучка організація. *Технічна естетика і дизайн*. 2018. Вип. 14. С. 107–111.
143. Косенко Д. Ю. Учнівські меблі: розвиток, проблеми, тенденції. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2015. № 3 (86). С. 254–262.
144. Косенко Д. Ю. Як створити шкільний простір, що мотивуватиме учнів навчатися. URL: <https://nus.org.ua/articles/yak-stvoryty-shkilnyj-prostir-shho-motyvuvatyme-uchniv-navchatysya/> (дата звернення 15.01.2023).
145. Косенко Д. Ю., Мезенцева О. І. Предметно-просторова складова освітнього середовища: досвід вальдорфської школи. *Научные труды SWorld*. 2012. Вип. 4. Т. 25. С. 60–67.
146. Косик В. Новий освітній простір. Сучасне обладнання: інформаційний посібник. [Б.м.]: Мінрегіонбуд, 2019 URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/409/NOP_Suchasne-obladnannya.pdf (дата звернення 13.01.2023).
147. Костин В. И. Ворошиловград: Архитектурно-исторический очерк. Київ: Будівельник, 1981. 223 с.
148. Косяк А. Художнє оформлення школи. *Радянська школа*. 1970. № 11. С.92–100.
149. Кравцов В. Усунути хиби в роботі шкіл Зарічненського району. *Червоний прапор*. 23 вересня 1950. С. 4.
150. Красножон Н. Г. Фінансове забезпечення загальноосвітньої школи України (1943–1953 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту Українознавства*. Київ. 2007. Т. 18. С. 122–128.
151. Куліш Т. І. Педагогічний експеримент в Зибківській середній школі за керівництва М. Щетиніна (80-і рр.). *Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ століття) : навч.-метод. посіб.* / за ред.: О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. С. 370–388.
152. Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1960 рр.: Збірник док. Київ, 1968. Т. 2. 665 с.
153. Кундієв Ю. І. Бекарюков Дмитро Дмитрович. *Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія]* / ред.: І. М. Дзюба,

А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. Т. 2. URL: <https://esu.com.ua/article-38996> (дата звернення 11.12.2022).

154. Кучерепа М. М., Вісин В. В. Волинь: 1939–1941 рр.: навч. посіб. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 486 с.

155. Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр.: вимір України : дис. д. ... істор. Наук: 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2021. 549 с.

156. Лаурсонъ А. М. Частные заведения ведомства МНП. Собрание действующих законоположений и распоряжений о частных учебных заведениях и домашнем обучении. Санкт-Петербург, 1912. 338 с.

157. Леушин П. И. Акустическое благоустройство школ. *Гигиена и санитария*. 1952. №8. С.40–44.

158. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2001. 39 с.

159. Лисиця Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: монографія. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2021. 252 с.

160. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія: в 2-х т. Т. 1 (1917–1943 рр.). Київ: Видавець Ешке О.М., 2002. 328 с.

161. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія: у 2 т. Т. 2. (1943–2007 рр.). Київ : Видавництво «Ешке О.М.», 2010. 586 с.

162. Лінійчук Я. З чого ми розпочинаємо новий навчальний рік. *Соц. Київ*. 1937. № 7–8. С. 29–31.

163. Лосяк Петро Васильович. URL: <https://pnu.edu.ua/liusiuk-petro-vasylovych/> (дата звернення 21.06.2022).

164. Майданський В. Деякі хиби в практиці проектування шкіл. *Архітектура Радянської України*. 1938. №10/11. С. 39–42.

165. Макуха О. Передумови виникнення земських шкіл в Україні у ХІХ – на початку ХХ століть. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2014. Вип. 10. С. 173–178.

166. Малаков Д. Архітектор Городецький : Архівні розвідки. Київ : Кий, 1999. 235 с.

167. Малов С. Н. Учебная парта. Патент на изобретение. № 11068; заявл. 14.12.1926; опубл.30.09.1929.

168. Марзеев А. Н. Вопросы школьной гигиены и санитарии на Украине. *Гигиена и санитария*. 1952. №8. С. 37–40.

169. Маринченко О. І. Будівництво шкіл на Україні. *Архітектура і будівництво*. 1954. № 5. С. 14–18.

170. Маринченко О. І. Експериментальне будівництво шкіл на Україні. *Будівництво і архітектура*. 1958. № 12. С. 5–6.

171. Мартиненко Ю. М. Пристрій для затемнення вікон. *Радянська школа*. 1962. № 5. С.88.

172. Марченко О. В. Методологічні стратегії дослідження освітнього простору: Монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2012. 350 с.
173. Машков І. І. Швидкісне будівництво сільської школи. *Архітектура Радянської України*. 1939. № 10. С. 18–21.
174. Мащенко Н. В. Шкільна освіта у Рівенській області в 1944–1964 рр.: дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / ВНУ імені Лесі Українки, 2018. 264 с.
175. Мебель для трудшкол. При современных методах воспитания. Предварительное сообщение д-ра Л. В. Писаревой и д-ра А. Г. Попович. Киев. 1926. 7 с.
176. Мебель школьная. *Педагогическая энциклопедия : в 4 т.* / Гл. ред. И. А. Каиров и Ф. Н. Петров. Т. 2: Ж (Жак-Далькроз) – М (Мясищев, Владимир Николаевич). Москва : Сов. энцикл., 1965. 912 с.
177. Мер'є О. В., Шулдан Л. О. Типові проекти дерев'яних шкіл Галичини першої чверті ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Архітектура*. 2013. № 757. С. 28–35.
178. Методичні рекомендації щодо організації освітнього простору Нової української школи. Додаток до наказу МОН від 23.03.2018 р. № 283. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-organizaciyi-osvitnogo-prostoru-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli> (дата звернення 06.10.2022).
179. Микола Петрович Гузик. URL: https://pedagogika.at.ua/publ/pedagogichni_personaliji/mikola_petrovich_gudzik/6-1-0-349 (дата звернення 12.02.2020).
180. Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. Вып. 1. Санкт-Петербург : Синодальная тип., 1894. 63 с.
181. Михайлюк О. В. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Український селянин*. 2016. Випуск 16. С.9–14.
182. Молокін О. Подолати хиби шкільного будівництва. *Архітектура Радянської України*. 1938. № 4–5. С. 32–36.
183. Мостовой А., Матвеев К. Стандартное оборудование четырехлетки Соцвоса. *Радянська школа*. 1927. № 12. Грудень. С. 10–27.
184. Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть ХІХ ст. – 1917 р.). Київ : ПП Сергійчук М. І., 2007. 652 с.
185. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : посібник / О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан, Л. В. Пироженко та ін. ; за заг. ред. д. п. н., проф. Н. П. Дічек. Київ: Педагогічна думка, 2017. 768 с.
186. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ століття) : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 444 с.

187. Начальные училища ведомства Министерства Народного Просвещения в 1914 году. Петербург, 1916. 130 с.
188. Начева О. О. Удосконалення сітки і типів шкільних будівель в існуючій забудові (на прикладі міст України): автореф. дис. канд. архітектури: 18.00.02 / КиївЗНДІЕП. Київ, 1992. 19 с.
189. Нечепорчук А. Новий освітній простір. Безбар'єрність: інформаційний посібник. [Б.м.]: Мінрегіонбуд, 2019. 151 с. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/408/NOP_Bezbaryernist.pdf (дата звернення 23.02.2023).
190. Нешумов Б. Основные виды оборудования классов и рекреаций общеобразовательных школ. *Техническая эстетика*. 1969. № 4. С. 14–19.
191. Никитинъ А. Ф. Справочная книга для школьныхъ врачей. Съ предисловіемъ Заведывающего Врачебно-санитарной частью МНП проф. Г. В. Хлопина. Санкт-Петербург. : Изд. К. Л. Риккера, 1909. 284 с.
192. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 15.02.2023).
193. Нова українська школа: порадник для вчителя / Під заг. ред. Бібік Н. М. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
194. Новий освітній простір НУШ: рекомендації МОН щодо обладнання. URL: <https://b-pro.com.ua/statti/novij-osvitnij-prostir-nush-shho-rekomendue-mon> (дата звернення 13.01.2023).
195. Новорусский М. В. Что делать народному учителю. Руководство к оборудованию своей школы. *Русская школа*. 1913. № 5–6. С. 2–9.
196. О. В. П. Освітлення класних приміщень. *Радянська освіта*. 1929. № 11. С. 50–53.
197. Об архитектуре школьных зданий. *Труды IV съезда русских зодчих в Санкт-Петербурге*. Санкт-Петербург : [б. и.]. 1911. С.169–191.
198. Об изменении срока обучения в средних общеобразовательных трудовых политехнических школах с производственным обучением: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 10 авг. 1964 г. *Нар. Образование в СССР. Общеобразовательная шк.. : сб. докл. 1917-1979 гг.* Москва : Педагогика, 1974. С. 218.
199. Оборудование школьных учреждений. Сборник материалов. / ред. Мольнов А. В. Москва : Наркомпрос, Главсоцвос, Государственное издательство, 1928. 52 с.
200. Організація дистанційного навчання в школі. Методичні рекомендації / І. Коберник, З. Звиняцьківська. [Б.м]: ГО «Смарт освіта», 2020. 37 с. URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/06/GRYF_Metodychni_rekomendatsii-dystantsiy-na-osvita-razvoroty.pdf (дата звернення 12.02.2023).
201. Ортенберг Е. Д. На боротьбу з надмірностями в шкільному проектуванні. *Архітектура Радянської України*. 1938. №10/11. С. 28–30.

202. Ортенберг Є. Д. Типові проекти шкіл на 1939 рік 1939. *Архітектура Радянської України*. № 1. С. 29–39.
203. Освітнє середовище закладу дошкільної освіти: технології проектування : навч.-метод. посібник / О. Д. Рейпольська, І. М. Гудим, Л. І. Зайцева, І. В. Луценко, В. О. Луценко, Г. Г. Цветкова ; за ред. О. Д. Рейпольської. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 222 с.
204. Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту: Закон Верховної Ради СРСР від 19.07.1973. URL: https://leksika.com.ua/13140120/ure/osnovi_zakonodavstva_soyuzu_pcp_i_soyuznih_respublik_pro_narodnu_osvitu (дата звернення 25.01.2023).
205. Островский В. М. Школьная гигиена. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 1903. С. 633–643.
206. Осьмак В. О. Про інсоляцію класів у шкільних будинках. *Архітектура Радянської України*. 1938. № 4–5. С. 37–41.
207. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных, городских и уездных училищ за 1912 год. Київ : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1913. 564 с.
208. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных и уездных училищ за 1915 год. Київ : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1916. 598 с.
209. Павелків Р. В. Сучасні підходи до визначення сутності поняття «освітній простір». *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр.* 2020. №11. С. 6–13.
210. Павелків Р. В., Петренко І. Ф. Педагогічні підходи до формування освітнього простору: теоретичний аналіз проблеми. *Інноватика у вихованні*. 2021. Вип. 13. Т.1. С. 39–49.
211. Павленко Н. П. Гігієнічна оцінка особливостей планувальних рішень існуючих та запроєктованих загальноосвітніх навчальних закладів. *«Внесок молодих спеціалістів в розвиток медичної науки і практики»: Матеріали науково-практичної конференції з участю міжнародних спеціалістів, присвяченої Дню науки 15 травня 2014 р.* Харків, 2014. С. 151–152.
212. Павлюк І. Просвітня справа на селі. Відень: [б.в.], 1917. 87 с.
213. Паламарчук В., Чижевський Б. Концептуальні основи навчальних закладів нового типу. *Рідна школа*. 1993. №. 2. С. 7–12.
214. Парта для начальной и средней школы. Ижевск : Наркомпрос УАССР, УдГИЗ, 1936. 48 с.
215. Парта для начальной и средней школы: Чертежи и описание конструкции / Упр. Начальной школы НКП РСФСР. Упр. средн. Школы НКП РСФСР. 2-е изд., доп. [Москва] : Наркомпрос РСФСР, 1936. 32 с.
216. Парта НУШ. URL: <https://fundesk.com.ua/ua/g65650424-party-dlya-shkol> (дата звернення 15.03.2023).
217. Парта. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0#:~:text=%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%20%E2%80%94%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D0%B5%D1%82%20%D1%88%>

[D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BC%D0%B5%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%B2%2C%20%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9,%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%85%20%D1%83%D1%87%D0%BD%D1%96%D0%B2.](#) (дата звернення 24.06.2022).

218. Пастирська І. Досвід інтеграції змісту дисциплін природничого циклу (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету*. 2011. Ч. 2. С. 240–247.

219. Педагогическая энциклопедия : [В 4 т.] / Глав. ред.: И. А. Каиров (глав. ред.) [и др.]. Москва : Сов. энциклопедия, 1964–1968. 4 т. 912 с.

220. Перерва В. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.): забутий світ. Том 1. Загальна частина. Біла церква : Видавець Пшонківський О. 2014. 576 с.

221. Перша київська гімназія. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/persha-kyivska-himnaziia/> (дата звернення 12.02.2022).

222. Петренко І. Ф. Василь Сухомлинський про класну кімнату як про важливу складову освітнього середовища. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 45–48.

223. Петренко І. Ф. Вимоги до формування безпечного простору шкільної кімнати початкової школи у контексті концепції Нової української школи. *W trosce o rozwój i bezpieczeństwo dziecka we współczesnym świecie. aspekty społeczno-prawne*, redakcja naukowa Anna Pawlak, Beata Skwarek, Justyna Stadniczenko, Oksana Petrenko, Wydawnictwo Collegium Witelona Uczelnia Państwowa, Legnica 2022. С. 217–226.

224. Петренко І. Ф. Внесок лікаря-гігієніста Ф. Ф. Ерісмана (1842–1915) в організацію освітнього простору класної кімнати. *Інноватика у вихованні*. 2019. Вип. 9. С. 345–352.

225. Петренко І. Ф. До питання про організацію простору класних кімнат в церковнопарафіяльних школах українських губерній (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Нова педагогічна думка*. 2020. № 4. С. 74–78.

226. Петренко І. Ф. Енциклопедичні статті як джерела інформації в біографічному дослідженні з історії освіти: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 20 травня 2022 р. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 62–63.

227. Петренко І. Ф. Ергономічний підхід до формування простору класної кімнати початкової школи: теоретичний аналіз проблеми. *Інноватика у вихованні*. 2020. Вип. 11 Том 1. С. 214–220.

228. Петренко І. Ф. Змістове наповнення поняття «освітній простір»: теоретичний аналіз. *Сучасна парадигма неперервності розвитку вищої школи в умовах трансформації освітнього простору: електронний збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне: РДГУ, 2020. С. 91–94.

229. Петренко І. Ф. Ігрові фільми як історико-педагогічне джерело вивчення шкільного життя. *Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, м. Київ, 15 травня 2019 р. Київ: [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2019. С. 75–76.

230. Петренко І. Ф. Інклюзивний підхід до формування простору класної кімнати. *Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Умань, 22 квітня 2021 р. Умань: Візаві, 2021. С. 71–73.

231. Петренко І. Ф. Класна кімната як складова освітнього простору: актуалізація проблеми. *Теоретичні та практичні аспекти формування освітнього простору навчального закладу: світовий та вітчизняний вимір: тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 159–160.

232. Петренко І. Ф. Матеріали регіональних учительських з'їздів як джерело вивчення питання про облаштування класних кімнат (60–80-ті рр. ХІХ ст.). *Регіональні виміри розвитку освітнього простору в Україні: зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти*, м. Київ, 23 жовтня 2019 р. Київ: [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2019. С. 28–29.

233. Петренко І. Ф. Організація шкільних приміщень і простору класних кімнат початкових шкіл на українських землях (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) *Історико-педагогічний альманах*. 2020. Вип. 1. С. 11–18.

234. Петренко І. Ф. Педагогічно-ергономічні умови до формування простору класної кімнати в структурі діяльності початкової школи. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали ХІІ Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих науковців*. Рівне: РДГУ, 2020. С. 186–187.

235. Петренко І. Ф. С. Г. Карпенчук про роль особистості педагога у формуванні освітнього простору. *Виховання особистості в контексті реформування української школи і розвитку педагогічної науки (пам'яті професора С. Г. Карпенчук)*: електронний збірник матеріалів ІІ Регіональної науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ, 2019. С. 61–65.

236. Петренко І. Ф. Середовищний підхід до вивчення феномена класної кімнати в історії освіти. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій*: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 21 жовтня 2020 р. Київ: ДНПБ, 2020. С. 39.

237. Петренко І. Ф. Сутність і змістове наповнення поняття «педагогічні підходи». *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 19 травня 2021 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. С. 59–60.

238. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. праць. Хмельницький : ПП Балюк І. Б., 2013. Вип.15. С. 536–542.
239. Петренко О. Б. Проблема статевої соціалізації особистості у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського : [монографія]. Рівне : РДГУ, видавець Олег Зень, 2008. 191 с.
240. Пивоваренко О. В. Архітектура шкільних комплексів в забудові історичного Києва. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник*. Київ, КНУБА, 2015. Вип. 41. С.180–184.
241. Пивоваров Л. О. Елементи технічної естетики в школі. *Радянська школа*. 1968. № 7. С.95–100.
242. Пижов В. В. Спортивний зал у класній кімнаті. *Початкова школа*. 1973. № 3. С.46–48.
243. Писарева Л. В., Попович А. Г. Мебель для трудшкол при сучасних методах виховання. Київ, 1926. 48 с.
244. Повстенко О. І. Більше уваги проектуванню і будівництву сільських шкіл. *Архітектура Радянської України*. 1939. Ч.6. С. 26–29.
245. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. *Земские учреждения* / сост. Л. Демис. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1865. С. 2–43.
246. Положение о начальных народных училищах : (Высочайше утверждено 25-го мая – 6-го июня 1874 г.). Одесса : Типография П. Францова, 1874. 15 с.
247. Положення про вищі початкові училища (25 червня 1912 р.). *Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки* / за заг. ред. С. А. Литвинова. Київ: Рад. шк., 1961. 652 с.
248. Положення про восьмирічну школу. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 17/18. С. 2–10.
249. Полякова Г. Розвиток середовищного підходу у вищій освіті у умовах глобальних змін. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 4 (78). С. 186–199.
250. Пономаренко В., Воронцова Т., Сакович О. Безпечна і дружня до дитини школа в контексті реформи «НУШ». Київ: Алатон, 2020. 64 с.
251. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР за 21 вересня 1920 р. *Пролетарська освіта*. 1920. № 2. С. 47.
252. Постанови партії та уряду про школу. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа». 1947. 152 с.
253. Початкова освіта. *Енциклопедія освіти* / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2021. С. 784.
254. Правила и нормы застройки населенных мест, проектирования и возведения зданий и сооружений / Строит. комиссия РСФСР. Москва : Гос. техн. изд-во, 1930 (10-я тип. Мосполиграф «Заря коммунизма»). 87 с.
255. Прибора Т. Ергономічний підхід до організації інтер'єру класу. *Рідна школа*. 2017. № 3–4. С. 31–35.
256. Примерные планы школьных зданий на 40–60 и 60–100 учеников. Москва, 1898. 20 с.

257. Примерные проекты школьных зданий на 40–60 и 60–100 учеников. Москва: Московская губернская земская управа, 1902. 32 с.

258. Примерный список предметов и мебели для первоначального оборудования городского 4-классного училища по положению 24 мая 1872 года. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнарев и Ко. 1911, № 5. С. 195–197.

259. Природне і штучне освітлення В.2.5-28:2018. Київ: Мінрегіон України, 2018. 137 с.

260. Приталюк М. С., Дорошенко В. П. К вопросу о гигиенической оценке школьного строительства в условиях юга Украины. *Гигиена и санитария*. 1963. №8., С.70–73.

261. Про будівництво шкіл у містах і про прийом у вищі педагогічні навчальні заклади: Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б). *Постанови партії та уряду про школу*. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа». 1947. 152 с.

262. Про будову шкільної мережі загального навчання в УСРР. *Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік / Народний комісаріат юстиції*. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. С. 218.

263. Про вищу освіту: Закон України № 1556-VII від 1 липня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення 15.02.2021).

264. Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи: Постанова Центрального комітету компартії України і Ради міністрів Української РСР № 281 від 10 липня 1984 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP840281?an=3> (дата звернення 25.05.2021).

265. Про забезпечення початкових і середніх шкіл УСРР підручниками й наочним приладдям на 1935-36 учбовий рік. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : за 1935 рік*. [Київ]: Вид. ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1935–1936. Т. 1. Вип. 1–47. С. 67.

266. Про загальну середню освіту: Закон України № 651-XIV від 13.05.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text> (дата звернення 15.02.2021).

267. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо організації освітнього простору Нової української школи. Додаток до наказу МОН від 23.03.2018 р. № 283. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-organizaciyi-osvitnogo-prostoru-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli> (дата звернення 25.01.2023).

268. Про затвердження Примірного переліку засобів навчання та обладнання навчального і загального призначення для навчальних кабінетів початкової школи: Наказ МОН України № 137 від 13.02.2018 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-primirnogo-pereliku-zasobiv-navchannya-ta-obladnannya-navchalnogo-i-zagalnogo-priznachennya-dlya-navchalnih-kabinetiv-pochatkovoyi-shkoli> (дата звернення 25.01.2023).

269. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР. *Зб. Наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР*. 1966. №1. С.2–8.

270. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР : Закон УРСР. Київ : Рад. шк., 1959. 26 с.

271. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні : тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. *Рад. шк.* 1958. № 11. С. 3–23.

272. Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі: Постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. *Керівні матеріали про школу*. Київ, 1966. С.43.

273. Про освіту: Закон України № 1060-XII від 23 трав. 1991 р. *Законодавчі акти України з питань освіти : офіц. вид.* / Верхов. Рада України, Ком. з питань науки і освіти. Київ, 2004. 404 с.

274. Про освіту: Закон України № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 15.02.2021).

275. Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи : Постанова Пленуму ЦК КПРС 10 квітня 1984 р. ; Постанова Верховної Ради СРСР. *Про реформу загальноосвітньої школи : зб. док. і матеріалів / пер. з рос.* Київ : Політвидав України, 1984. С. 9–13.

276. Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.: Закон УРСР від 28.8.1946. URL:

https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_28.8.1946_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%BF%27%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8_%D0%B9_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%BD%D0%B0_1946%E2%80%931950_%D1%80%D1%80.%C2%BB (дата звернення 15.02.2021).

277. Про початкову і середню школу: Постанова ЦК ВКП(б). *Комуністична освіти*. 1931. № 7–8. С. 1–7.

278. Про практику демократизації управління народною освітою в Хмельницькій області. *Українська РСР. Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник*. 1990. № 11. С. 22–30.

279. Про роботу початкових класів загальноосвітніх шкіл республіки щодо підвищення якості навчання, комуністичного виховання і розвитку

учнів. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1983. № 7. С. 3–23.

280. Про усунення проявів у проектуванні й будівництві: Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР. *Радянська культура*. 1955. 10 листопада.

281. Про хід виконання Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР: Постанова Верховної Ради УРСР. *Рад. шк.* № 7. С. 3–9.

282. Про хід виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 7 липня 1972 р. № 326 «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи Української РСР»: Постанова рада міністрів Української РСР № 302 від 29 червня 1973 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP730302> (дата звернення 25.01.2023).

283. Про шкільне будівництво на 1934 рік. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1934.*: Видавництво ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1934. Т. II. № 17–39. С. 177.

284. Про шкільне письмове приладдя. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : за 1935 рік.* [Київ]: Вид. ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1935–1936. Т. 1. Вип. 1–47. С. 173.

285. Проект плану організації шкільно-санитарного надзора в городах. *Труды IX Пироговского съезда, изданные организационным комитетом съезда.* Санкт-Петербург. 1904. Том 4. С. 78–84.

286. Проект положения о школах. 19 декабря 1908 г. *Государственная дума. Созыв 3-й. Сессия 2-я. Приложения к стенографическим отчетам.* Санкт-Петербург, 1909. Т. 2. № 139. С. 574.

287. Пустовіт Т. П. Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині. *Наш рідний край / Будинок політичних знань Полтавського обкому КПУ (з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період).* Полтава: [б. в.], 1991. Вип. 12. С. 3–11.

288. Радянська Україна: Орган Центрального Комітету КП(б)У, Верховної ради Народних Комісарів УРСР. 1944, 11 березня.

289. Ревенко В. В. Початкова та дошкільна освіта в селах південної України у повоєнний період (1945–1955 рр.). Warsaw: RS Global Sp. z O. O., 2020. 76 с.

290. Резолюція I Всеукраїнського учительського з'їзду. *Вісті з Української Центральної Ради*. 1917. № 5. С. 47.

291. Рекомендаційні матеріали щодо створення Нового Освітнього Простору. URL: <http://dfrr.minregion.gov.ua/foto/upload/%D0%9D%D0%9E%D0%9F.pdf> (дата звернення 14.02.2023).

292. Рекуненко Н. Як у Дніпра учили тих, хто вчив. *Новини Дніпра*. 2017.11.10. URL: <https://nashemisto.dp.ua/2017/10/11/yak-u-dnipro-uchili-tix-xtovchiv/> (дата звернення 23.04.2022).

293. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР, 1917–1957 : наук. зап. / М-во освіти Укр. РСР, НДІ педагогіки. Київ, 1957. Т. 6

: Серія педагогічна. Державне учбово педагогічне видавництво «Радянська школа». Київ, 1957. 447 с.

294. Романюк А., Стефанів С. Обладнання навчального приміщення. *Початкова школа*. 1975. № 6. С. 66–70.

295. Савченко Я. Початкові школи на Волині. *Світло*. 1911. Кн.8. С. 37–45.

296. Санітарний регламент для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Sanitarnyj-reglament-dlya-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osvity.pdf> (дата звернення 21.02.2023).

297. Санітарні норми для садиб та будинків трудової школи з 7-ми річним курсом навчанням. Санітарні норми для садиб та будинків трудової школи 1-го концентру. Ч. 10. Постанова Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (13 квітня 1929 р.); Постанова Центральної Санітарно-Технічної Ради УСРР. *Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік / Народний комісаріат юстиції*. Харків: Укрголовліт, 1929. 802. С. 213–248.

298. Санітарні правила утримання загальноосвітніх шкіл та навчальних приміщень шкіл-інтернатів. № 397-62 від 22.05.1962. *Керівні матеріали про школу*. С.462–493.

299. Сироватка О. Більше уваги класній дошці. *Комуністична освіта*. 1939. № 10. С. 112–114.

300. Сікорський П. Основні педагогічні підходи та їх вплив на формування навчальних технологій. *Освітні обрії*. 2021. №1(52). С. 96–100.

301. Сірополко С. Історія освіти в Україні. /Український Вільний університет; Друзі товариства імені Григорія Ващенка. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.

302. Слюсаренко Н. В. Організація трудової підготовки учнів на Херсонщині (друга половина ХХ століття): Навч. посіб. Херсон : Айлант, 2006. 132 с.

303. Смолюк С. В. Формування розвивального освітнього середовища в початковій школі у 70–80-х роках ХХ століття: предметно-змістовний аспект. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2016. Вип. 31. С. 210–220.

304. СНиП II-Л.4-62 Строительные нормы и правила. Часть II. Раздел Л. Глава 4. Общеобразовательные школы и школы-интернаты. Нормы проектирования, 1973. 387 с.

305. Старжець В. І. Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Рівненський державний гуманітарний університет, Національний університет «Острозька академія», Рівне, 2019. 257 с.

306. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи / Мин-во Нар. Просв. Санк-Петербург: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1898–1908. (вип 1–7).

307. Стефанюк Г. В. Шкільництво в західній Україні під час німецької окупації (1941–1945): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2004. 27 с.
308. Стрельников В. Ю. Технологія безпосереднього управління процесом виховання студента. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/29567/> (дата звернення: 12.10.2021).
309. Строительные нормы и правила : Для обязательного применения с 1 янв. 1955 г. / Гос. ком. Совета Министров СССР по делам строительства. Москва : Гос. изд-во лит. по стр-ву и архитектуре, 1954–1957.
310. Строительство школьных зданий. Организация, проектирование и руководство строительством. Под ред. П. А. Тюркина. Сборник материалов по вопросам строительства школьных зданий... Москва–Ленинград, 1929, 140 с.
311. Сухомлинская О. В. Идеи и свершения Василия Александровича Сухомлинского (1918–1970). *Советская педагогика*. 1988. № 9. С.11–17.
312. Сухомлинский В. А. Педагогический коллектив средней школы. Москва: Учпедгиз, 1958. 207 с.
313. Сухомлинська Г. І. Сила духу і розуму. В кн. *Сучасники В. О. Сухомлинського*. Кіровоград, 1998. С. 22–36.
314. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: А.П.Н., 2003. 68 с.
315. Сухомлинська О. В. Понятійно-термінологічна система педагогічної науки як предмет наукових досліджень. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. Випуск 1(8). С. 5–17.
316. Сухомлинська О. В. Школа Сухомлинського у Павлиші – погляд крізь призму часу : науково-популярне видання. Київ : Педагогічна думка, 2013. 124 с.
317. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа. *Вибр. твори : в 5 т.* Київ : Рад. шк., 1977. Т.4. С.7–390.
318. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи. *Вибр. твори: в 5-ти т.* Київ: Рад. шк., 1977. Т.4. С.393–626.
319. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. *Вибр. тв. : в 5 т.* Київ: Рад. шк., 1976. Т. 3. С. 7–282.
320. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Харків : Акта, 2012. 537 с.
321. Сучасний кабінет початкової школи. URL: <https://univermagosvity.com/suchasnij-kab-net-pochatkovo-shkoli/> (дата звернення 24.02.2023).
322. Сушко О. О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітніх шкіл УРСР (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1981. № 9. С. 106–114.
323. Сьома сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 28 – 30 червня 1945 р. Стенографічний звіт. Київ: Держполітвидав, 1946. 603 с.
324. Сьомка С. В. Архітектурно-планувальна організація будівель ліцеїв і гімназій (в умовах України):автореф. дис. ... канд. арх.: 18.00.02 / Київ. держ. техн. ун-т буд-ва та архітектури. Київ, 1996. 16 с.

325. Таран В. Клясні робочі меблі. *Радянська освіта*. 1929. № 11. С. 38–43.
326. Таран В. Про робочу меблю в школі. *Радянська школа*. 1927. № 1. Січень. С. 14–18.
327. Теорія і практика інклюзивної освіти [навчально-методичний посібник] / Упорядник Бондар К. М. [2-ге вид., доп.]. Проект «Підтримка інклюзивної освіти у м. Кривий Ріг», 2019. 170 с.
328. Технология проектирования школьных комплексов. Вып. 3. Сост. В. И. Ежов. Москва: ЦНТИ, 1977. 62 с.
329. Тишкевич О. П. Архітектурно-планувальна організація сільських малокомплектних шкіл: дис. ... канд. арх.: 18.00.02 / КНУБА. Київ, 2010. 192 с.
330. Ткаченко І. Г. В світі прекрасного. Київ, 1965.
331. Третяк М. А. Раціонально використовувати шкільне обладнання. *Радянська школа*. 1967. № 10. С. 98–102.
332. Турова Є. Художнє оформлення школи. *Комуністична освіта*. 1935. № 7–8. С. 118–128.
333. Турянця А. В., Турянця В. В. Інвестиції Чехословаччини в освіту та культуру Закарпаття (Підкарпатської Русі) в 20-х роках ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2002. Випуск 6. С. 194–198.
334. Тутученко С. Архитектура школ. Київ: Будівельник, 1970. 33 с.
335. Тутученко С. Эксперимент в школьном строительстве: Опыт Украинской ССР. Архитектурное творчество СССР. Вып. 7. Москва: Стройиздат, 1981. С. 74–76.
336. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Київ, 1975. Т. 2. 676 с.
337. Українка Л. Волинські образки. *Твори: В 5т*. Київ, 1952. Т.3. С. 570–575.
338. Фармаковский В. И. Воздух классных комнат и принципы вентиляции. *ЖМНП*. 1913. Ч. 44, №4. С. 186–217.
339. Фармаковский В. И. Охрана здоровья учащихся : Свод практ. сведений, относящихся к сбережению здоровья детей, посещающих школу. 10-е изд., доп. и перераб. по новейшим исслед. Одесса : Е. П. Распопов, 1914. [6], 294 с.
340. Федоренко Я. Розвиток і основні проблеми освіти у сільській місцевості в період «відлиги». *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 186–188.
341. Фізеші О. Й. Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ століття: дис. ... докт. пед. наук.: 13.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 587 с.
342. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.

343. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
344. Флеров О. В. Гигиенические требования к устройству школьной парты. *Гигиена и санитария*. 1952. № 9. С. 32–37.
345. Фрідіна Р. І., Титуленко В. С. До художнього оформлення шкільного приміщення. *Радянська школа*. 1966. № 8. С. 98–100.
346. Ханко В. Мініакадемії освіти Опанаса Сластьона. URL: <https://medium.com/@slastionschools/%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%97-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8-%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B0-%D1%81%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C%D0%BE%D0%BD%D0%B0-6c0de7ad6fa6> (дата звернення 14.12.2022).
347. Хилитинський А. Класна дошка – прилад у школі. *Радянська освіта*. 1929. № 11. С. 43–47.
348. Хлопин Г. В. Вопросы школьной гигиены и педагогики на II Международном конгрессе по школьной гигиене в Лондоне. Санкт-Петербург : Типография П. П. Сойкина, 1908. 123 с.
349. Хмурий В. Про архітектуру шкільних будинків. *Радянська освіта*. 1926. № 3. С. 43–46.
350. Церковно-парафіяльна школа з с. Помоклі Переяслав-Хмельницький. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE_-_D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%B7_%D1%81._%D0%9F%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D1%96_%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%8F%D1%81%D0%B%D0%B0%D0%B2-%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9.jpg.
351. Цибулько А. Новий освітній простір. Енергоефективність: інформаційний посібник. [Б.м.]: Мінрегіонбуд, 2019. 46 с. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/418/NOP_Energoefektivnist.pdf (дата звернення 15.01.2023).
352. Цимбалару А. Д. Освітній простір: сутність, структура і механізми створення. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 1. С. 41–50.
353. Цимбалару А. Д. Теоретичні та дидактико-методичні засади педагогічного проектування освітнього простору в школі I ступеня : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.09 / НАПН України. Київ, 2014. 41 с.
354. Циренщиков А. Директива партії в дії: Про будівництво шкіл в столиці УРСР. *Соц. Київ*. 1936. № 3. С. 23–26.
355. Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / за заг. ред. Цюман Т. П. Київ. 2018. 56 с.

356. Чепелик В. Архитектура малых сельских школ начала XX века. *Планировка, застройка и благоустройство сел Украинской ССР*. Вып. 4. Киев, 1981. С. 48–56.
357. Чепелик В. В. Бесіди про українську архітектуру. Київ : Фенікс, 2013. 224 с.
358. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн. Київ: КНУБА, 2000. 196 с.
359. Чехов Н. В. Типы русской школы в их историческом развитии. Москва: Изд. т-ва «Мир», 1923. 148 с.
360. Чижевський Б. Школи нового типу в Україні: Метод. посібник. Київ, 1996. 46 с.
361. Шевченківський Гай. URL: <https://lvivskansen.org/en/archive/shkola-1880-rz-s-lybohora-skolivskogo-r-nu/> [shkola-1880-r-z-s-lybohora-skolivskogo (дата звернення 17.10.2022)].
362. Широчин С. Киевские школы межвоенного периода: история и архитектура. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2017/02/15/kyevskie-shkolyi-mezhvoennogo-perioda-istoriya-i-arhitektura/> (дата звернення 23.01.2022).
363. Шкільна хроніка. Школа в українському стилі. *Світло*. 1914. №6. С. 69.
364. Школа Йосипа Каракіса. День. 20 січня 2017 р. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/shkola-yosypa-karakisa>
365. Школа. URL: <https://www.wikiwand.com/uk/%D0%A8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0> (дата звернення 23.11.2022).
366. Школи Лохвицького земства. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%9B%D0%BE%D1%85%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0 (дата звернення 15.09.2021).
367. Шнирман Н. И. Новая модель школьной мебели. Ленинград-Москва: ОГИЗ, Государственное издательство биологической и медицинской литературы, Ленинградское отделение, 1934. 20 с.
368. Шпаковская В. Т. Архитектурная организация среды для учащихся подготовительных классов общеобразовательных школ: Автореф. дис. . канд. архитектуры: 18.00.02/ КиївЗНДІЕП. Киев, 1984. 30 с.
369. Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1945–1958 рр.). *Педагогічний альманах: зб. наук. пр./* редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 38. С. 301–308.
370. Шулдан Л. О. Архітектурне удосконалення шкільних будівель з врахуванням енергозаощаджування. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Архітектура. «Львів. Політехніка» нац. ун-т. 2008. № 632. С. 92–105.
371. Шулдан Л. О. Принципи архітектурно-типологічного вдосконалення шкільних будівель з врахуванням енергозаощаджування:

автор. дис. канд. арх.: 18.00.02/ Національний університет «Львівська політехніка». Львів 2007. 23 с.

372. Шулдан Л. О., Штендера А. Ю. Архітектура народних шкіл у роботах Тадеуша Вацлава Мюнніха. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Архітектура.* 2013. № 757. С. 424–433.

373. Экель С. М. Санитарно-гигиеническая характеристика школьных новостроек 1935/36 г. в крупных городах Украины. *Гигиена и санитария.* 1938. №3. С. 31–38.

374. Энциклопедический словарь: В 48 т. / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. Санкт-Петербург: Брокгауз, Эфрон, Прачечный пер., 1890. 1900 с.

375. Эрисман Ф. Ф. Классные столы в наших учебных заведениях. *Вестник воспитания.* 1896. № 4. С. 127–144.

376. Эрисман Ф. Ф. Краткий учебник по гигиене. 3-е изд., испр. и доп. Москва: А. А. Карцев, 1912. 524 с.

377. Эрисман Ф. Ф. Соображения об устройстве образцовой классной комнаты, согласно требованиям современной гигиены. Москва: 1888. 10 с.

378. Эрисман Ф. Ф. Соображения по вопросу о наилучшем устройстве классной мебели. Москва: тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. 15 с.

379. Ярошинська О. Теоретичні і методичні засади проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи: дисер. док. пед. н. : 13.00.04 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2015. 544 с.

380. Ясієвич В. Є. Київський зодчий П. Ф. Альошин. Київ: Будівельник, 1966. 66 с.

381. Akbroit S. Mein Schulsystem und die hygienische Schulbank. *Hyg. Rundschau.* 1898. Vol. 8, № 5. P. 257–264.

382. Barnard Henry. A. S. Barnes & Company. School buildings. 1849. 383 p.

383. Bruchnalski K. Obraz szkolnictwa ludowego w dwunastu powiatach Galicji w okresie pieciolecia 1909–1914. Lwow: Towarzystwo wydawnicze, 1920. 168 s.

384. Dychkivska I., Ionova O., Druhanova O., Luparenko S. Childcare and Educational Activities of Religious and Public Organizations in Western Ukraine in 1900-1930. *International journal of applied exercise physiology.* 2020. Vol. 9. Issue 8. P. 55–61.

385. Innovative Learning Environments. Paris : OECD Publishing, 2013. 220 p.

386. Münnich T. Budowa szkół ludowych w Galicji. *Czasopismo Techniczne,* 1898. № 24. S. 321–327.

387. Münnich T. Budowa szkół ludowych w Galicji. *Czasopismo Techniczne,* 1898. № 23. S. 264–297.

388. Münnich T. Wspomnienie posmiertne. *Czasopismo techniczne. Lwów: Organ towarzystwa Politechnicznego,* 1900. S. 184–185.

389. Nair P., Fielding R. *The Language of School Design: Design Patterns for 21st Century Schools*. 3rd ed. Education Design Architects, 2013. 236 p.
390. Petrenko I. Modern approaches to creating a safe space for children: educational security projects in Ukraine. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy Naukowe*. nr 41(4)/2021 p. 73–81.
391. Petrenko S., Petrenko I. Formation of primary school classroom space in the convention of the COVID-19 pandemic. *The VII International Science Conference «Modern science and practice»*, March 26 – 27, 2021, Boston, USA. P. 54–55.
392. Sanoff H., Pasalar C., Hashas M. *School Building Assessment Methods*. Washington, DC : National Clearinghouse for Educational Facilities, 2001. 42 p.
393. Tondeur J., Herman F., De Buck M., & Triquet K. (2017). Classroom biographies: Teaching and learning in evolving material landscapes (c. 1960-2015). *European Journal of Education*, 207. №.52(3). P. 280-294.
394. Walasek S. Budownictwo szkół elementarnych (ludowych) w Galicji i Królestwie Polskim na łamach czasopism przełomu XIX i XX wieku. *Biuletyn Historii Wychowania*. 2015. №33. P. 41–56.

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

395. Додаткова розробка звітів ОБЛВНО початкових, семирічних і середніх школах про групування шкіл за кількістю вчителів, класів та учнів за 1958-1959 н/рік, форма Д-6 та Д-8. *ЦДАВО України*. Ф. Р 166. Оп. 15. Спр. 2499. 59 арк.
396. Документи, направлені до ЦК Компартії, Ради Міністрів УРСР та інших державних органів з питань народної освіти (довідні, інформації, листи). 12 січня–31 травня 1976 р. *ЦДАВО України*. Ф. Р 166. Оп. 15. Спр. 8874. 171 арк.
397. Закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і других класів двокласних шкіл та про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 118.212.580 крб (26 січня 1919) Законопроекти (копії) та пояснюючі записки до них, надіслані до Ради Міністрів УНР Міністерством освіти т.11-й – по нижчій і вищій початковим школам. 6 грудня 1918 р. – 14 листопада 1919 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 10. 118 арк.
398. Законопроект та документи до них про відкриття початкових шкіл, курсів для педагогів та з інших питань нижчої освіти: 19 квітня –23 грудня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 771.
399. Зведена додаткова розробка звітів по початкових, семирічних, середніх школах УРСР про змінність занять та матеріальне забезпечення шкіл на початок 1959–1960 н.р. *ЦДАВО України*. Ф. Р 166. Оп. 15. Спр. 2739. 39 арк.

400. Постанова Тимчасового робітничого і селянського уряду УСРР про передачу всіх учбових закладів України у відання відділу освіти. Положення про організаційно-інструкторський відділ та підвідділи з'їздів-курсів відомства Наркомосу УСРР, звіт і доповідна записка про діяльність підвідділу з'їздів-курсів. Листування з відділами Наркомосу УСРР про організацію Рад при Наркомосі (14 червня – 12 серпня 1919). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 19. 44 арк.

401. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1959–1960 н.р. *ЦДАВО України*. Ф. Р 166. Оп. 15. Спр. 2928. 128 арк.

402. РНК УРСР. Доповідна записка «Про роботу шкіл УРСР в 1941–1942 н. р. та про підготовку до навчального року» (17 травня 1942 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 5 (Доповідні записки Народного комісаріату освіти УРСР до РНК УРСР з питань народної освіти УРСР. 17 травня – 11 грудня 1943, 95 арк.).

403. Розпорядження Міністра освіти І. Огієнка про організацію управління освітою в УНР, доповіді управляючого загальним департаментом про утворення «Ради міністра» при Міністерстві освіти та департаменту освіти про свою діяльність. Наказ Директорії УНР про призначення міністром освіти Антона Крушельницького та відмова його від посад міністра з політичних цінностей України; зауваження культурно-просвітницької комісії трудового конгресу про організацію роботи Міністерства та ін. (23 грудня 1918 р. – 22 липня 1919 р.). До пана Міністра народної освіти і мистецтва (20 лютого 1919 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 4.

404. Стенограма 1-го Всеукраїнського з'їзду губернських відділів народної освіти 28-30 березня 1920 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 874. 181 арк.

405. Ухвалений Радою Міністрів закон про об'єднання до одного типу різнорідних нижчих початкових шкіл, 6 серпня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 771, арк. 53–53 об.

Архів Національного музею народної архітектури та побуту України (Київ)

406. Верговська М. Тематико-експозиційний план церковнопарафіяльної школи з с. Лоташеве Тальнівського р-ну Черкаської області. *Архів НМНАПУ*. 2013 р. Оп. 27. Спр. 8. 34 арк.

407. Отчет о деятельности музея в 1979 г. [Машинопис, рукопис]. *Архів НМНАПУ*. Оп. 5. Спр. 2. 152 арк.

408. Сидоренко Р. Пояснювальна записка до тематико-експозиційного плану інтер'єру церковно-парафіяльної школи та житла вчителя кін. ХІХ – поч. ХХ ст. з с. Лоташеве Тальнівського р-ну Черкаської області. *Архів НМНАПУ*. 1977 р. Спр. 4. 34 арк.

409. Школа із с. Лоташеве Тальнівського району Черкаської області. *Архів НМНАПУ*. 2011 р. Оп. 2. Спр. 33. 9 арк.

Державний архів Рівненської області

410. Отчет о выполнении плана капитальных вложений и плана ввода в действие основных фондов за 1950 г. *Державний архів Рівненської області*. Ф. Р-2. Оп. 4 А. Спр. 24. 30 л.

Центральний державний історичний архів України (ЦДАУ) у м. Львові

411. Типові плани шкіл с. В'язівниця (Ярославського повіту) і містечка Миколаєва. 1920–1921 рр. *ЦДАУ у м. Львові*. Ф. 146. Оп. 48. Зв'язка 10. Спр. 163, 8 арк. Пол. Рукопис.

Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького

412. Паспортизація пам'ятки. Школа с. Бусовисько Старосамбірського району Львівської області. Коротка історична довідка. *Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького*, Львів.

413. План класної кімнати. *Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького*, Львів.

414. Сектор Бойківщина: школа зі с. Бусовисько (1880 р.). URL: <https://lvivskansen.org/archive/shkola-1880-r-z-s-lybohora-skolivskogo-r-nu/> (дата звернення 12.06.2021).

Педагогічний музей України

415. Використання технічних засобів на уроках, вчитель Столярова К. О., СШ 6, м. Житомир. Б. р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 81. Офсет кольоровий. 12,1×17,3 см.

416. Вчителька Желдубовська Д. С. разом з учнями слухають запис на магнітофоні, Волинська обл. 1973 р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 40. Офсет чорно-білий. 11,9×17,8 см.

417. Класна кімната початкової школи в СШ № 119, м. Одеса. Б. р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 84. Офсет чорно-білий. 13×18 см.

418. Робоча кімната для учнів 1–3 класів, Запорізька СШ № 7. Б. р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 107. Офсет чорно-білий. 8,5×11,3 см.

419. Робоча кімната для учнів 1–3 класів, Запорізька СШ № 7. Загальний вигляд кімнати. Б. р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 109. Офсет чорно-білий. 8,5×11,5 см.

420. Робоча кімната для учнів 1–3 класів, Запорізька СШ № 7. Загальний вигляд кімнати. Б. р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 110. Офсет чорно-білий. 8,5×11,5 см.

421. СШ № 6, учні за роботою, вчитель Столярова К. О., м. Житомир. Б. р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 82. Офсет кольоровий. 12,1×17,3 см.

422. Урок музики в СШ № 87 м. Києва, 2 клас. 1977 р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 49. Офсет чорно-білий. 12,3×17,4 см.

423. Урок ручної праці в I класі. м. Вінниця. Б. р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 65. Офсет чорно-білий. 18×24 см.

424. Урок самопідготовки в СШ № 119, м. Одеса. Б. р. *Педагогічний музей України*. Фотокомплекс. Папка «Початкова школа». Фото № 84. Офсет чорно-білий. 13×18 см

425. Фото класної кімнати 3 класу 32-ї восьмирічної школи в м. Львові. 1960. *Педагогічний музей України*. Без інв №. 1 арк.

Польські музеї

426. Chałupa z woli szczygiełkowej. *Wiejska szkoła*. URL: <https://tropter.com/pl/polska/tokarnia/park-etnograficzny-w-tokarni?gid=1&pid=37271> (дата звернення 15.03.2021).

427. Muzeum wsi kieleckiej. URL: <https://www.mwk.com.pl/o-muzeum/park-etnograficzny-w-tokarni/4771-sektor-swietokrzyski> (дата звернення 15.03.2021).

Ужгородський музей архітектури та побуту «СКАНСЕН»

428. Школа з с. Синевирська Поляна, Міжгірського району. Інтер'єр класу 1883 р. *Ужгородський музей архітектури та побуту «СКАНСЕН»*. URL: <https://tyssa.ozdorov.info/p/2012-07-15.html?m=1>] (дата звернення 15.01.2023).

Музей народної архітектури і побуту Прикарпаття

429. Бойківська хата. *Музей народної архітектури і побуту Прикарпаття*. URL: <https://www.karpaty.info/ua/uk/if/fr/krylos/museums/architecture/#gallery-13> (дата звернення 15.01.20).

Музейний комплекс «Старе село» у Колочаві

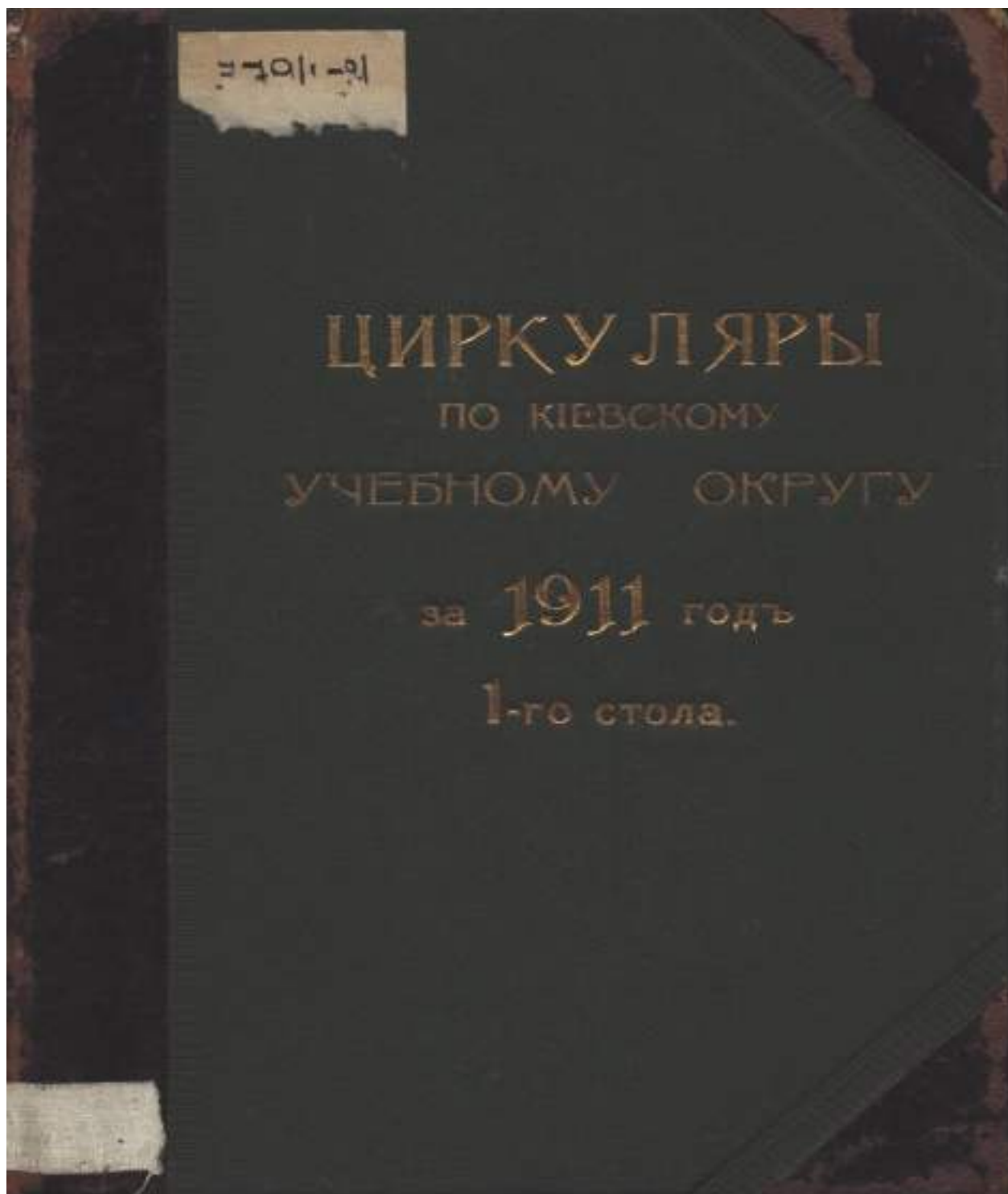
430. Класна кімната для учнів молодшого шкільного віку в школі с. Колочава Закарпатської області. 1940–50-ті рр. URL: <http://kolochava.com/ua/selo-10-muzeiv/radianska-shkola.html> (дата звернення 23.04.2022).

431. Чеська школа. URL: <http://kolochava.com/ua/selo-10-muzeiv/cheska-shkola.html> (дата звернення 15.08.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

**Примерный список предметов и мебели для первоначального
оборудования городского 4-класснаго училища
по положенію 24 мая 1872 года.
Циркуляр по Киевскому учебному округу**

IX. Примѣрный списокъ предметовъ и мебели для первоначальнаго оборудованія городского 4-класснаго училища по положенію 24 мая 1872 года.

№ по порядку.	Названія предметовъ.	Число предметъ.	Цѣна одного.		Сумма.	
			Р.	К.	Р.	К.
1	Образъ Спасителя съ лампадой	7	5	—	35	—
2	Портретъ ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА въ золоченой багетной рамѣ съ короной	1	15	—	15	—
3	Двухмѣстныхъ ученическихъ партъ, соответствующихъ росту учащихся (по Эрисману) отполированныхъ или окрашенныхъ масляной краской. По числу учащихся	80	8—15	—	около 900	—
4	Классныхъ досокъ, окрашенныхъ масляной черно-матовой краской, висячихъ или стоячихъ Тоже желательно изготовить съ наклееннымъ линолеумомъ. Въ собственныхъ зданіяхъ линолеумъ въ рамѣ (въ видѣ доски) можно прямо прикрѣпить къ стѣнѣ	4	15	—	60	—
5	Столъ въ классѣ для учителя	4	4	—	16	—
6	Сорные ящики въ классы	4	3	—	12	—
7	Вѣшалки	—	—	—	30	—
8	Часы стѣнные	1	25	—	25	—
9	Стульевъ вѣнскихъ	24	3	—	72	—

№№ по порядку	Названія предметовъ.	Число предметовъ.	Цѣна одного.		Сумма.	
			Р.	К.	Р.	К.
10	Столъ для учительской, покрытый клеенкой, съ 6 ящиками для учителей	1	20	—	20	—
11	Этажерка для учительской	1	6	—	6	—
12	Пасвательницы	6	—	50	3	—
13	Корзинъ для бумагъ	2	—	60	1	20
14	Сосудъ для воды изъ цинка съ фильтромъ изъ угля и песку.	1	10	—	10	—
15	Зеркало для учительской	1	5	—	5	—
16	Рукомойникъ цинковый въ видѣ шкафчика или мраморный	1	15	—	15	—
17	Шкафы для библіотеки	2	40	—	80	—
18	Шкафы для учебныхъ пособій	2	40	—	80	—
19	Шкафъ для картинъ на картонѣ	1	60	—	60	—
20	Шторъ на окна изъ парусины по числу оконъ, на солнечной сторонѣ расположенныхъ	12	3	—	36	—
21	Раздвижная лѣстница	1	4	—	4	—
22	Подставка въшалка для картъ	1	5	—	5	—
23	Письменный столъ для канцеляріи съ ящиками	1	35	—	35	—
24	Аптечка для докторской	1	25	—	25	—
25	Столъ и кушетка, обитая клеенкой для докторской	2	20	—	20	—
26	Кровати для сторожей	2	6	—	6	—
27	Табуреты дубовые	6	1	—	6	—

№№ по порядку	Названія предметовъ.	Число предметовъ.	Цѣна одного.		Сумма.	
			Р.	К.	Р.	К.
28	Столы (полушкафы) для сторожей	2	4	—	8	—
29	Лампа висячая для учительской	1	10	—	10	—
30	Лампа для канцелярїи	1	4	—	4	—
31	Лампа для 2 сторожей и передн.	3	—	—	2	—
32	Графинъ для воды, подвось и 2 стакана и полоскательница для учительской	5	—	—	3	—
33	Тоже для докторской	5	—	—	3	—
34	Полотенецъ для учителей и учениковъ 1 дюжина	12	—	—	3	—
35	Рукомойникъ для учениковъ.	1	—	—	3	—
36	Шкафъ для завтраковъ	1	15	—	15	—
37	Указки для каждаго класса.	4	—	30	1	20
38	Термометры комнатные для классныхъ комнатъ и учительской	5	—	50	2	50
39	Термометръ наружный	1	1	—	1	—
40	Рамокъ для расписаній уроковъ и списковъ учениковъ	10	—	50	5	—
Всего на сумму около		—	—	—	1600 р.	—

Додаток Б

Класна кімната міністерської початкової школи в Катеринославі

[292]

Додаток В. 1**Церковнопарафіяльна школа з с. Помоклі,
Переяслав-Хмельницький район Київська область**

[350].

Додаток В. 2**Класна кімната церковнопарафіяльної школи с. Помоклі,
Переяслав-Хмельницький район Київська область**

[187].

Додаток Г. 1
Церковнопарафіяльна школа с. Лоташеве,
Тальнівський район Черкаська область

[409, арк. 2].

Додаток Г. 2

Класна кімната церковнопарафіяльної школа с. Лоташеве,
Тальнівський район Черкаська область

[365].

[406].

Додаток Г. 3

Проект церковнопарафіяльної школи у Волинській єпархії

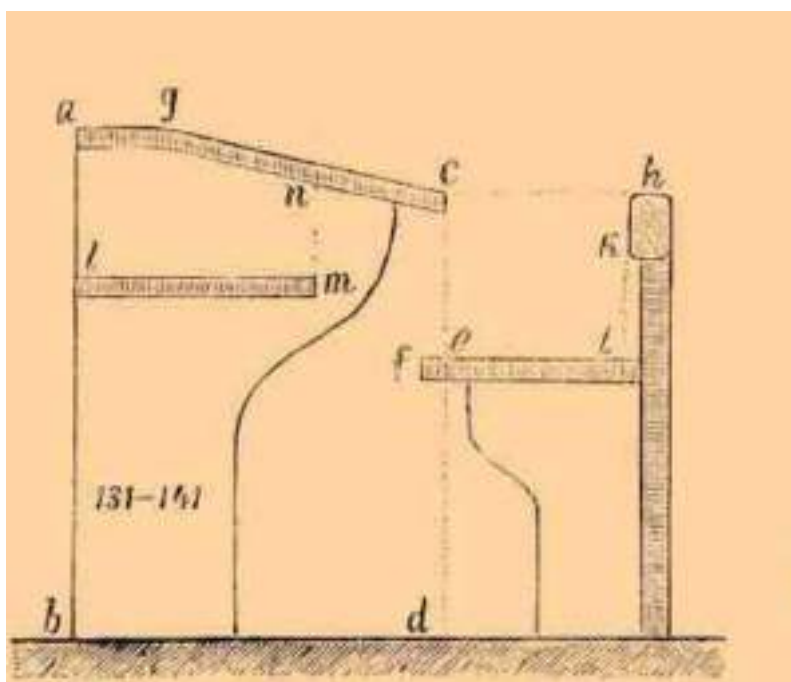
[220, с. 197].

Додаток Д
Додаток Д. 1
Парта Ф. Ерісмана

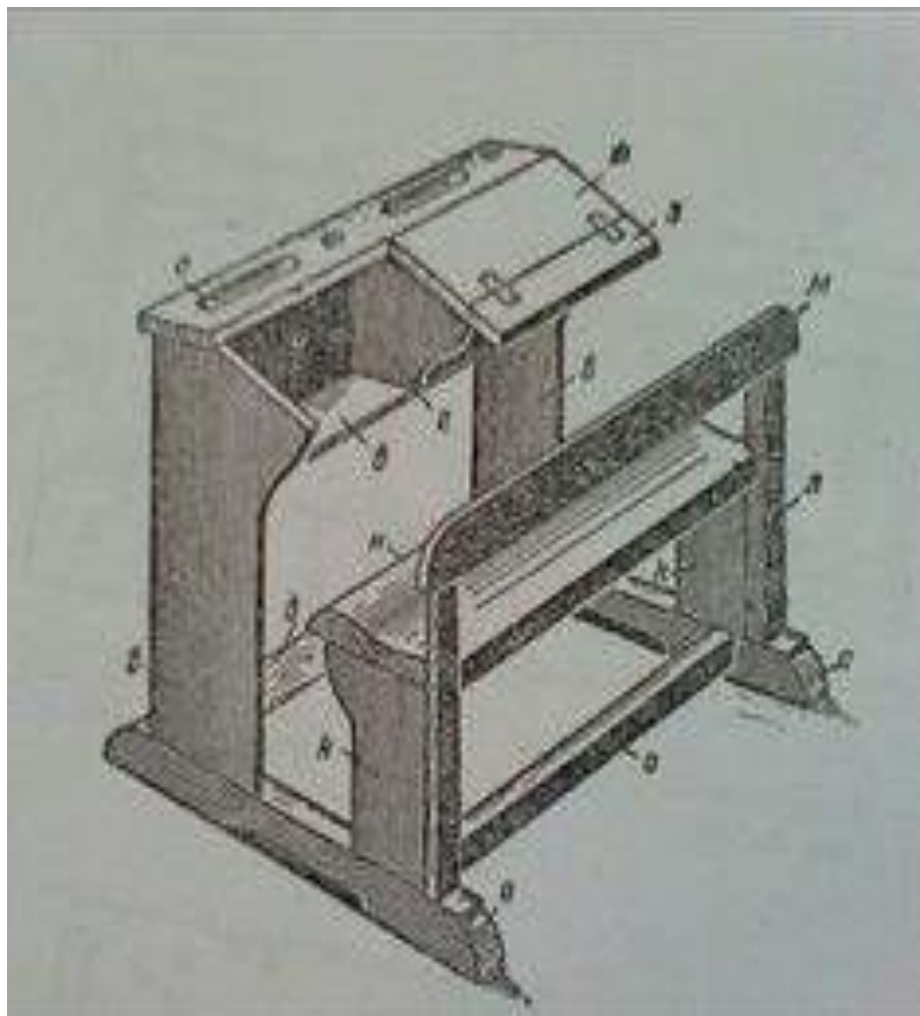
[З відкритих джерел інтернету].

Додаток Д. 2
Креслення парти Ф. Ерісмана

[205].

Додаток Е
Парта Короткова П. Ф.

[З відкритих джерел інтернету].

Додаток Ж

Таблиця розмірів столів за Ф. Ерісманом

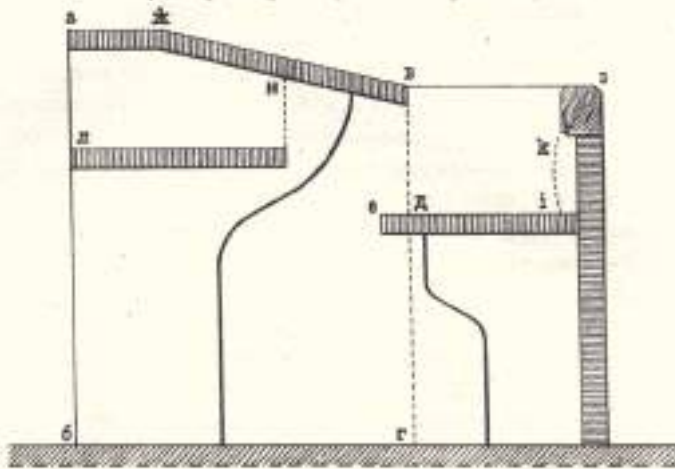
Ріст учнів у вершках і сантиметрах	Висота столу		Диференція	Висота лавок	Ширина дошки стола		Довжина стола	Дистанція	Висота спинки над лавкою	Відстань спинки від краю дошки	Ширина спинки	Ширина полицки для книг				
	Передній край	Задній край			Наклонна частина	Горизонтал ьна частина										
27-29 (120- 130 с.)	14	12 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{1}{2}$	7 $\frac{1}{2}$	9	2 $\frac{1}{2}$	24 26 -1 27	4 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{1}{2}$	13/5	5 2/3					
29 $\frac{1}{2}$ -32 (131- 141 с.)	15 $\frac{1}{2}$	13 2 / 5	4 4/ 5									8 $\frac{1}{4}$	4 4/5	4 4/5	1 4/5	6 2/3
32-34 $\frac{1}{2}$ (142 – 152 с.)	16 2/ 5	14 5 / 8	5 1/ 5									9 $\frac{1}{2}$	5 1/5	5 1/5	1 4/5	6 2/3

[376, с. 198].

Къ стр. 60—64.

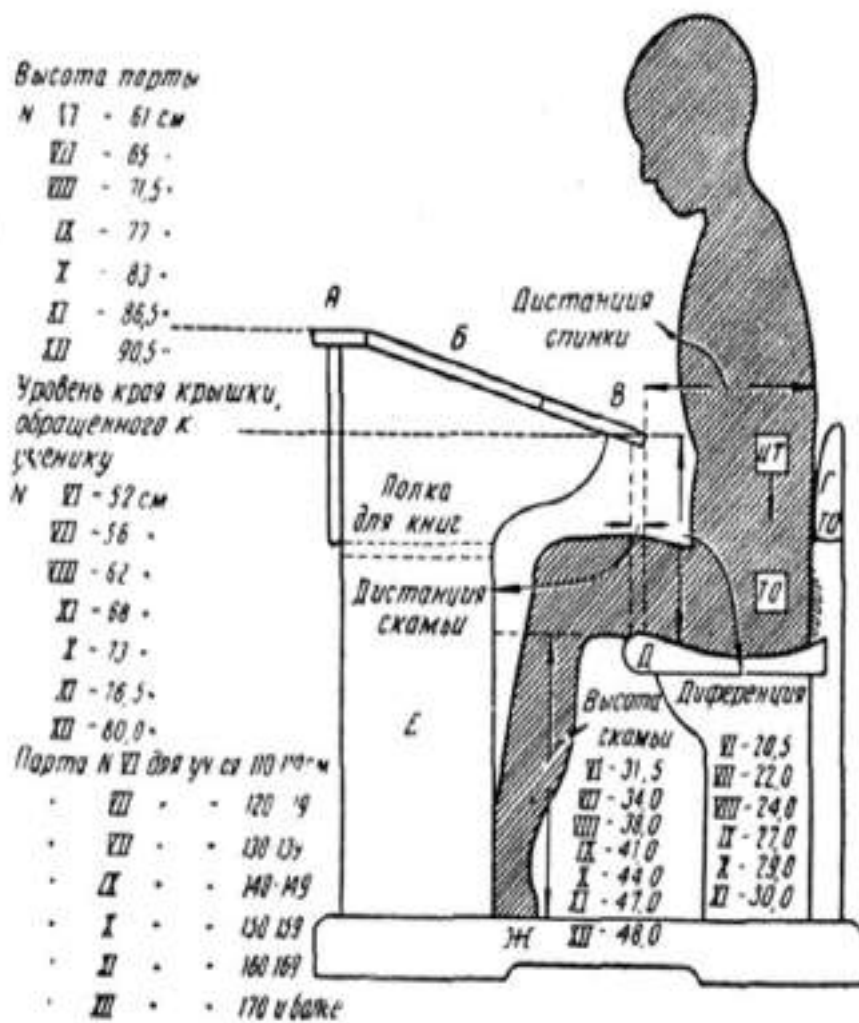
Правильно устроенный столъ для роста $29\frac{1}{2}$ —32 верши.

(Всѣ размеры парты въ вершках).

а-б—Высота передняго края $15\frac{1}{2}$	д-г—Высота скамьи надъ поломъ . . . $8\frac{1}{2}$
в-г—Высота задняго края . . . $13\frac{1}{2}$	а-и—Высота спинки для сидѣвшаго . . . $4\frac{1}{2}$
в-д—Дифференція $4\frac{1}{2}$	з-в—Расстояние между край доски стола
д-е—Дистанція 1	з-к—Ширина спинки . . . $1\frac{1}{2}$
з-ж—Ширина наклонной части доски стола 9	л-м—Ширина нижн. полки $6\frac{1}{2}$
з-ж—Ширина горизонтальной части доски стола $2\frac{1}{2}$	

[376, с. 198].

[376, с. 198].

Додаток И
Підручник з гігієни Ф. Ерісмана

Ф. Ф. Эрисманъ.

КРАТКІЙ УЧЕБНИКЪ
ПО
ГИГИЕНЪ.

Третье исправленное и дополненное издание.
Съ 66 иллюстраціями.

МОСКВА.
ИЗДАНИЕ А. А. КАРЦЕВА.
1912.

А. Классная комната.

Классная комната представляет самую важную часть школьного здания, и весь план постройки послѣдняго обязательно долженъ подчиниться тѣмъ требованіямъ, которыя, съ санитарной точки зрѣнія, предъявляются къ классной комнатѣ. Отсылая читателей, въ отношеніи общихъ санитарныхъ условій ея, какъ помещенія, въ которомъ находятся люди, къ соответственнымъ отдѣламъ, мы будемъ здѣсь говорить объ обстановкѣ классной комнаты лишь постольку, поскольку она обуславливается спеціальнымъ назначеніемъ этого помещенія.

а. Форма, абсолютная и относительная величина классной комнаты.—Особенности школьной жизни (необходимость съ послѣднихъ скамеекъ ясно видѣть написанное на классной доскѣ и слышать то, что говоритъ учитель безъ особеннаго возвышенія голоса, условія дневного освѣщенія, школьная дисциплина и проч.) требуютъ установленія извѣстныхъ нормъ или предѣльныхъ величинъ для размѣровъ классныхъ помещеній.

Предѣльная длина класса обуславливается главнымъ образомъ требованіемъ, чтобы дѣти, сидяція въ заднемъ концѣ комнаты, могли различать всѣ цифры и буквы, которыя пишутся на классной доскѣ при извѣстной минимальной величинѣ ихъ. Опытъ показалъ, что на разстояніи 9 метровъ буквы, написанныя мѣломъ на классной доскѣ, читаются свободно только въ такомъ случаѣ, если онѣ не ниже 4 сант.; при разстояніи же въ 12 метр., высота буквъ должна равняться по крайней мѣрѣ 5.5 сант.; при плохомъ освѣщеніи размѣръ буквъ долженъ быть соответственно увеличиваемъ (*Горнеръ*). На этомъ основаніи, а равно и въ интересахъ учителя, длина классной комнаты, по согласнымъ требованіямъ авторовъ, не должна превышать 10 метровъ.

Глубина (ширина) комнаты должна быть такова, чтобы, предполагая исключительно лѣвостороннее (см. ниже) освѣщеніе, всѣмъ ученикамъ, даже сидящимъ на наиболѣе отдаленныхъ отъ оконъ мѣстахъ, было обезпечено достаточное количество свѣта и въ пасмурные дни. Съ этой точки зрѣнія глубина классной комнаты въ 7 метровъ считается предѣльной.

Такимъ образомъ, максимальная величина квадратной площади классной комнаты равняется 70 кв. метр., а глубина ея относится къ длинѣ, какъ $\frac{2}{3} - \frac{3}{4} : 1$.

Высота классной комнаты опредѣляется, съ одной стороны, потребностями дневного освѣщенія, а съ другой—необходимостью доставлять дѣтямъ извѣстный воздушный кубъ; чрезмѣрная высота помѣ-

Глава II.

Внѣшнія условія учебныхъ заведеній съ санитарной точки зрѣнія.

А. Классная комната.

Классная комната принадлежит самой важной части школьнаго зданія, и весь планъ постройки послѣднато обязательно долженъ подчиняться тѣмъ требованіямъ, которые, съ санитарной точки зрѣнія, предъявляются къ классной комнатѣ. Отсюда читателю, въ отношеніи общаго санитарнаго условія ея, какъ пожеланія, въ которомъ надлежитъ искать, къ соответственнымъ отдѣламъ, мы будемъ здѣсь говорить объ особенностяхъ классной комнаты лишь постольку, поскольку она обуславливается специальною назначеніемъ этого помещенія.

а. Форма, абсолютная и относительная величина классной комнаты.—Особенности школьной жизни (необходимость съ послѣднимъ смѣломъ ясно видѣть написанное на классной доскѣ и слышать то, что говоритъ учитель безъ особеннаго напряженія голоса, условія дневнаго освѣщенія, школьная дисциплина и проч.) требуютъ установленія известнаго верха или предѣльныхъ величинъ для размѣровъ классныхъ комнатъ.

Предѣльная длина класса обуславливается главнымъ образомъ требованіемъ, чтобы дѣтя, сидящіе въ заднихъ концахъ комнаты, могли различать всѣ буквы и буквы, которые пишутся на классной доскѣ при известной минимальной величинѣ ихъ. Опытъ показываетъ, что въ размѣрѣ 9 метровъ буквы, написанные меломъ на классной доскѣ, читаются свободно только въ такомъ случаѣ, если онѣ не ниже 4 смт.; при размѣрѣ же въ 12 метр., высота буквъ должна различаться по крайней мѣрѣ 5.5 смт.; при полномъ освѣщеніи размѣръ буквъ долженъ быть соответственно увеличиваться (Гермеръ). На этомъ основаніи, а равно и въ интересахъ учителя, длина классной комнаты, по согласіямъ требованій-авторовъ, не должна превышать 10 метровъ.

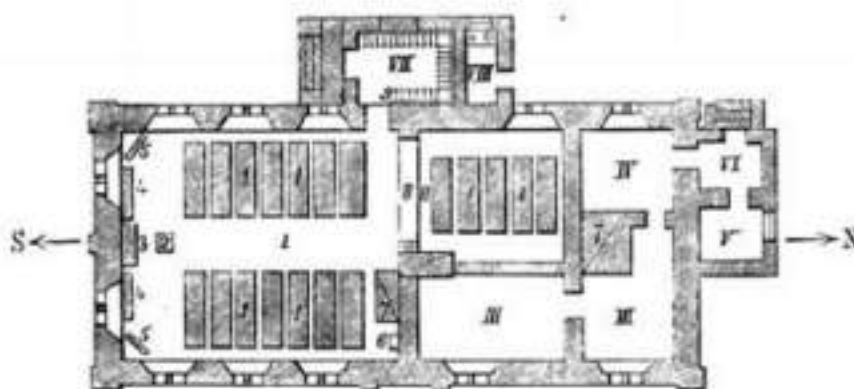
Глубина (ширина) комнаты должна быть такова, чтобы, приполагая исключительно двустороннее (см. ниже) освѣщеніе, всѣмъ учащимся, даже сидящимъ на наиболѣе отдаленныхъ отъ оконъ мѣстахъ, было обеспечено достаточное количество свѣта и въ высурные дни. Съ этой точки зрѣнія глубина классной комнаты въ 7 метровъ считается предѣльной.

Такимъ образомъ, максимальная величина квадратной площади классной комнаты равняется 70 кв. метр., а глубина ея относится къ длине, какъ $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$:1.

Высота классной комнаты определяется, съ одной стороны, требованиями дневнаго освѣщенія, а съ другой—необходимо-стью доставить дѣтямъ известный воздушный кубъ; чреватѣйшии классъ имѣ-

Додаток К
Додаток К. 1
План школи М. Корфа

Фасадъ и планъ начальной 3-классной школы на 75 учениковъ.

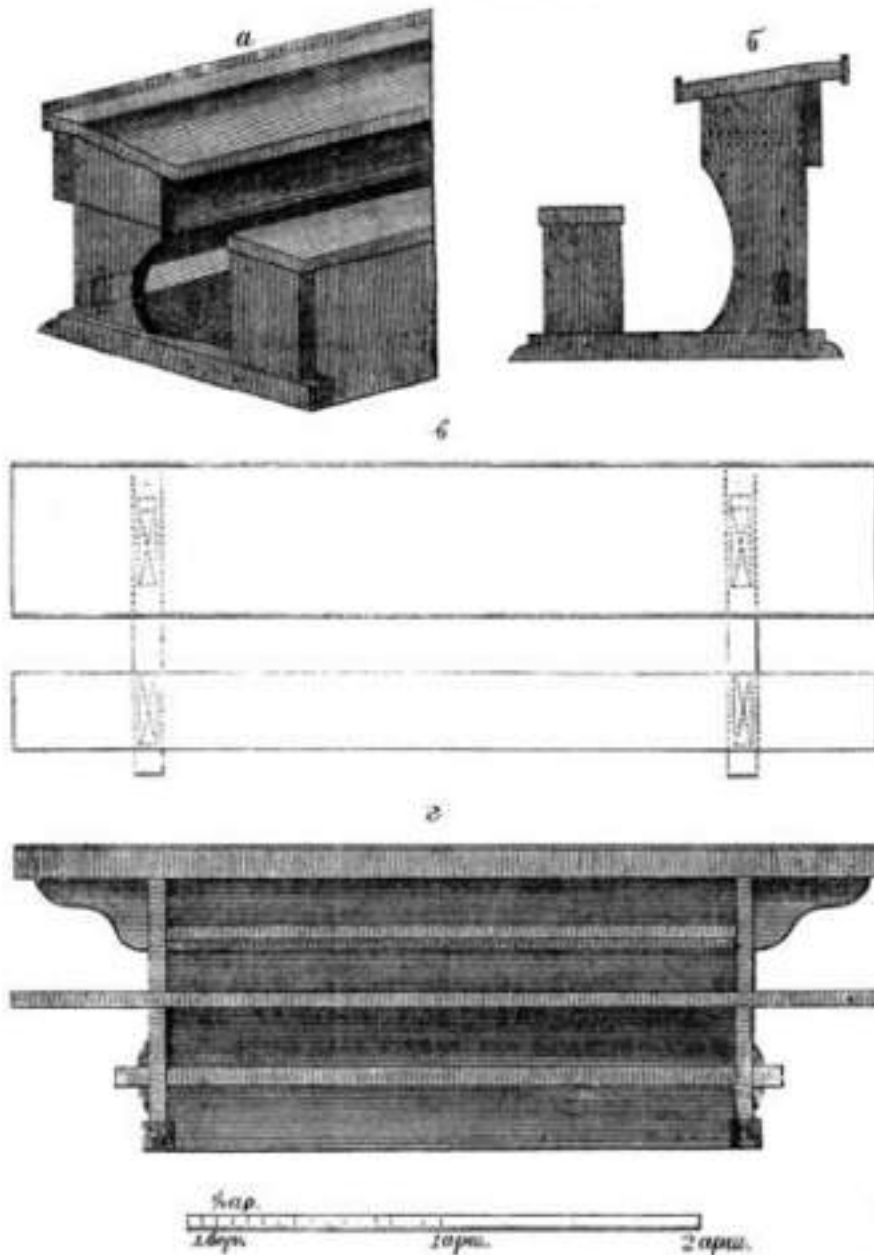

I. Классная комната для 2-го и 3-го классовъ школы на 56 учениковъ. II. Классная комната для 1-го, младшаго класса, на 20 или 25 учениковъ. III. Учительская квартира. IV. Кухня учителя. V. Бладовая учителя. VI. Сѣни учительской квартиры. VII. Сѣни школы, съ вѣшалками для платья учениковъ. VIII. Отхожее мѣсто.—1. Школьные скамьи. 2. Учительскій столъ. 3. Книжный шкафъ. 4. Скамьи для посѣтителей. 5. Классныя доски. 6. Часы. 7. Печи. 8. Стекланный простѣнокъ съ стеклянною дверью. 9) Чанъ съ водою для питья.

Додаток К. 2

Шкільна лава М. Корфа

Школьная скамья.

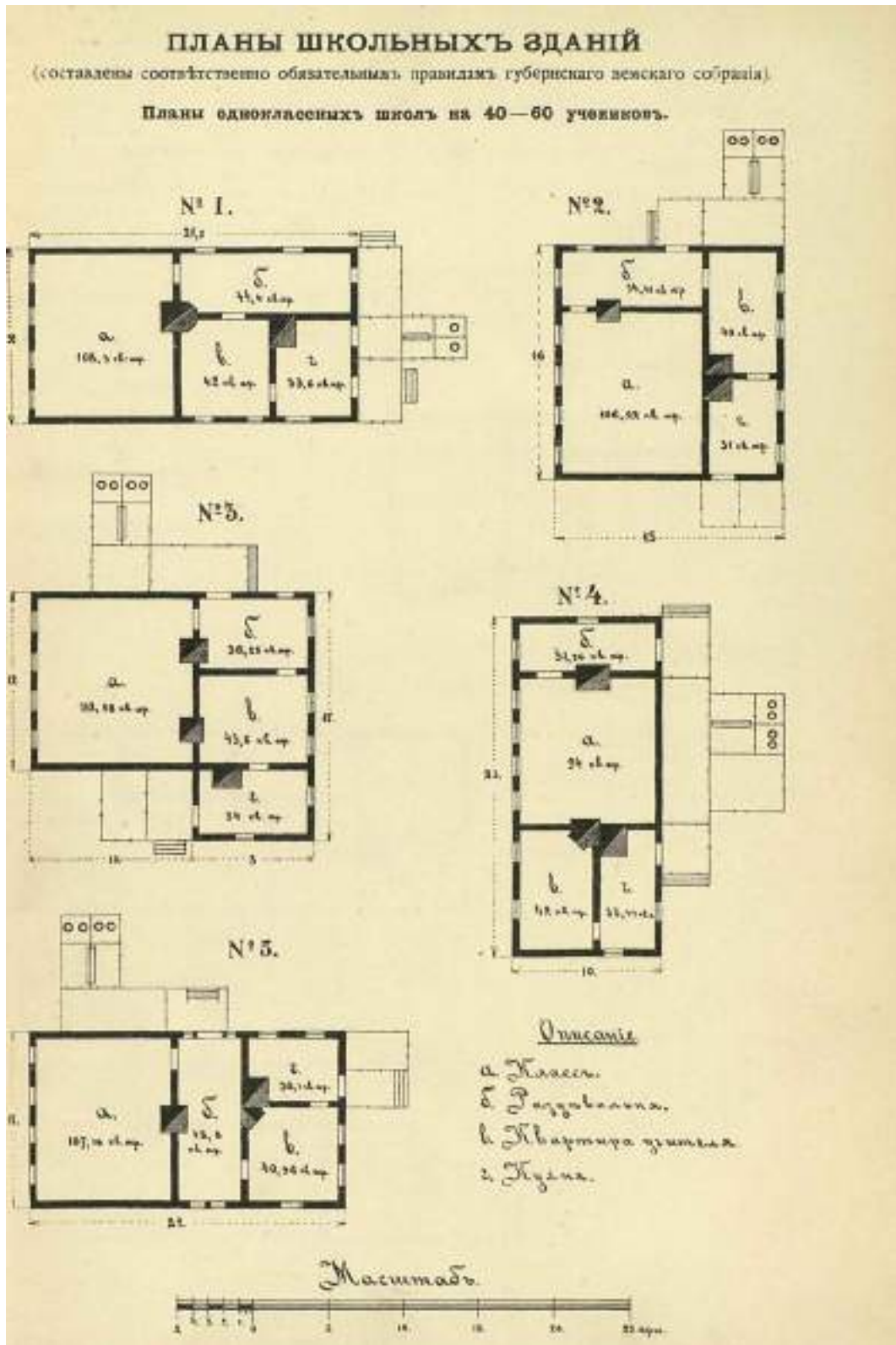

Предлагаю читателю перспективный рисунок (а), поперечный разрез (б), план (в) и продольный разрез (г) классной скамьи, я считаю нужным обратить внимание читателя на то, что этот рисунок не представляет возможно совершенной классной скамьи. Зная скудные средства большинства начальных школ, я предлагаю рисунок возможно дешевой скамьи, которая, считая весь материал и работу и принимая в расчет высокую цену, обойдется не дороже пяти руб. сер., и притом будет гораздо удобнее тех классных скамей, которые обыкновенно встречаются в сельских школах, и менее их пагубно для здоровья детей и успешности обучения. Эта скамья предназначается для 4, и в крайнем случае для 5 учеников.

Додаток Л

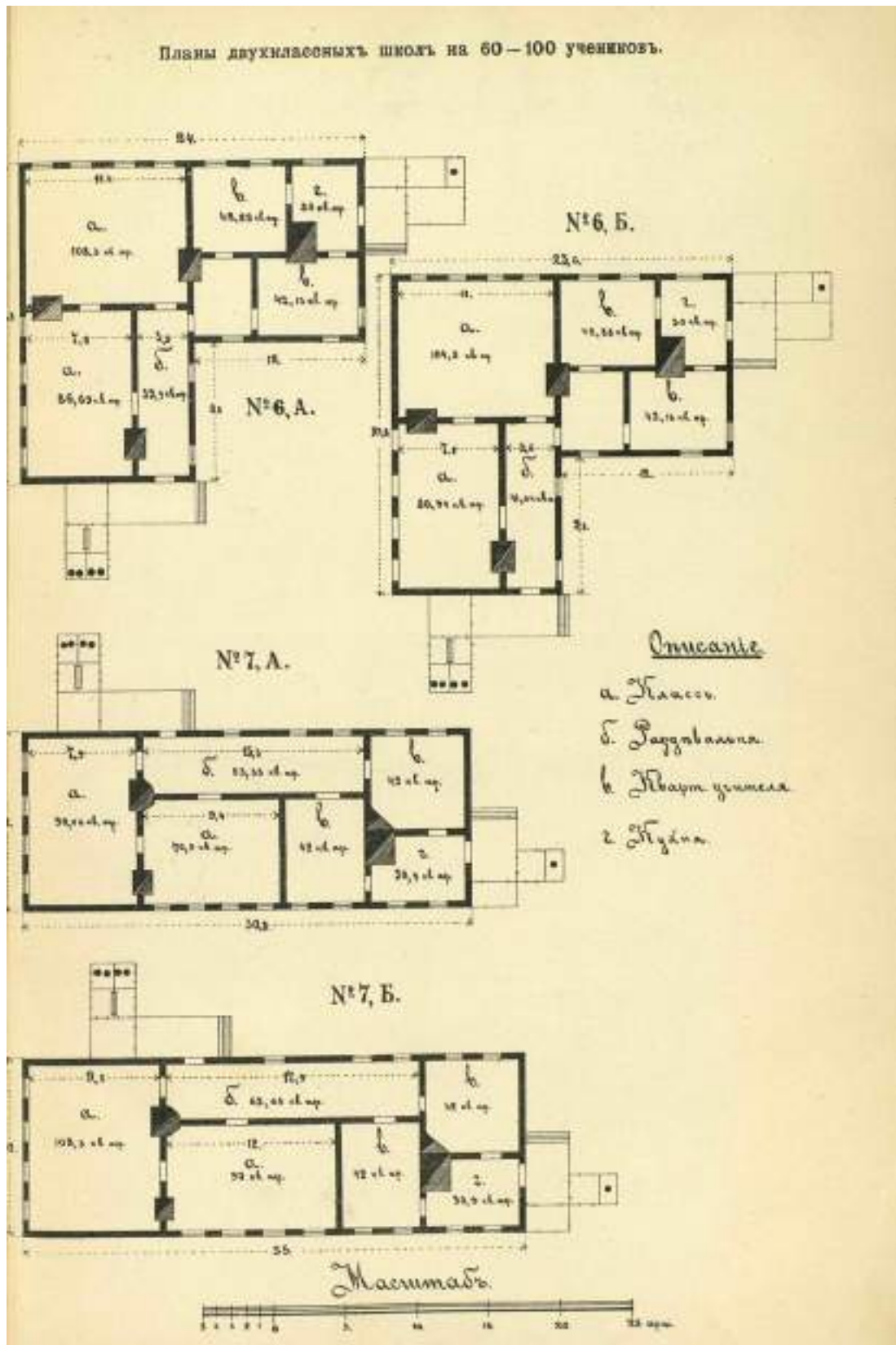
Плани земських шкіл.

Проект однокласної земської школи на 40-60 осіб

[257].

Проект двокласної земської школи на 60-100 осіб

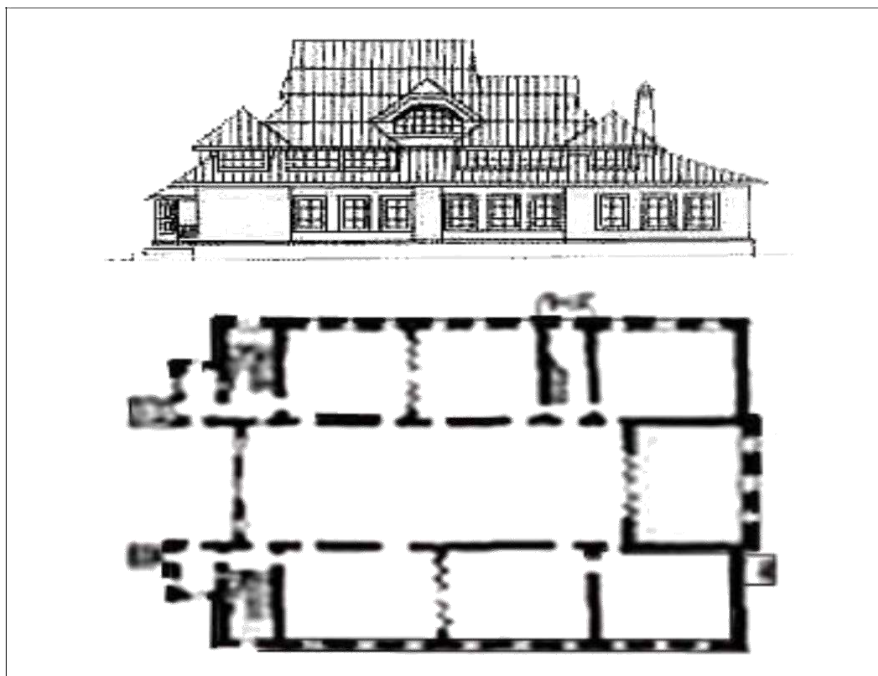

[257].

Додаток М

Додаток М. 1

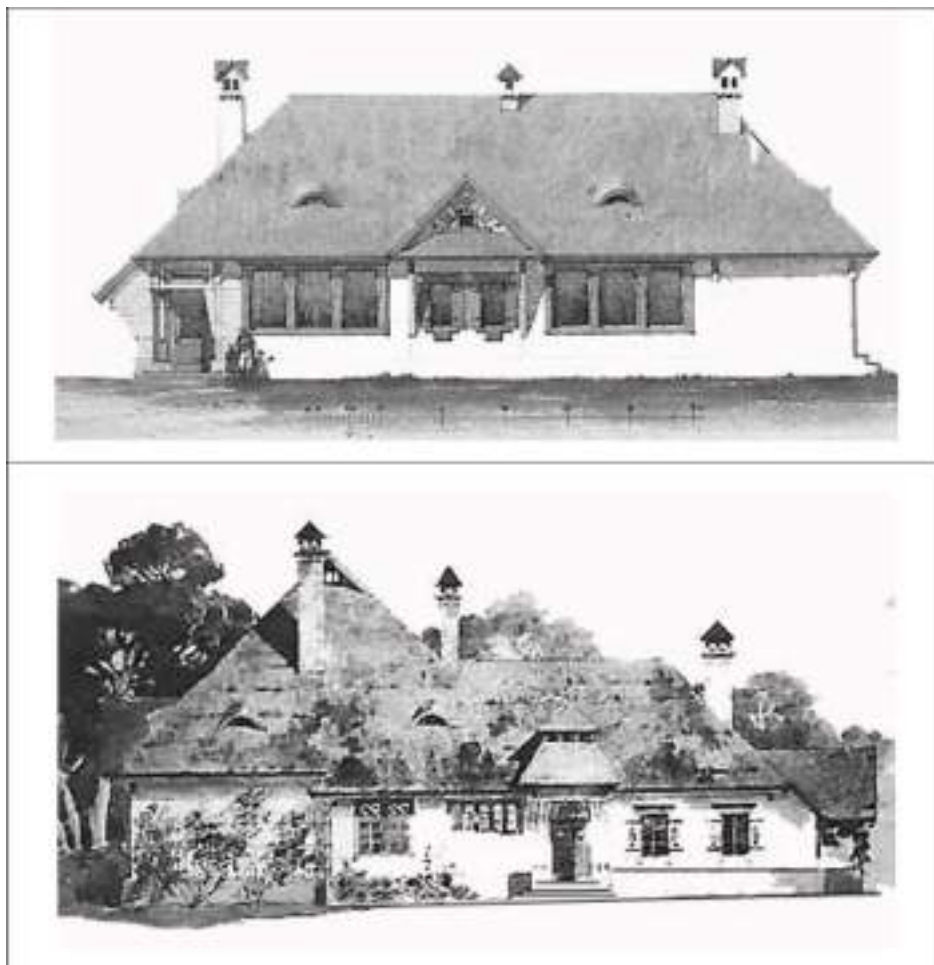
Проект земської школи у Вовчанську
Харківської губернії К. Жукова (1913)

[Фото з відкритих джерел Інтернету]

Додаток М. 2

Проекти шкіл для сіл Київської губернії П. Альошина

[Фото з відкритих джерел Інтернету].

Додаток М. 3

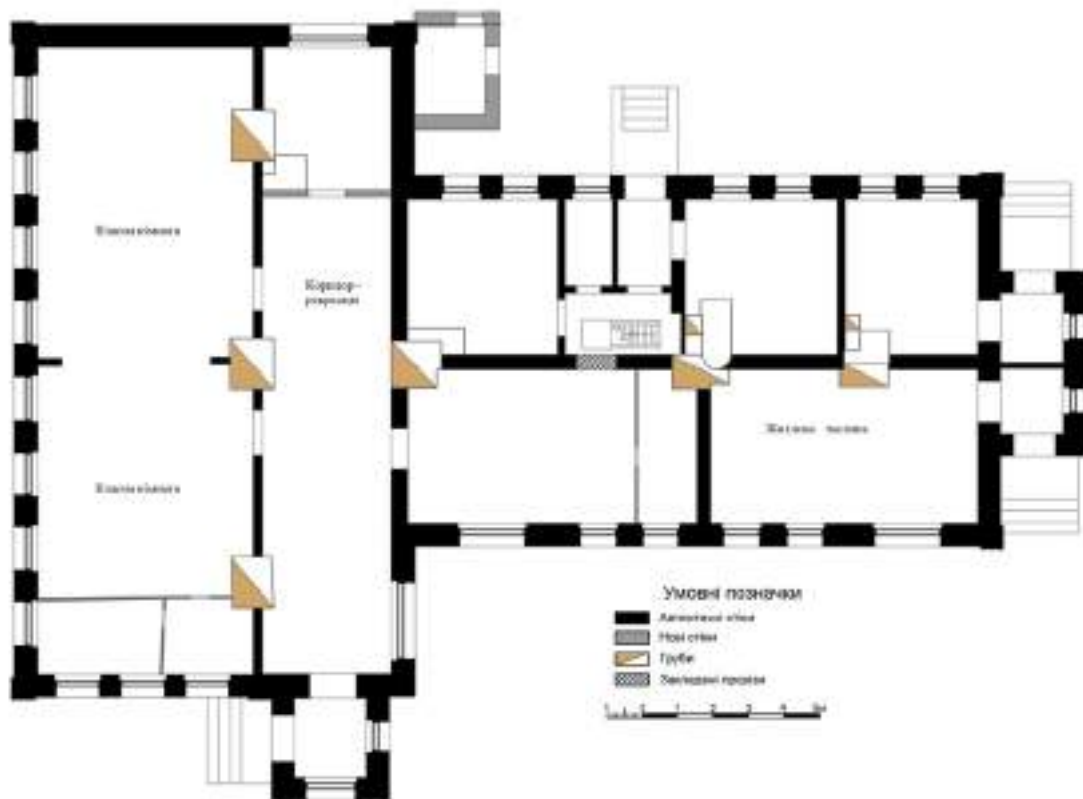
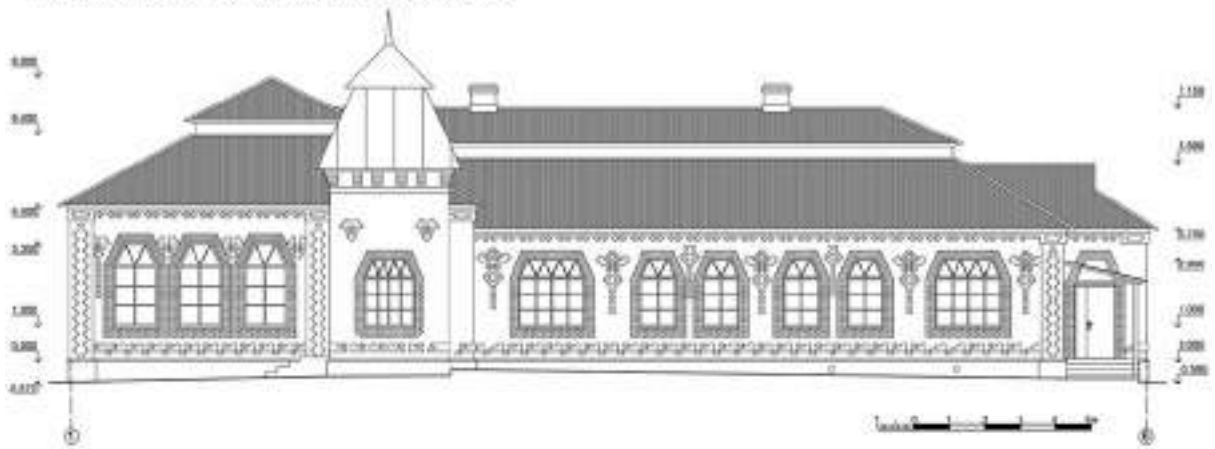
Проект шкільного будинку О. Сластіона

[Фото з відкритих джерел Інтернету].

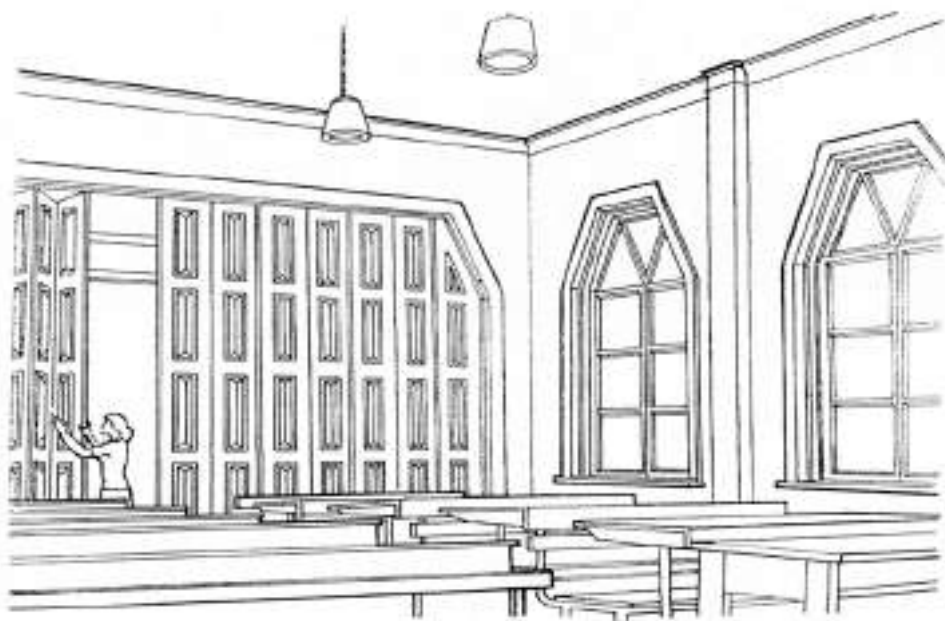
План будинку земської школи на Лохвиччині О. Сластіона

ЗЕМСЬКА ДВОКОМПЛЕКТНА ШКОЛА у с. Гаївщина (Скоробагатьки)
 1913-14 роки будівництва
 Архітектор - О.Г. Сластіон. Проект третьої серії
 Приналежність - Лохвицьке повітове земство

[346].

Додаток М. 4

**Розсувна перегородка в будинку земської школи у селі Білогорілка
на Лохвиччині. О. Сластіон**

[346].

Додаток М. 5

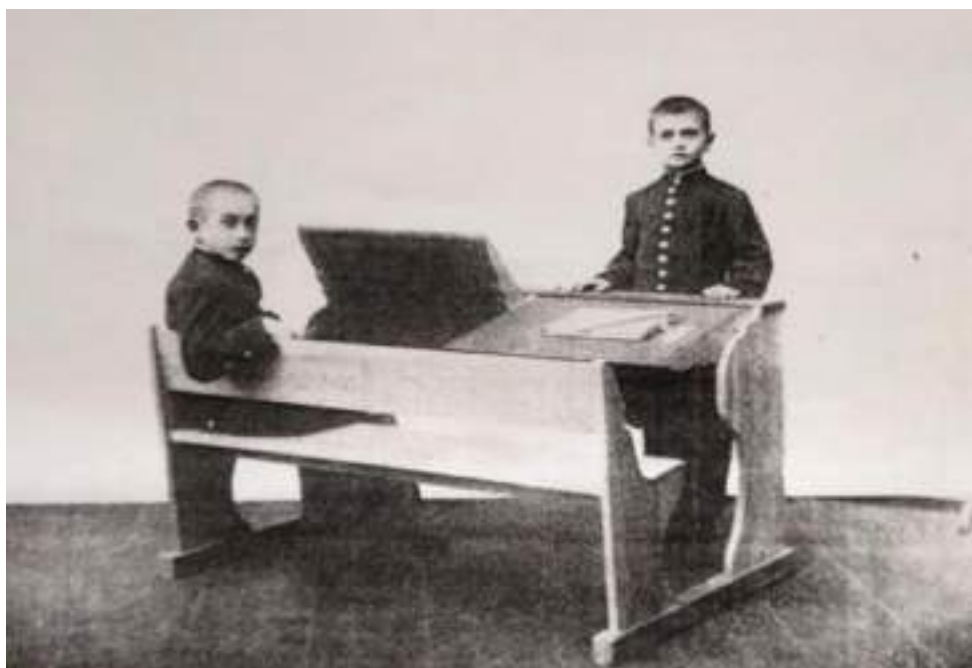
**Вигляд класної кімнати в школі О. Сластіона, побудованій у 1911 р.,
с. Млини Лохвицького району Полтавської області**

[39].

Додаток Н**Додаток Н. 1****Парта О. Брандта, 1891 р.**

[30, с.6-7].

Додаток Н. 3**Класний стіл першої Київської гімназії, 1894 р.**

[133, с. 259].

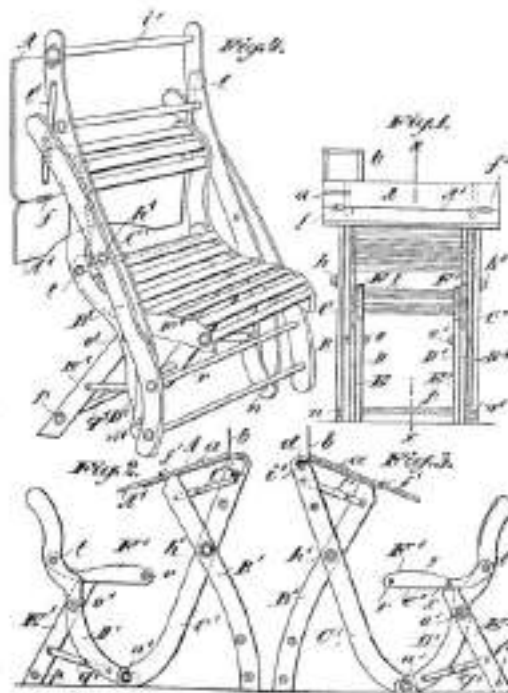
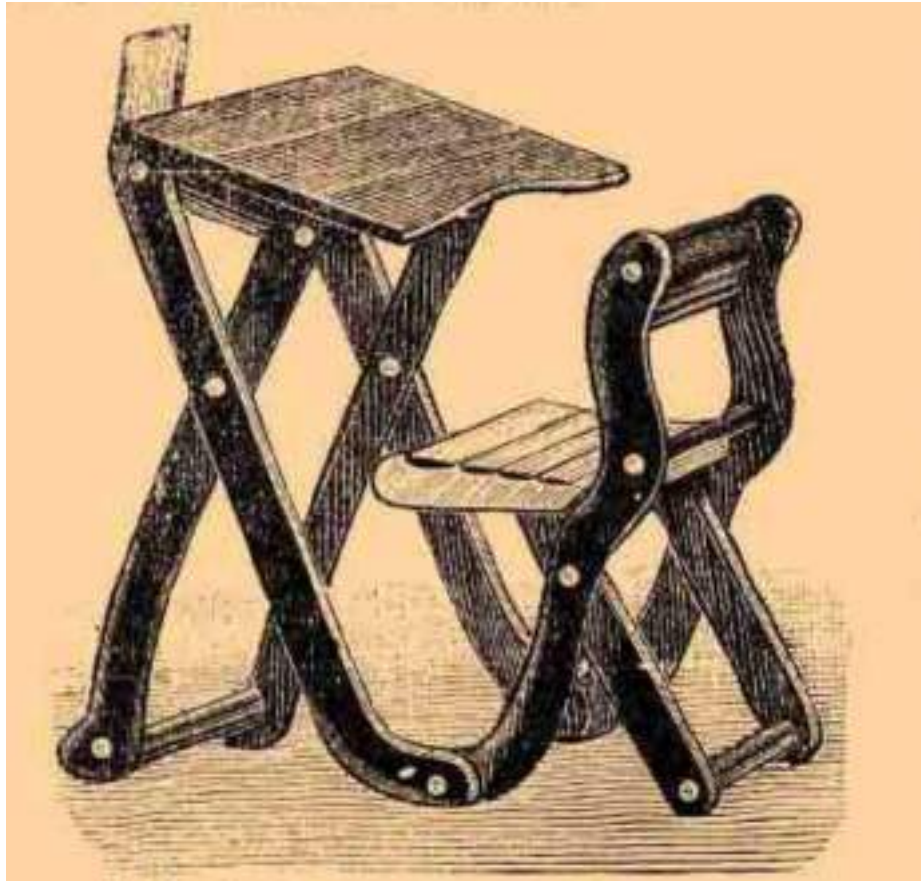
Додаток Н. 4

Перша київська гімназія, класна кімната. 1912 р.

[221].

Додаток Н. 5
Парта С. Акбройта

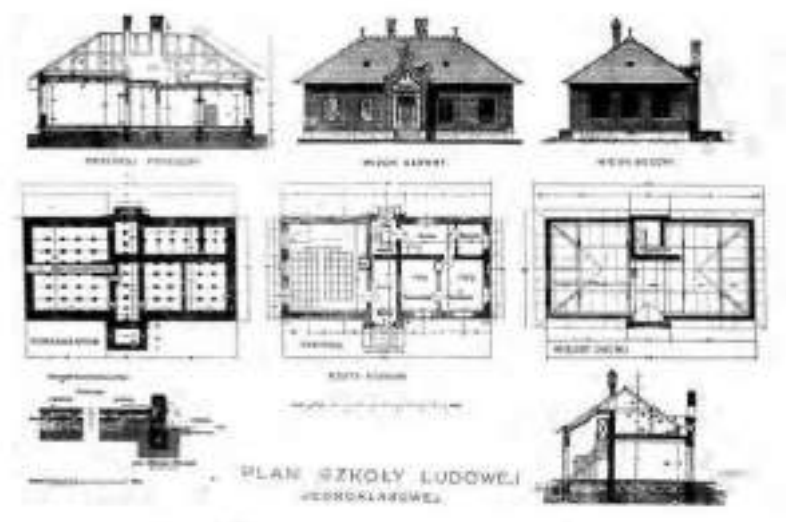

[205].

Додаток П

Додаток П. 1

Проекти народних шкіл в Галичині Т. Мюнніха

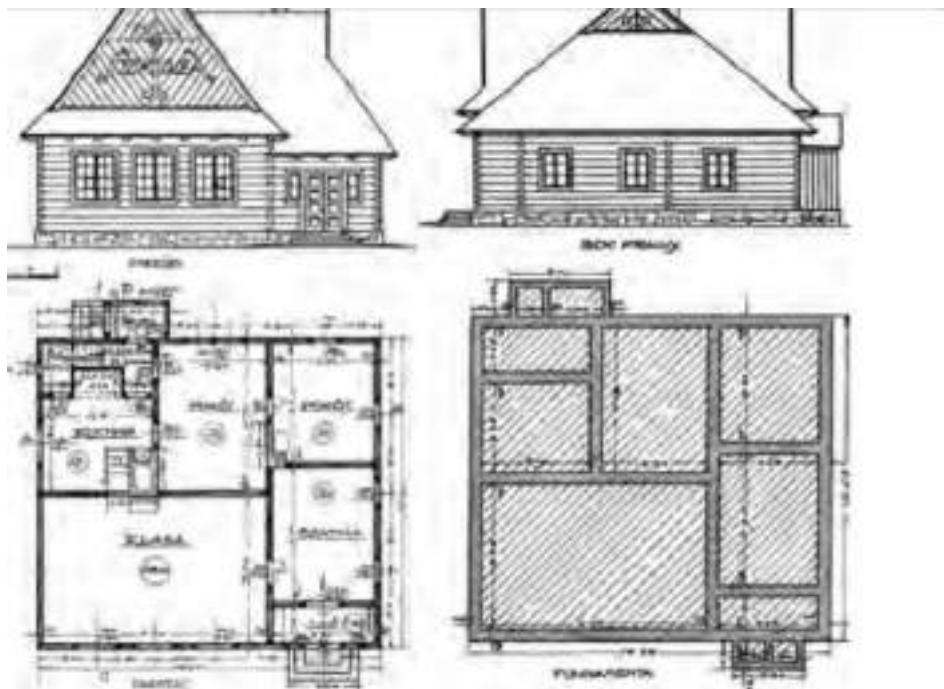

[233].

Додаток П. 2

Типовий проєкт дерев'яної однокласної школи малопольського типу.

Тип I, архітектор М. Осинський

[411].

Типовий проєкт дерев'яної двокласної школи малопольського типу.

Тип II, архітектор М. Осинський.

[411].

Додаток Р

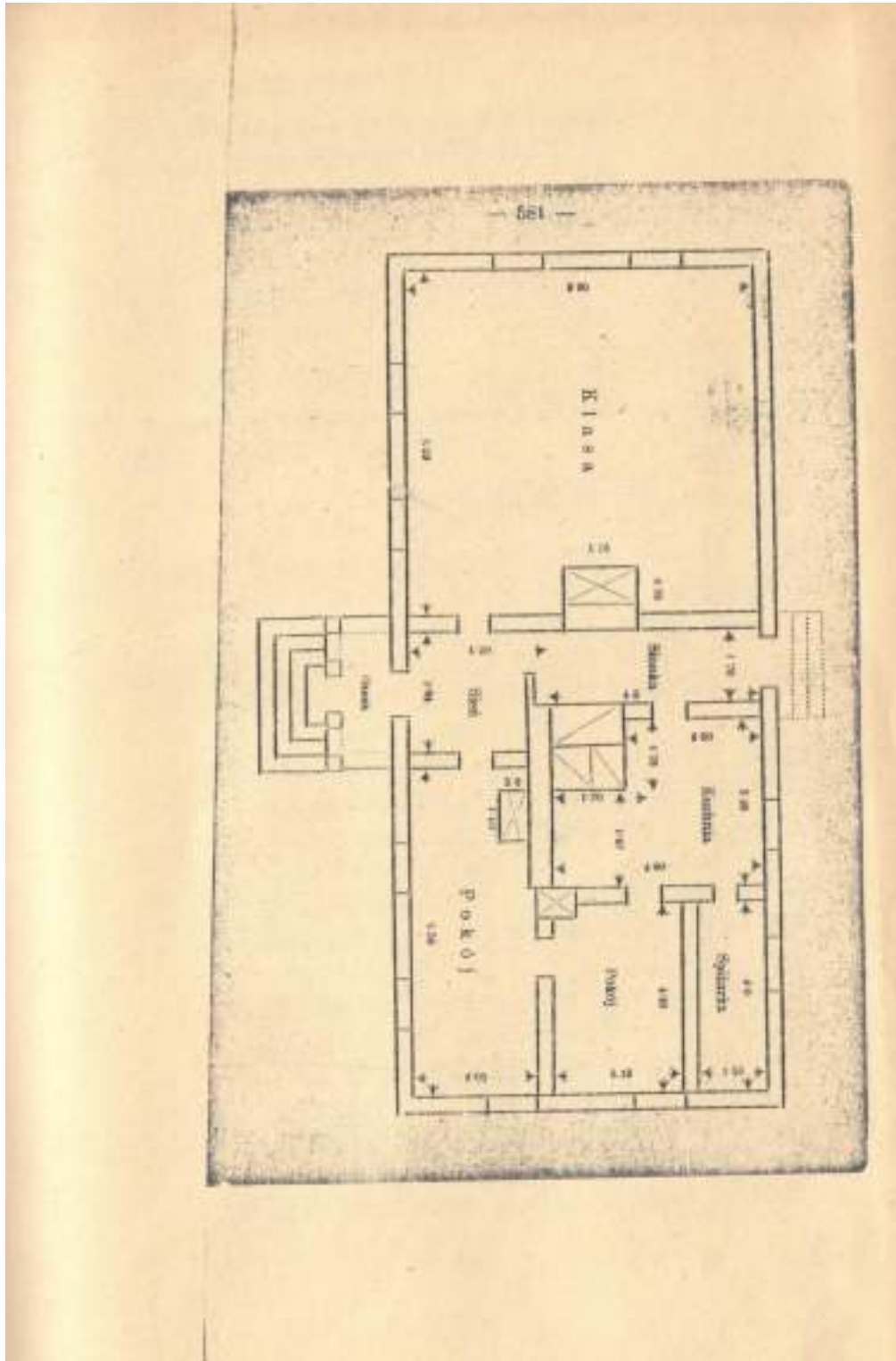
Додаток Р. 1

**Школа с. Бусовисько, Старосамбірський район
Львівська область (1880 р.)**

[414].

Додаток Р. 2

План класної кімнати школи с. Бусовисько,
Старосамбірський район Львівська область

[413].

Додаток Р. 3

**Класна кімната школи с. Бусовисько,
Старосамбірський район Львівська область**

[361].

Додаток Р. 4

Интер'єр класної кімнати школи с. Бусовисько,
Старосамбірський район Львівська область

Интер'єр класу			
№	найменування експонату	характеристика	анотація
1	стіл вчителя	дерев	масивний, фабричного зразка поч.ХХст., розміщався на кафедрі.
2	крісло вчителя	дерев	фабричного типу.
3	шкільна дошка	дерев	прямокутна, помальована на чорно, стояла на спеціальній тринозі на кафедрі. Типова.
4	шафа	дерев	фабричного зразка, для зберіжання письмового приладдя, зошитів, книжок.
5	рахіниця	дерев, дріт	прямокутна. Фішки з гороху, обуб або дерева. Типова.
6	шкільні лави	дерев/сосна/	типові для шкІл Галичини, довгі, розраховані на 5-6 учнів.
7	хрест з розп'яттям	дерев, метал	типовий для Галичини поч.ХХе
8	географічні карти /мапи/ світу	папір, друк	обов'язковий в кожній школі. карта кін.ХІХ-поч.ХХст, тобто часу панування Австро-Угорської Імперії.
9	карта Галичини	---//---	---
10	карта Австро-Угорщ.	---//---	---
11	карта Європи	---//---	---
12	карта "землі святої"	---//---	тобто Палестини
13	Н-т Франца-Йосифа	---//---	австрійський Імператор того часу.
14	азбучні таблиці	---//---	настінна асетка
15	взори письма польського	---//---	настінні таблиці правопису
16	взори письма руського	---//---	---
17	таблиці малюнками звірів та риб	---//---	для наочного навчання
18	таблиці з біблійними сюжетами	---//---	---
19	"Каталог класови"	---	журнал успішності учнів I/
20	каламар	шкло	фабричного виробництва поч ХХ
21	ручка з пером	дерев, метал	---
22	зошити	папір, друк	---
23	грифельні дошки	дерев, графітна маса	типові, для письмових впраць учнів 1-2 років навчання
24	рисіки	графітні стержні	для писання на гриф. дошках
25	крейда	---	для писання на дошці
26	губка	---	---
27	фіранки	грубе домоткане полотно	---

Прим. №1 - експонати №№ 7-19 і №№ 22-24 за "Regulamin dla szkół ludowych", Lubl., 1883 r. §77-80 повинні бути в кожній народній школі Галичини.

[412].

Додаток С

Додаток С. 1

Простір класної кімнати сільської школи Бойківщини с. Поляниця,
Долинський район на Прикарпатті

[429].

Додаток С. 2

Школа с. Синевирська Поляна, Міжгірського району.

Інтер'єр класу 1883 р.

[428].

Додаток Т

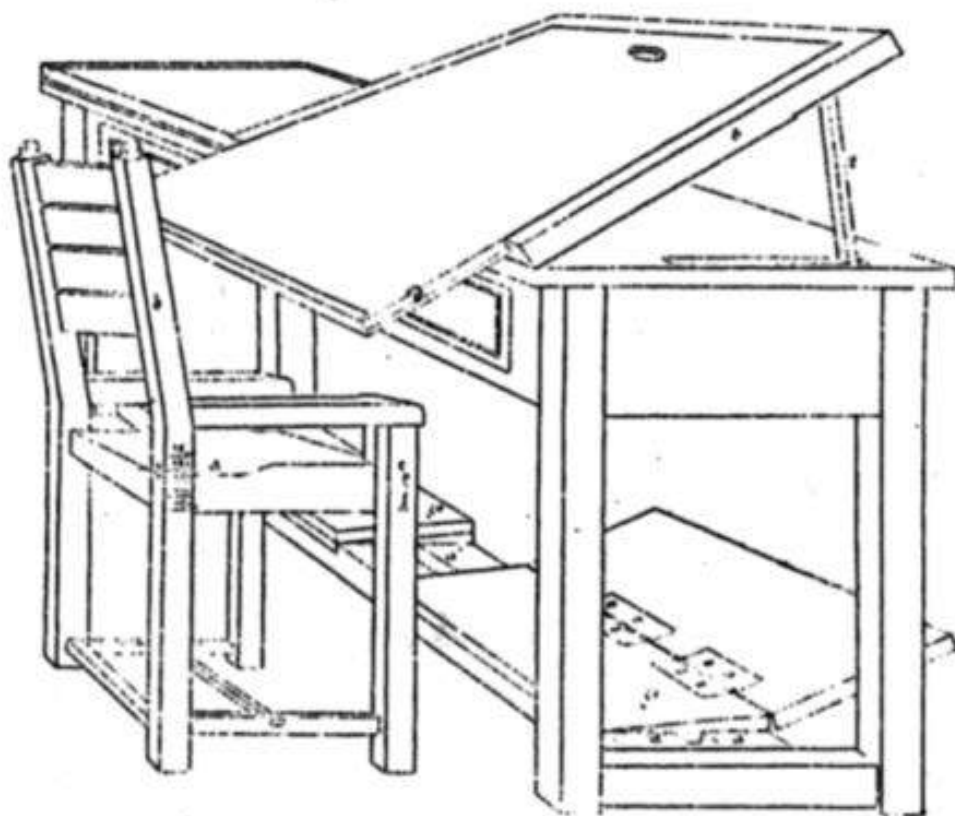
Додаток Т. 1

[243].

Додаток Т. 2

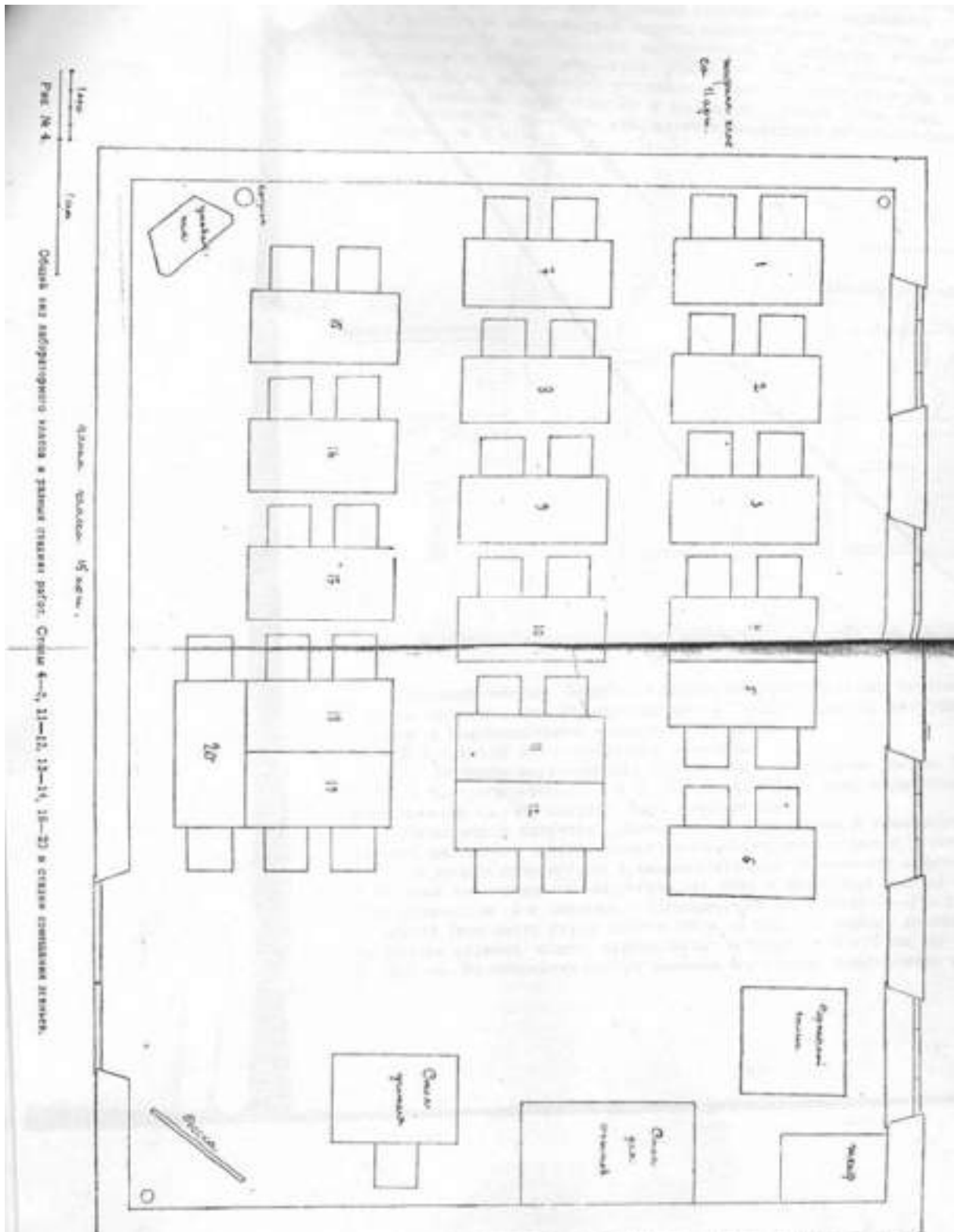
Комплект учнівських меблів за Писаревою Л. та Попович А. Київ, 1926
р.

[175]

Додаток Т. 3

Просторова організація класу-лабораторії
за Писаревою Л. та Попович А. Київ, 1926 р.

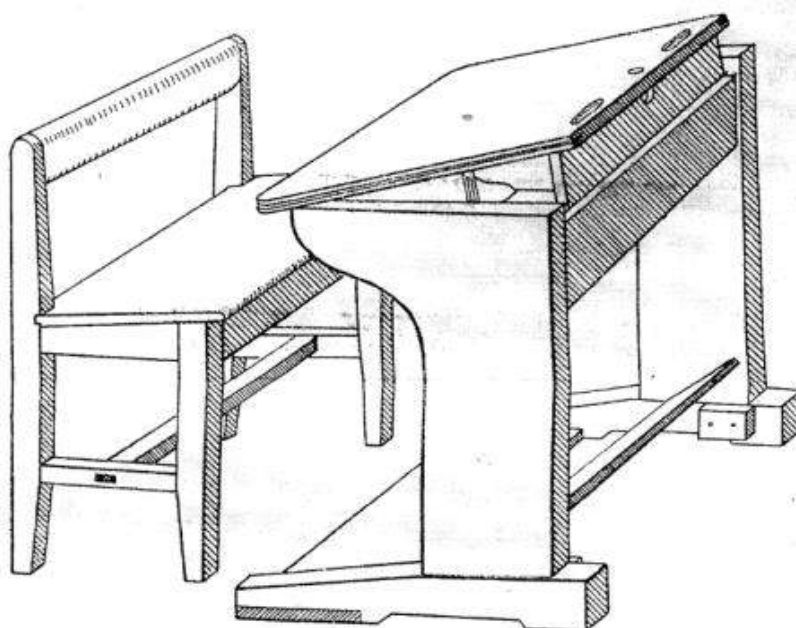

[175].

Додаток У

Додаток У. 1

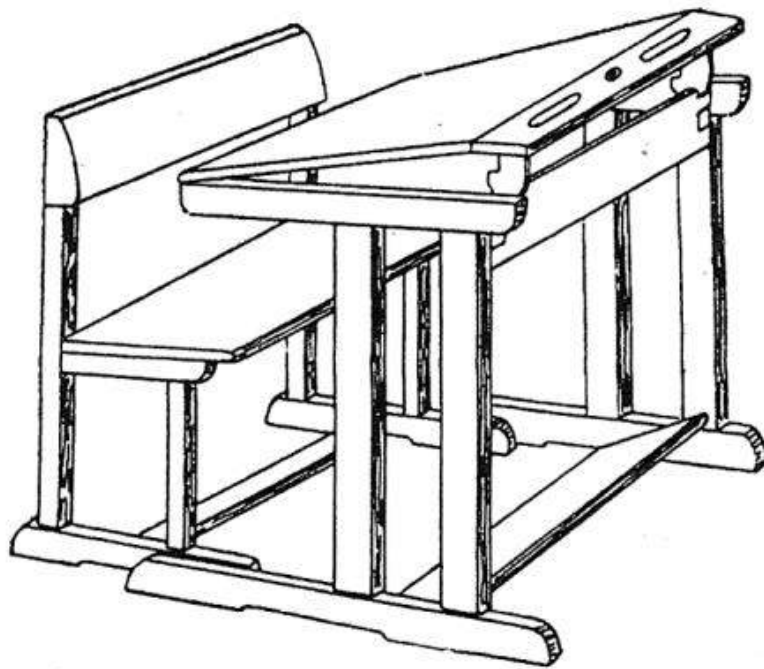
**Комплект учнівських меблів,
розроблений Московським відділом народної освіти, 1928 р.**

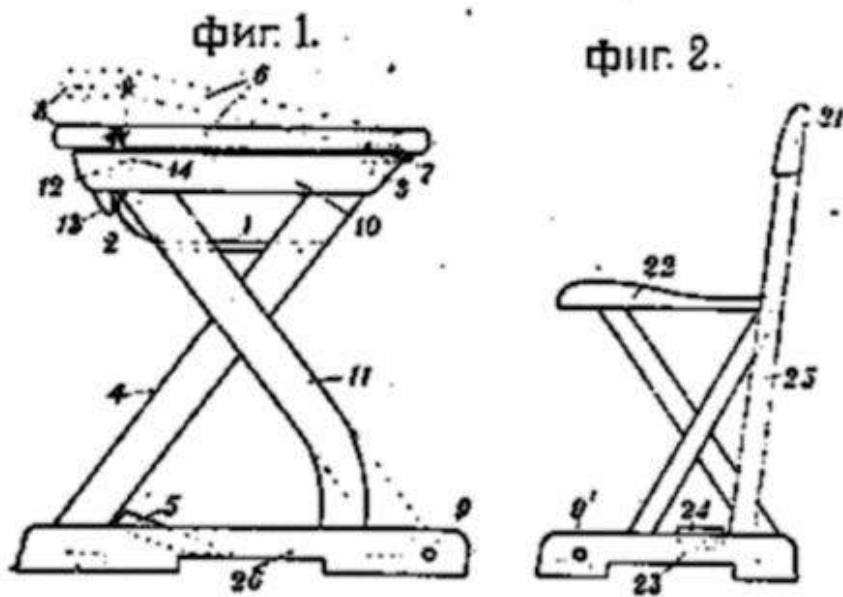
[139].

Додаток У. 2

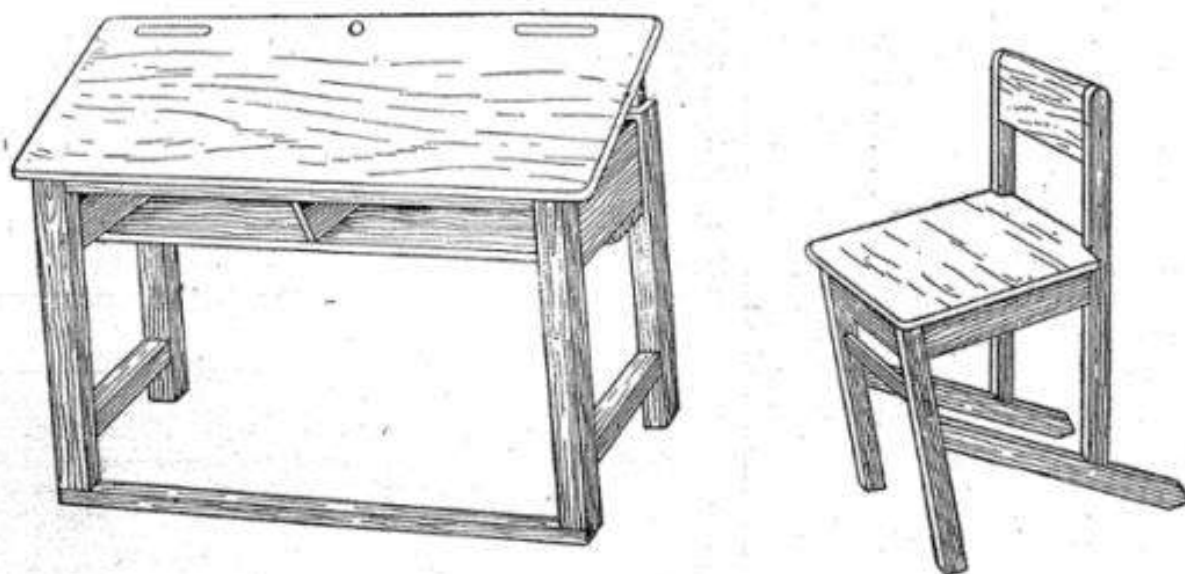
Комплект учнівських меблів С. Малова, 1928 р.

Комплект учнівських меблів С. Малова, 1929 р.

Комплект учнівських меблів С. Малова, 1930 р.

[133, с. 262].

Класс 34i, 10⁰³

№ 11068

Ф-3 ПТ. ЗАЛД

ПАТЕНТ НА ИЗОБРЕТЕНИЕ

О П И С А Н И Е

учебной парты.

К патенту **С. Н. Малова**, заявленному 14 декабря 1926 года (заяв. свид. № 12943) с присоединением заявки от 20 мая 1927 года (заяв. свид. № 16215).

О выдаче патента опубликовано 30 сентября 1929 года. Действие патента распространяется на 15 лет от 30 сентября 1929 года.

Предлагаемое изобретение касается учебных парт, состоящих из раздельной скамьи и стола, в которых применяются: крышки с изменяющимся уклоном, столешницы с упором в виде клина, выдолбленные в виде двух шарнирно соединенных частей, и загнутые ножки в форме козел.

На чертеже фиг. 1 и 2 изображают вид сбоку парты и скамьи; фиг. 3 и 4 — подкладки для изменения высоты парты; фиг. 5 и 6 — то же, для скамьи; фиг. 7 — деталь выдолбленной парты.

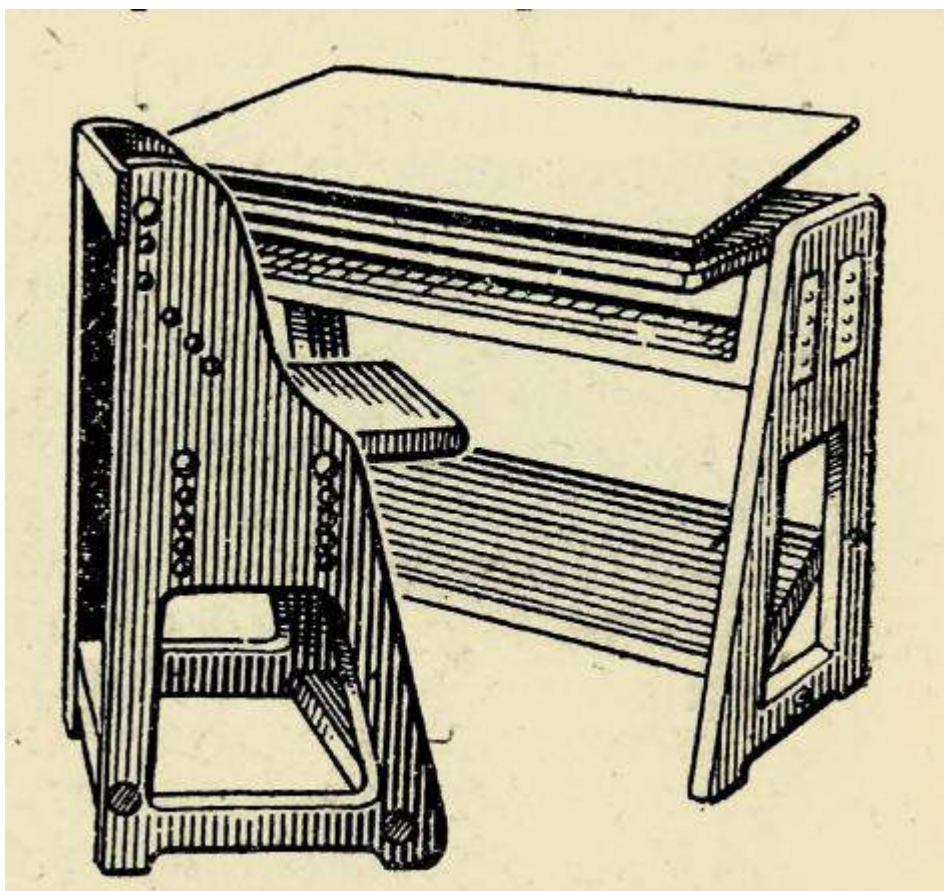
Предлагаемая учебная парта состоит из отдельного стола и скамьи, которые при желании могут быть соединены болтами, пропускаемыми через отверстия 9, 9', имеющиеся в опорных брусках 26, 23 стола и скамьи. Ножки стола устроены в виде козел 4, 11 с горизонтальными брусками 10, 26 и поперечными досками 1, 2, 3, 5, из которых доски 1 и 2 образуют полку для книг. Нижний конец ножек 11 со стороны скамьи закруглен для устранения задевания за него ногами. Крышка стола со-

стоит на двух частях: широкой—6, прикрепленной помощью шарниров 7 к планке 3, и узкой—8, шарнирно соединенной с первой. В конце узкой части врезаны два клина 12, стороны которых, обращенные к шарниру 7, касаются верхних концов ножек 11 и ограничены цилиндрическими поверхностями радиуса, равного расстоянию клиньев от шарнира 7, так, что при повороте крышки вверх, клинья сначала скользят по концам ножек 11, затем, соскальзывая с них, попадают вершинами 13 в углубления 14, и часть крышки 6 устанавливается в наклонном положении. Скамья устраивается на подобных же козлах с доской 22, служащей для сиденья, и планкой 24, соответствующей подножке 5 стола. Спинка 21 скамьи укрепляется на стойках 25.

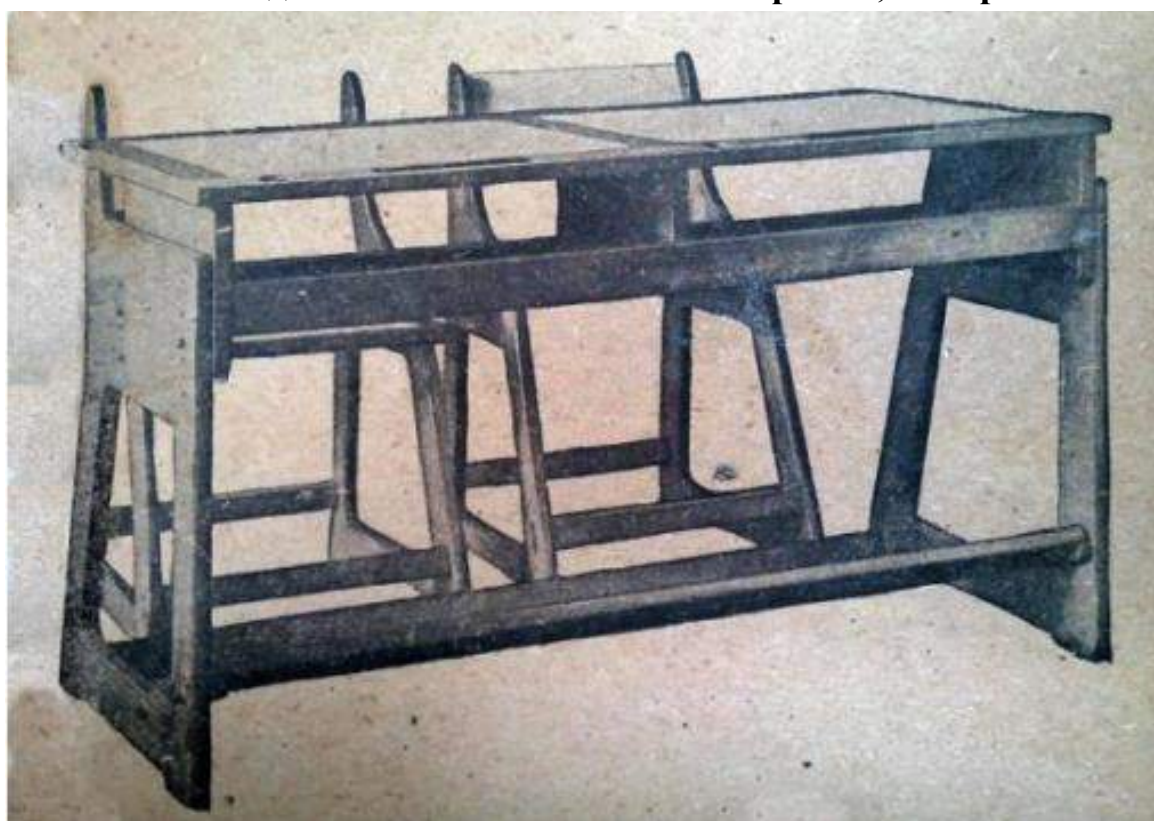
При желании увеличить высоту стола или скамьи, под их опорные брусья 23 и 26 подкладывают подкладки 16, 17 для стола и 19, 20 для скамьи, удерживающиеся шпильками 28, 29, 30, 33, входящими в соответствующие гнезда в опорных брусках.

Додаток У. 4

Парта Н. Шнірмана

Модель шкільних меблів Н. Шнірмана, 1934 р.

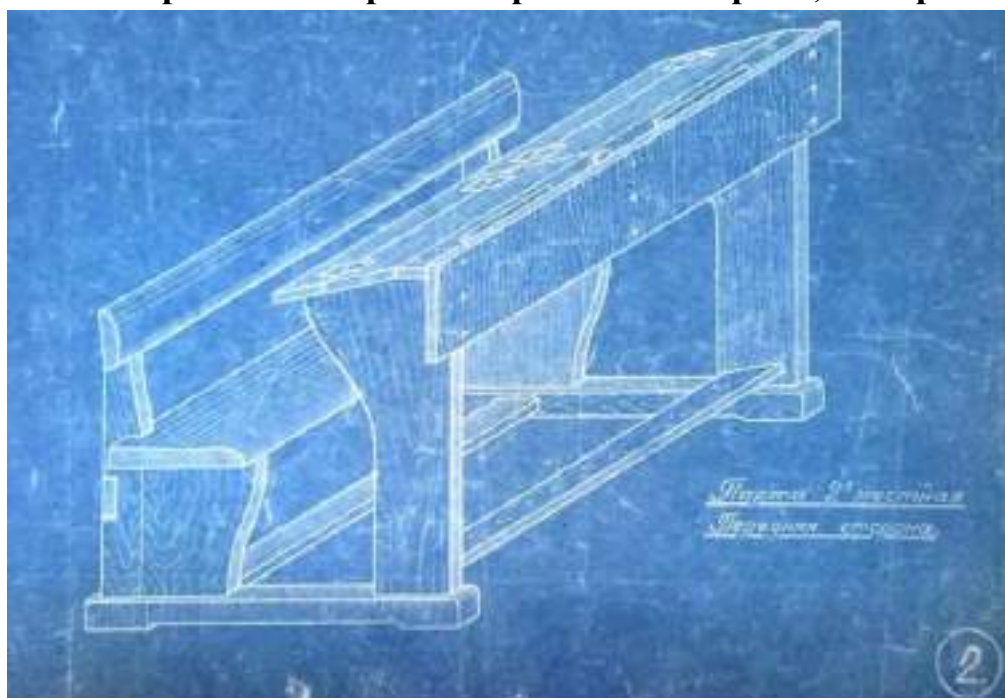

Нова модель шкільних меблів Н. Шнірмана.

[86, с. 17].

Додаток У. 5

Креслення парти Ф. Ерісмана в Україні, 1939 р.

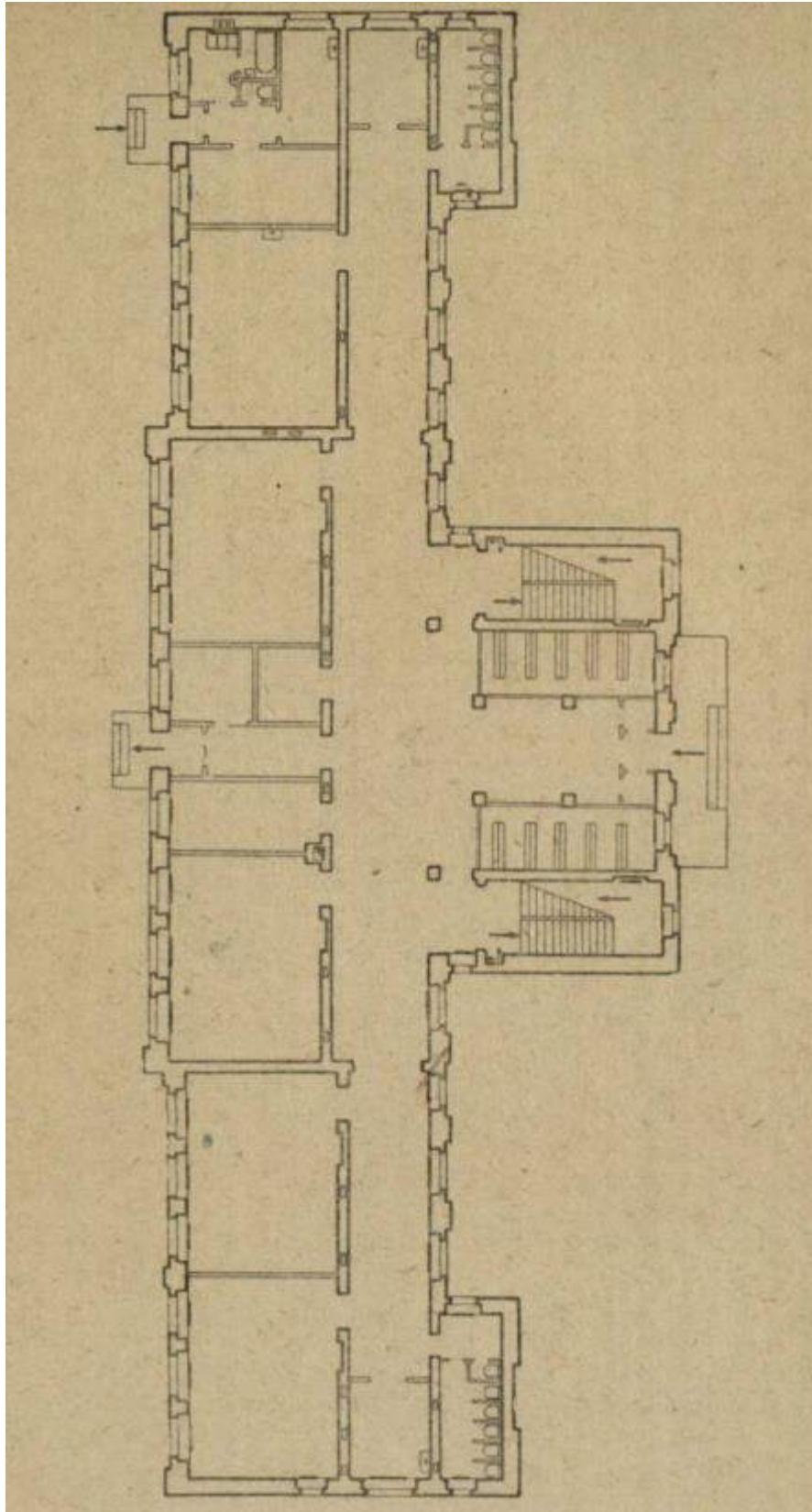

[5].

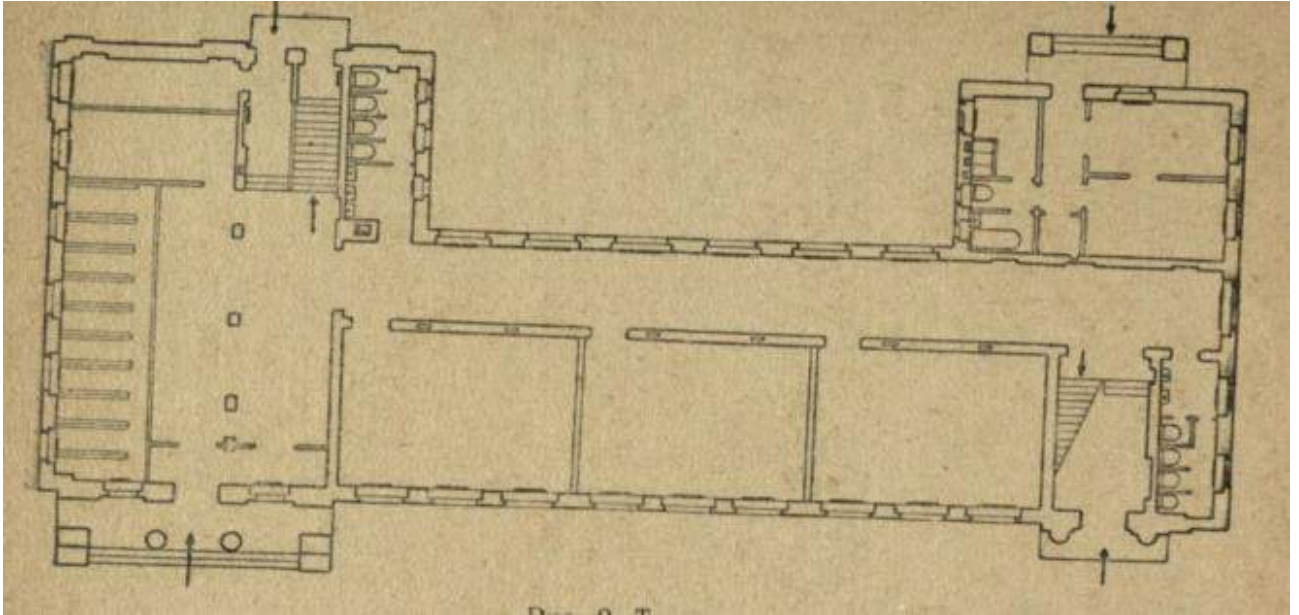
Додаток Ф

Шкільні новобудови 1935/36 р.

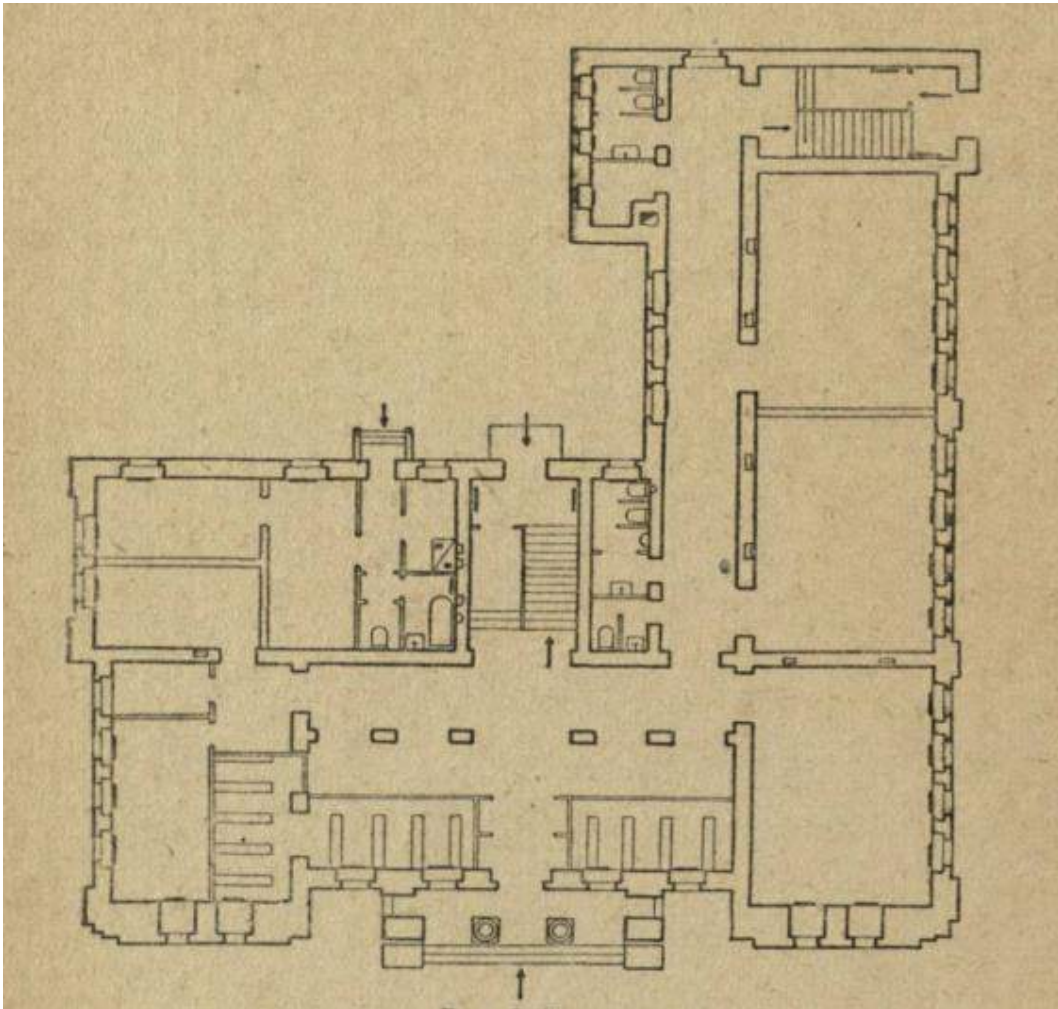
Тип 1. Типовий проєкт однокомплектної середньої школи № 112.

[373].

Тип 2. Типовий проєкт однокомплектної середньої школи № 111.

[373].

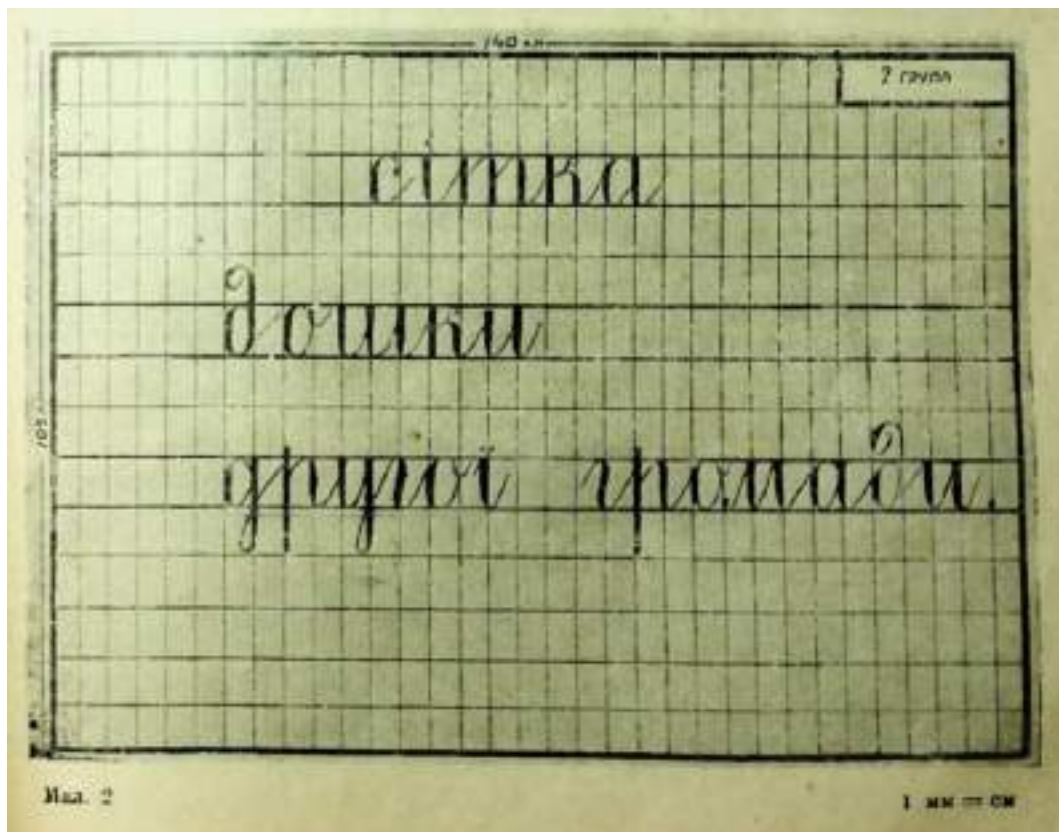
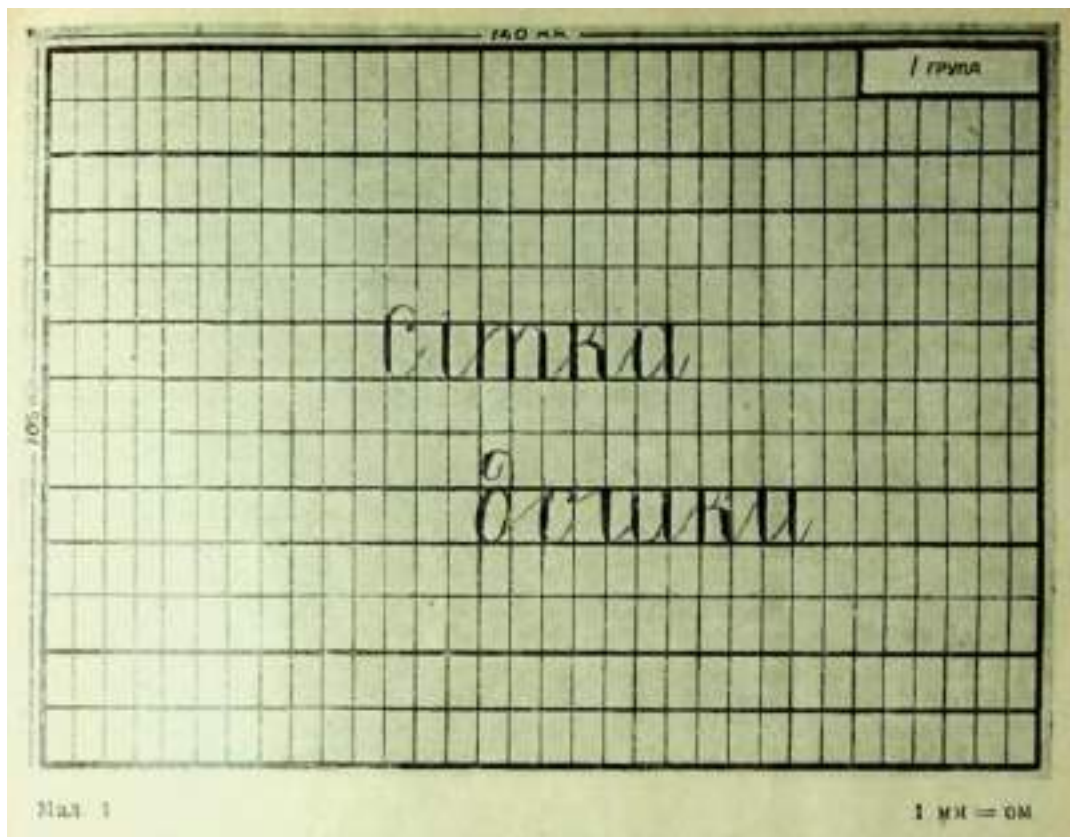
Тип 3. Типовий проєкт однокомплектної середньої школи № 104.

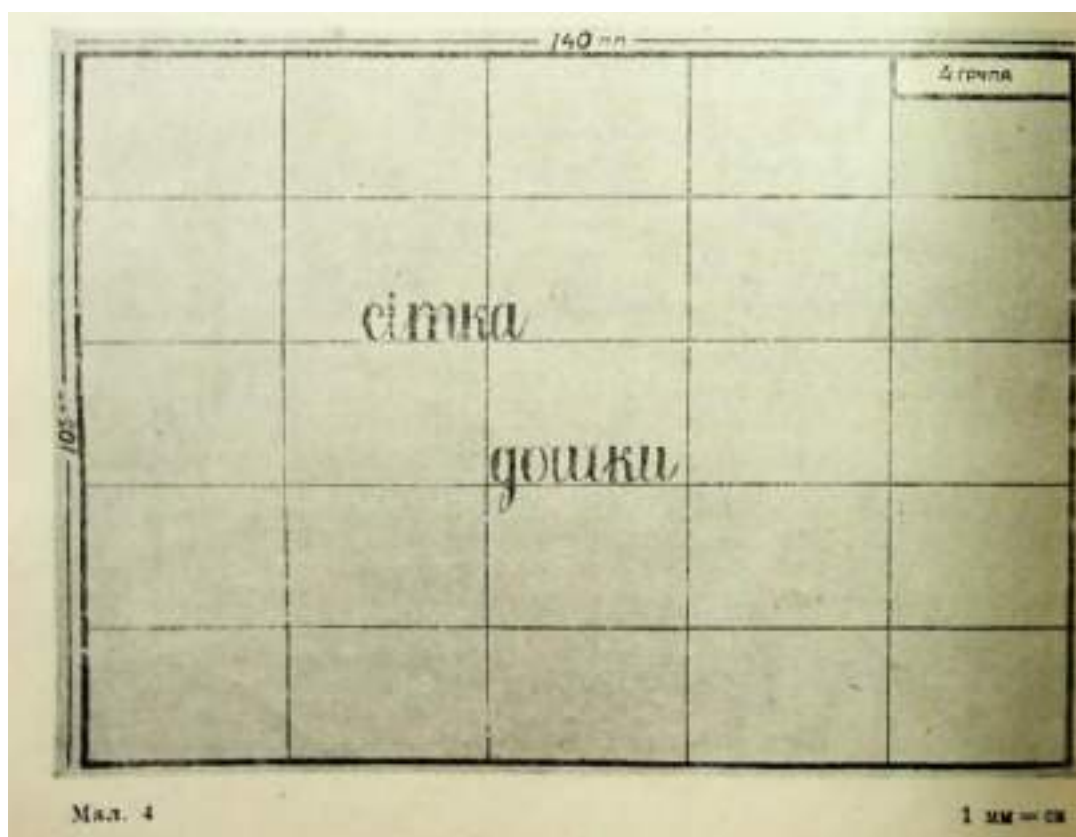
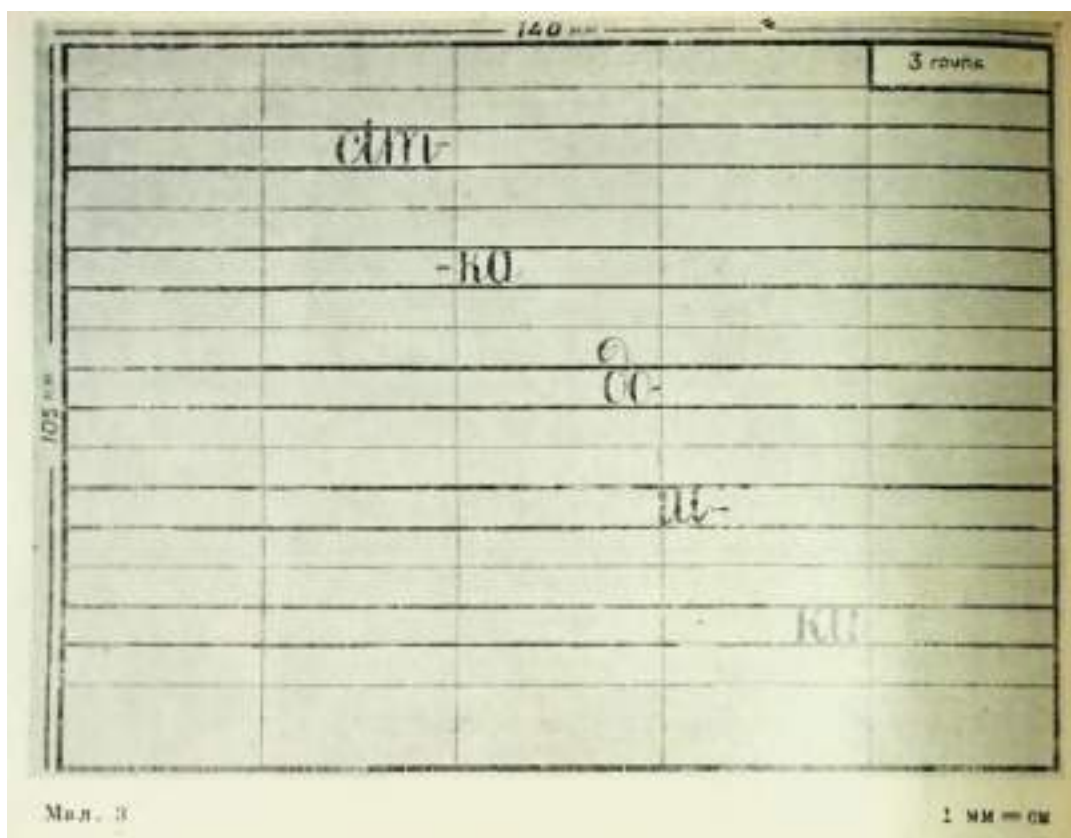
[373].

Додаток Х

Додаток Х. 1

Фото класних дошок для 1-4 класів. 1929 р.

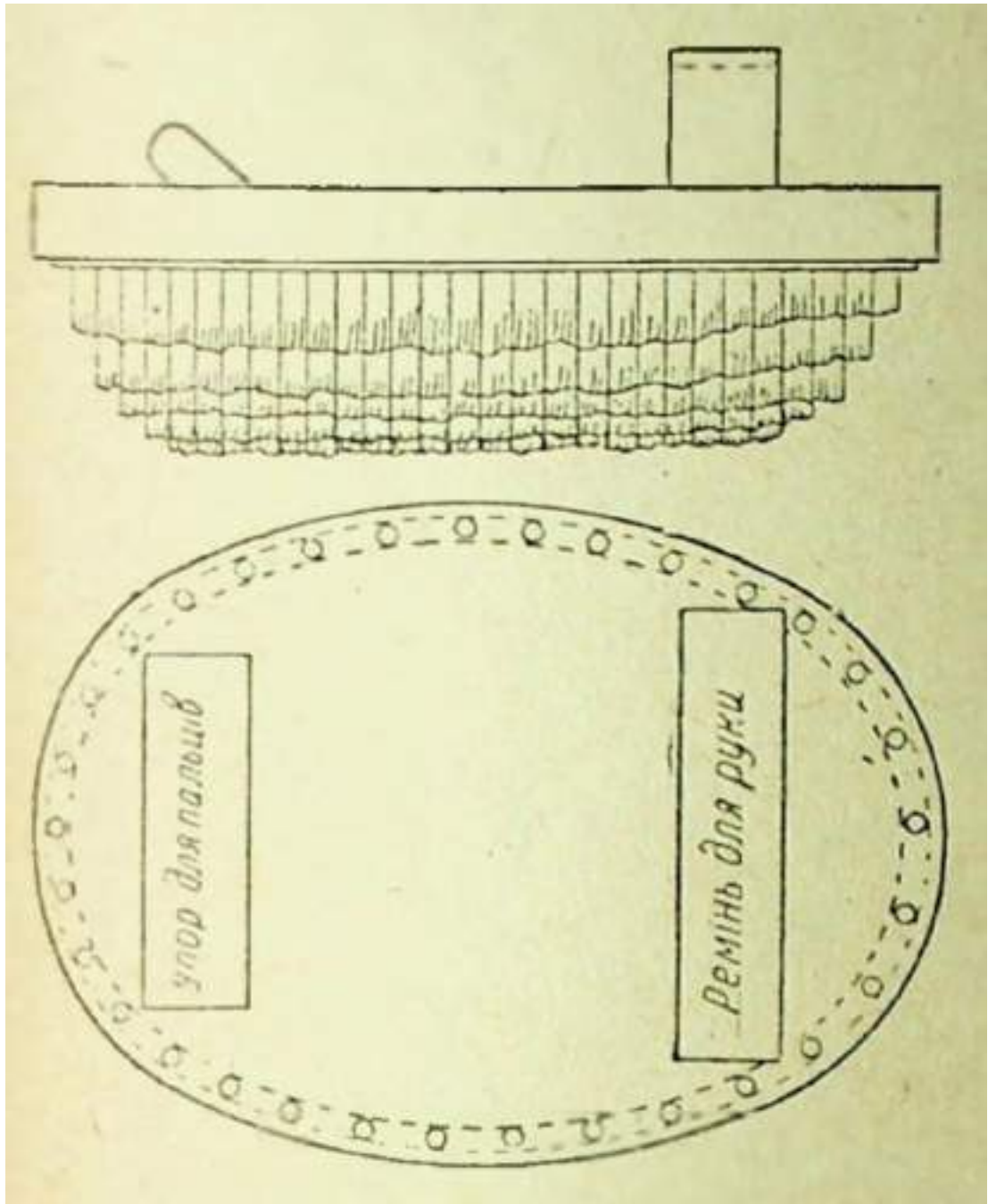

[347].

Додаток Х. 2

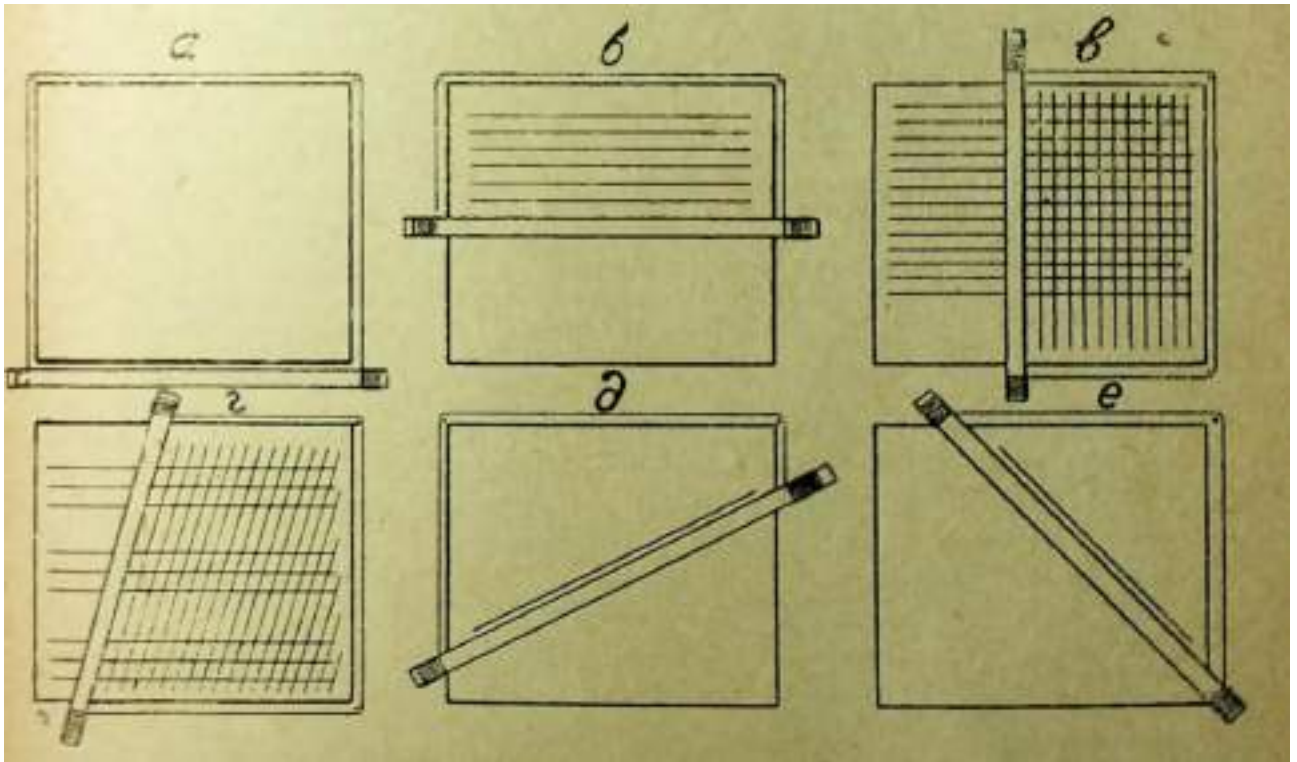
Приладдя для витирання дошки (О. Сироватка)

[299].

Додаток Х. 3

Варіанти закріплення лінійки

[299].

Додаток Ц

Додаток Ц. 1

Класна кімната типової польської початкової школи.

Музей етнографічного парку в Токарні

[427].

Додаток Ц. 2

Класна кімната державної чеської школи. 1931 р.

[430].

Додаток Ц. 3

Класна кімната початкової школи с. Луг, Рахівський район. 1938 р.

[116].

Додаток Ш

Фото класної кімнати школи-семирічки в с. Касперовці,
Заліщицький район Тернопільська область (24 жовтня 1949 р.)

[цит. за 155].

Додаток Щ

Розподіл початкових шкіл Міністерства освіти УРСР за кількістю учнів на початок 1958-1959 н.р.

Разом	Сільська місцевість	Міста і міські селища	Тип поселень	
			Всі школи	Початкові школи
12852	11871	981		
188	185	3	Менше 10	
702	680	22	10-15	
1104	1070	34	16-20	
3162	3054	108	21-30	
2824	2668	156	31-40	
3950	367	279	41-80	
802	539	263	81-160	
93	3	90	161-320	
27	1	26	Більше 321	
				3 нин з кількістю учнів

[401, арк. 6].

Додаток Ю. 1

Класна кімната для учнів молодшого шкільного віку в школі
с. Колочава Закарпатська область, 1940-50-ті рр.

[121].

Додаток Ю. 2**Фото класної кімнати 3 класу восьмирічної школи № 32, м. Львів.****1960 р.**

[425].

Урок ручної праці в I класі. м. Вінниця

[423].

Додаток Я. 1

План-схема шкільної садиби в с. Павлиш

[316].

Додаток Я. 2

Павлиська середня школа

[316].

Додаток Я. 3

Фото стендів у Павлівській середній школі

[71].

Додаток Я. 4

Фото класних кімнат Павлівської середньої школи

[71].

Додаток АА

Класна кімната початкової школи в СШ № 119, м. Одеса

[417].

Урок самопідготовки в СШ №119 м. Одеса

[424].

Класна кімнати СШ № 86 м. Києва

[422].

Класна кімната для учнів І–ІІІ класів у середній школі № 7
м. Запоріжжя.

[418; 419; 420].

Класна кімната СШ № 6 м. Житомира

[415; 421].

Класна кімната середньої школи, Волинська область. 1973 р.

[416].

Додаток АБ

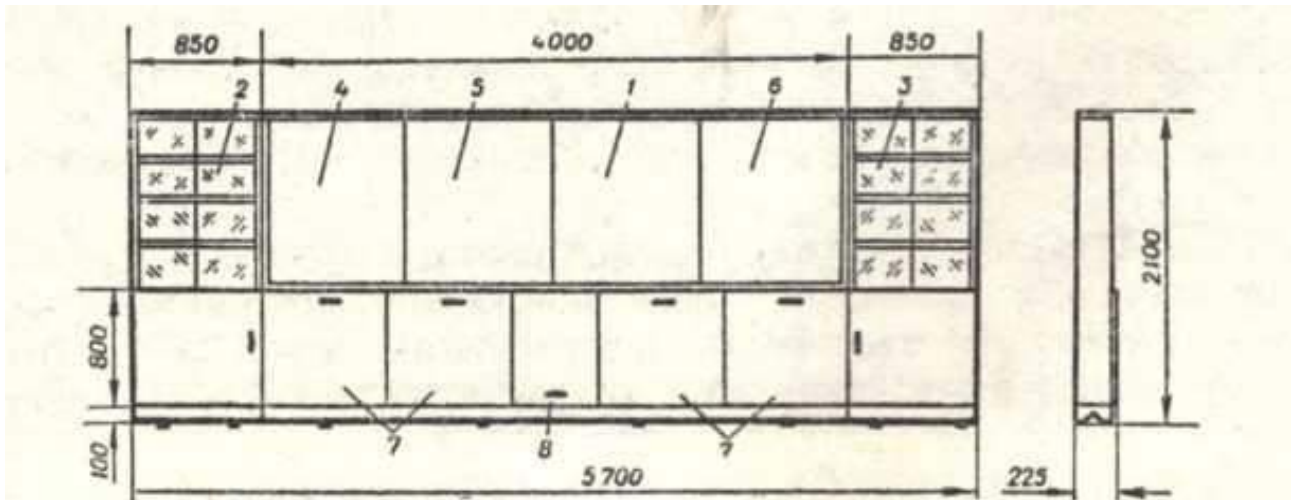
Класна кімната початкової школи, Гусятинський район
Тернопільської області 1975 р.

Рис. 1. Передня стінка: 1 — пересувні дошки (передній план), 2 — шафа для літератури, 3 — шафа для експонатів виставки на тему уроку, 4 — абак (задній план), 5 — екран (задній план), 6 — магнітна дошка, 7 — шафа для таблиць, 8 — відкидний столик.

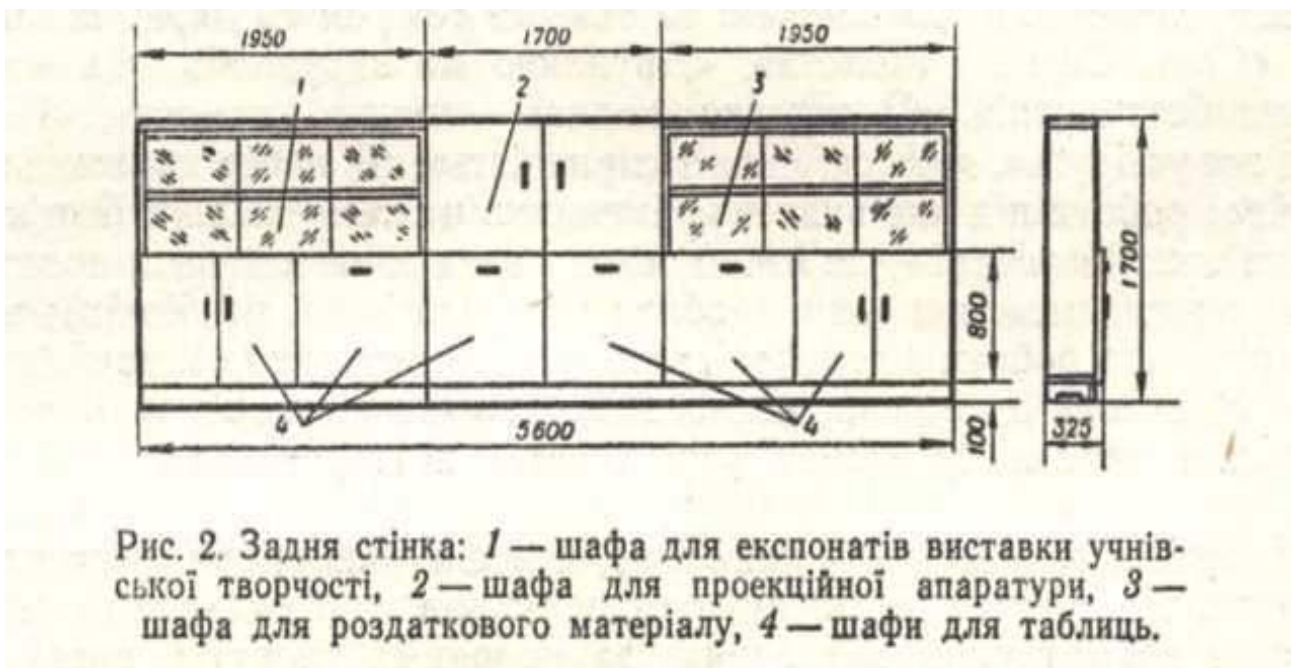
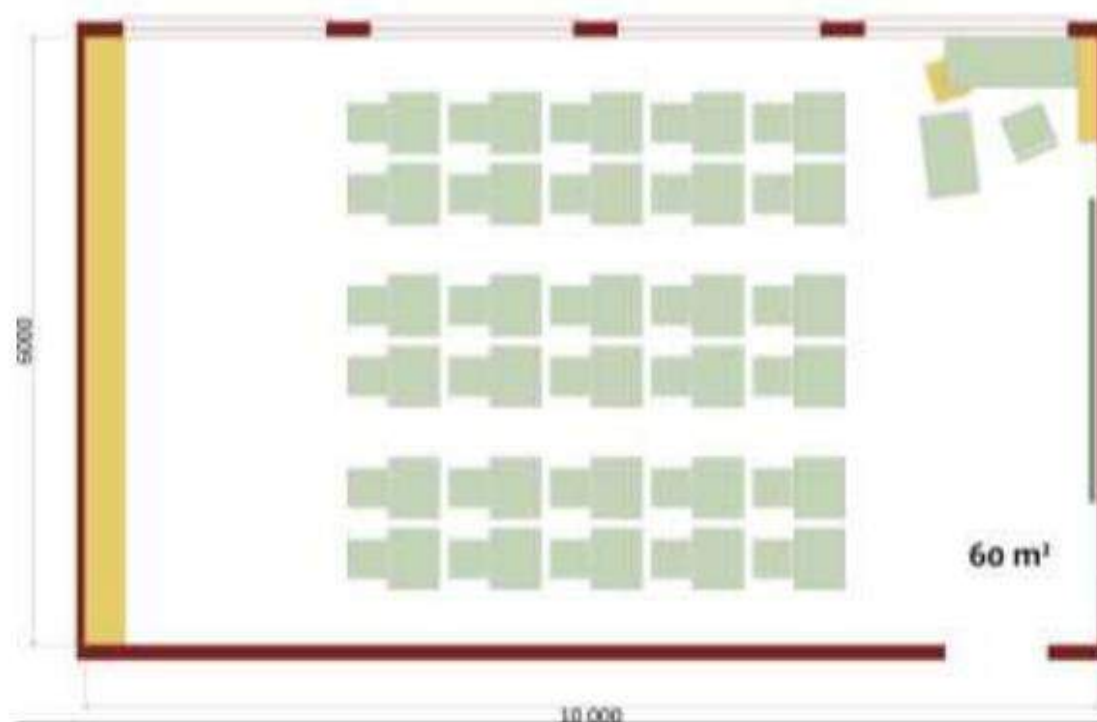

Рис. 2. Задня стінка: 1 — шафа для експонатів виставки учнівської творчості, 2 — шафа для проєкційної апаратури, 3 — шафа для роздаткового матеріалу, 4 — шафи для таблиць.

[294].

Додаток АВ
План рядно-фронтальної організації класу

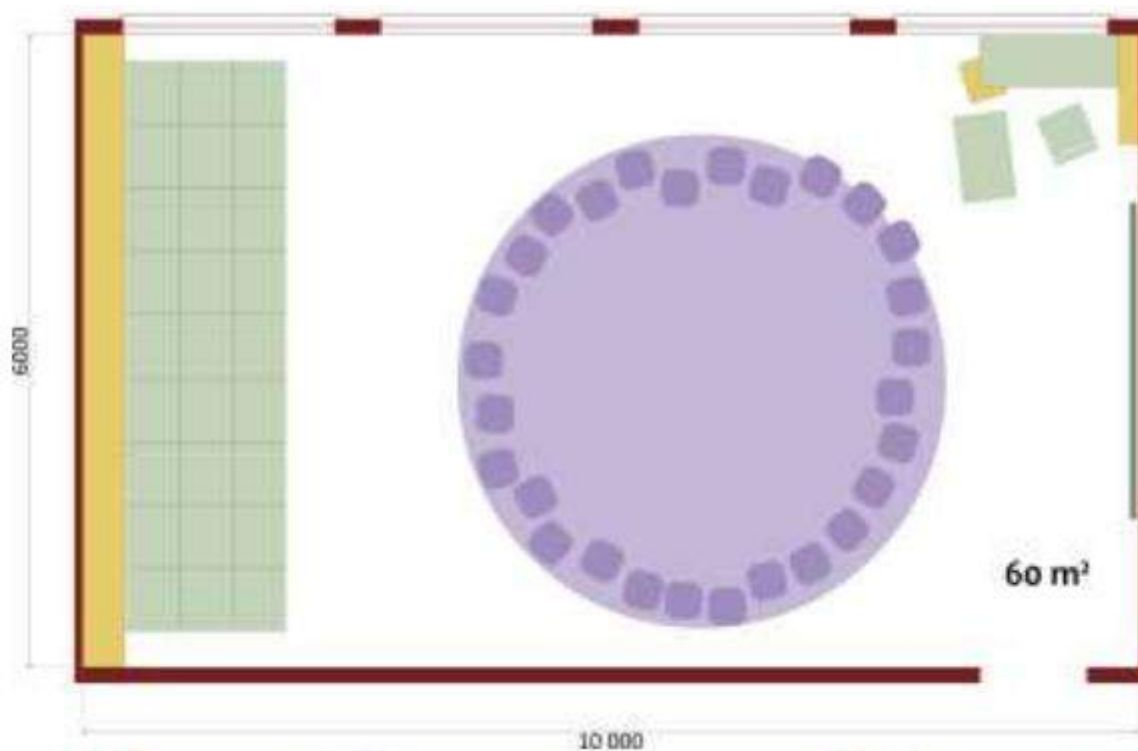
[136, с. 133].

Фото рядно-фронтальної організації класу

[Фото з відкритих джерел інтернету].

План гнучкої організації класу

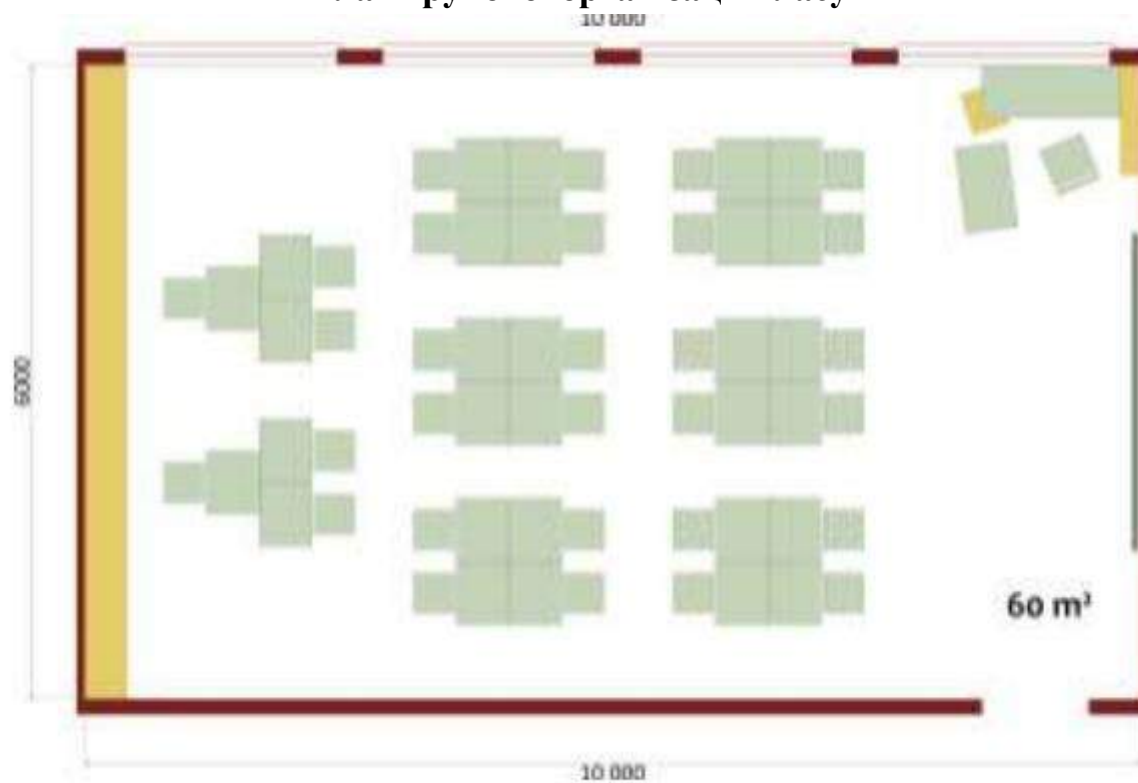
[136, с. 133].

Фото гнучкої організації класу

[321].

План групової організації класу

[136, с. 133]

Фото групової організації класу

[62].

Додаток АГ
Фото класної кімнати НУШ

[194].

Додаток АД

7 навчальних зон, які повинні бути у кожному класі НУШ

ЗАПРОПОНОВАНЕ ЗОНУВАННЯ:

- Відкриттів
- Новин
- Матеріалів
- Комунікативна
- Тематична
- Зона Вчителя
- Зона Тиші

ЗОНА ВІДКРИТТІВ

Що там може бути:

- Фотоапарат
- Розвиваючі ігри (шахи, шашки, пазли-головоломки, тощо)
- Маршрутні ігри
- Ламінатор
- Моделі
- Матеріали для творчості
- Бібліотечна поличка

ЗОНА НОВИН

Тут повинно бути все, що пов'язано з невербальним спілкуванням:

- класний куточок
- Інформація про дні народження, свята.
- Куточок чергових
- Списки завдань
- Планування шкільного часу
- Розклад уроків
- Плани позашкільних заходів
- Календар
- Дошка об'яв
- Опитування

ЗОНА МАТЕРІАЛІВ

Що там може бути:

- Канцелярія (папір, ножиці, ручки, олівці тощо)
- Творчі матеріали (фарби, пластилін)
- Побутові (рушники, засоби для чистки та дезинфікуючі)
- Матеріали для навчання (тубуси, карти, таблиці, дидактичний матеріал, довідник тощо)

КОМУНІКАТИВНА ЗОНА

Для чого існує:

- Колективне розв'язування проблем
- Проведення заходів
- Обговорення та закріплення пройденого матеріалу
- Розмов для підвищення духу та єдності

ТЕМАТИЧНА ЗОНА

Що може бути:

- Портрети
- Тематичні інструменти
- Тематичні книги та ігри
- Таблиці, стенди та друковані матеріали

ЗОНА ВЧИТЕЛЯ

- Стіл посеред кімнати
- Фотографії,
- Сувеніри від учнів
- Улюблена квітка в вазі чи горщику
- Настільний крафтовий календар,
- Пісочний годинник
- Сертифікати про підвищення кваліфікації,
- Дипломи вчителя.

ЗОНА ТИШІ

Примірне обладнання:

- Ліжко чи кушетка
- Запасна парта
- Навушники

[1].

Додаток АЕ
Парта НУШ

[216].

Додаток АЖ

**Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження
Примірного переліку засобів навчання та обладнання навчального і
загального призначення для навчальних кабінетів початкової школи»**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАКАЗ13 02 20 18 р.

м. Київ

№ 134

Про затвердження Примірного переліку
засобів навчання та обладнання
навчального і загального призначення для
навчальних кабінетів початкової школи

Відповідно до пункту 8 Положення про Міністерство освіти і науки України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630, та з метою урахування положень Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р,

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити Примірний перелік засобів навчання та обладнання навчального і загального призначення для навчальних кабінетів початкової школи, що додається.
2. Визнати таким, що втратив чинність, наказ Міністерства освіти і науки України від 05 квітня 2006 року № 264 «Про затвердження Базового переліку засобів навчання та обладнання навчального і загального призначення для навчальних кабінетів початкової освіти».
3. Управлінню адміністративно-господарського та організаційного забезпечення (Срко І. А.) зробити відповідну відмітку у справах архіву.
4. Контроль за виконанням цього наказу покласти на заступника Міністра Хобзея П. К.

Міністр

Л. М. Гриневич

Затверджено
Наказ Міністерства освіти і науки України
від 13.08.2018 р. № 1374

Примірний перелік засобів навчання та обладнання навчального і загального призначення
для навчальних кабінетів початкової школи

№ з/п	Найменування засобів навчання та обладнання	Кількість	Примітка
Обладнання загального призначення			
1.	Комп'ютерне обладнання		
	Інтерактивний проектор, ноутбук *	Д	
	Планшет /нетбук*	Ф/К	
	Багатофункціональний пристрій - принтер, сканер, копій	Д	1
	Витратні матеріали для БФД: - набір чорнила (чорне), - набір чорнила (кольорове), - папір багатофункціональний офісний		2 2 10 x 500
	Флеш-накопичувач	Д	1 (не менше 128 ГБ)
	Ламіновальний апарат	Д	1
	Витратні матеріали для ламіновальника: - плівка для ламінування		A4 не менше 1 пачки A5 не менше 1 пачки
	Документ-камера*	Д	1
	Мультимедійні (цифрові) навчальні програми, комп'ютерні ігри, що відповідають вимогам та тематичні навчальних програм початкової школи	Д	Рекомендовані МОН до використання
	*Відповідно до технічних характеристик, затверджених Міністерством освіти і науки України		
2.	Пристосування		
	Дошка аудиторна магнітно-крейдова стаціонарна	Д	1
	Дошка аудиторна магнітно-маркерна стаціонарна/мобільна	Д	1
	Дошка хоркова	Д	1
	Акcesуари та витратні матеріали до дошок: - набір маркерів з тримачем, - набір магнітів, - губка для витирання, - засіб для чищення дошки - набір кольорової крейди		
	Екран для проєкції	Д	
	Навушники з мікрофоном	К	
	Фліпчарт папір для фліпчарта	Д	2
3.	Меблі		
	Стіл учнівський односторонній	К	
	Стіл учительський		1
	Стілець учнівський	К	
	Стілець для вчителя		1
	Відкриті шафи для зберігання засобів навчання	Д	За потребою, відповідно до площі приміщення
	Контейнери для роздаткового матеріалу	Д	Відповідно до кількості учнів у класі
Мовно-літературна освітня галузь			
1.	Друковані засоби навчання		
	Комплект для навчання грамоти / письма (на магнітах): - український алфавіт (друковані й рукописні літери, великі і малі); - алфавіт мов національних меншин (друковані й рукописні літери, великі і малі); - порівняльні таблиці алфавітів української мови та мов	Д	

	національних меншин; - зразки каліграфічного письма букв українського алфавіту та мов національних меншин (великих і малих) та їх з'єднання; - зразки з'єднана буква (нижнього, середнього, верхнього); - вимоги до правильної постанови під час письма та користування письмовим приладдям		
	Набори для навчання грамоти та читання: - каси букв та складів; - набір графічного позначення мовних одиниць (звуки, склади, слова); - віяло; - розрізна азбука	Д+Ф Д+К К Ф	
	Набір таблиць: - вправи для збільшення кута зору, поля читання, - вправи для формування навичок читання	Д	
	Набір таблиць до основних розділів граматичного матеріалу відповідно до програми з української мови, читання та мов національних меншин	Д	
	Набори (комплекти) сюжетних та предметних малюнків (для розвитку мовлення, словникові слова та їх написання, до казок) відповідно до вимог змісту програмового матеріалу (по класах)	Д+Ф	
	Словники з української мови та мов національних меншин, в тому числі ілюстровані: - орфографічний; - тлумачний; - синонімів; - антонімів; - перекладний	Д+Ф	
	Репродукції картин, ілюстрації до творів, відповідно до тематики та видів діяльності, передбачених стандартом початкової освіти та навчальною програмою початкової школи	Д	
	Портрети українських, зарубіжних письменників та поетів, а також тих, що писали мовами національних меншин відповідно до вимог навчальних програм з української мови та мов національних меншин	Д	
	Бібліотечка дитячої літератури (дитяча художня література, дитячі енциклопедії, довідники, журнали, газети тощо)	Д	
	Набір настільних розвивальних ігор: - мовне лото, доміно; - літературне лото, доміно; - ребуси, головоломки	Ф	
Іншомовна освітня галузь			
1.	Друковані		
	Набір таблиць (для мов, що вивчаються) на магнітах: - алфавіт; - транскрипційні знаки; - граматичні, до розділів граматичного матеріалу, передбаченого програмою початкової школи; - календар	Д	
	Демонстраційний набір букв на магнітах (англійська, німецька, французька, іспанська тощо)	Д	
	Каса букв та буквосполучень віяло	Д+Ф К	
	Набори тематичних, сюжетних, предметних малюнків (картинок), відповідно до тем програмового матеріалу, передбачених програмою початкової школи	Д	
	Словники перекладні, в тому числі ілюстровані	Г	
	Карти: - географічна карта Європи;	Д	

	- географічна карта країни, мова якої вивчається		
	Настільні (лото, доміно, кубики) розвиваючі ігри мовою, що вивчається	Д+П	
	Комплекти для рольових ігор, іграшок, відповідно до тем програмового матеріалу, передбачених програмою початкової школи	Д+П	
Математична освітня галузь			
1.	Друковані		
	Набір таблиць (в тому числі магнітні, пап'єрні): - зразки каліграфічного письма цифр та знаків; - ознаки, властивості, відношення предметів; - розташування у просторі і на площині; - лічба (кількісна, порядкова); - нумерація чисел, склад числа; - дії над числами, взаємозв'язок дій над числами; - таблиці множення; - закони та властивості арифметичних дій; - математичні вирази; - рівняння; - геометричні фігури, геометричні тіла та їх властивості; - величини та їх одиниці; - задачі, типові задачі, опорні схеми; - до основних тем навчального матеріалу, відповідно до програми початкової школи	Д	
	Набори карток (в тому числі на магнітах або ін.): - для лічби та усного рахунку від 0 до 100; - склад числа; - для математичних догадок; - ілюстрації до типових задач; - демонстраційний набір знаків на магнітах - лічильний матеріал (набір Кюйзенера, пластикові геометричні фігури тощо)	Д+К Д+К Ф Ф Д Д+Г	
	Числова лінійка : - від 0 до 100 з набором карток до неї (десятками, одиницями, чисті); - від 0 до 1000 з набором карток (сотнями, десятками, одиницями, чисті)	Д	Не менше 2 м, з можливістю кріплення карток і писемна маркером
	Квадрат сотенний (математичний куб)	Д	Не менше 10 см x 10 см
	Комплекти роздаткові для: - лічби (0 - 1000); - визначення складу числа	К	Планшети, бусини, фішки двосторонні
	Настільні логіко-розвиваючі ігри	Г	
2.	Інструменти		
	Контрольно-вимірвальні: - метр навчальний з кольоровою шкалою; - метр дерев'яний з сантиметровим діленням; - трикутники (45° , $30^\circ - 60^\circ$) - циркуль; - рулетка (на менше 1 м) - лінійка (не менше 15 см)	Д Д Д+К Д+К Д Д+К	
3.	Моделі		
	Набір моделей геометричних фігур	Д+Г	
	Демонстраційний набір моделей геометричних тіл	Д	
	Набір моделей геометричних тіл та фігур (дерев'яні / пластикові)	Г	
	Модель демонстраційного механічного годинника (24 години, година, хвилинка, секундна стрілка)	Д	
	Модель механічного годинника (24 години, година, хвилинка, секундна стрілка) для учня	Г	

4.	Прилади і пристосування		
	Набірне / Магнітне полотнище	Д	
	Каса цифр та лічильного матеріалу на магнітному кріпленні (предметні картки, геометричні фігури)	Д	
	Контрольно-вимірвальні: - терези демонстраційні з набором важків, - терези з набором важків - набір годинників пісочних (1, 2, 5 хв); - термометр; - спідометр; - набір мірного посуду (пластиковий)	Д Г Г Д Д Г	
	Математичний планшет з набором цифр та математичних знаків	Г	
	Танграм	Г	
	Магнітний прилад «Частки та дробів»	Д+Г	
	Навчальний набір грошових знаків	Г	
	Абакус	Д	
	Дадактичне приладдя (логічні блоки Дьєнша, розвивальні ігри Воскобовича (різні види), предмети зростаючої, арифметичні іграти тощо)	Г	
	Набір настільних розвивальних ігор: - шахи, шашки - маршрутні ігри - розрізні шашки/картинки - головоломки тощо		
Природнича освітня галузь			
1.	Друковані		
	Карти стіни: - фізичні (світу, півкуль, України, області) - політична світу, адміністративно-територіальна України - тематичні (природні зони, корисні копалини, рослинний та тваринний світ, природо-заповідний фонд, історико-етнографічна, народні промисли) карти України	Д	
	Комплекти таблиць: - Земля - Нежива природа - Жива природа - Система органів тіла людини - Охорона природи - Пори року - Праця людей	Д	Відповідно до основних тем програми початкової школи
	Календар природи	Д	
	Набори плакатів відповідно до тем навчального матеріалу, передбачених програмою початкової школи	Д	
2.	Об'єкти натуральні		
	Гербарій: - Дикорослі, культурні рослини - Рослини природних зон України - Лікарські, отруйні рослини - Бур'яни	Д+Г	
	Колекції: - Гірські породи - Корисні копалини та продукти їх переробки - Насіння та плоди (овочевих, зернових, прядивних, плодово-ягідних, квітково-декоративних культур) - Розвиток комах - Ґрунти - Морське дно	Д+Г	

3.	Моделі		
	Глобуси: - Фізичний (Ø від 300мм) - Політичний - Телурій	Д	
4.	Муляжі		
	Набори: - Фрукти - Овочі - Коренеплоди - Гриби (їстівні та отруйні) - Тварини	Г	
5.	Прилади і пристосування		
	Термометр (зовнішній, кімнатний)	Д	
	Компас шкільний	К	
	Мікроскоп шкільний	Д	
	Лупа ручна шкільна	К	
	Банка пластикова з кришкою-дупою	Г	
	Секундомір	Д	
	Рулетка, штур мірний (10 м)	Г	
	Магніт смуговий	Ф	
6.	Інвентар		
	Набір лабораторний демонстраційний (штатив, мірна склянка, лійка, набір фільтрів круглих, пінцет/зжик, мірний циліндр, піпетка, промивач, планшет для дослідних зразків)	Д	
	Набір лабораторний (піпетки, планшет для дослідних зразків, чашка Петрі, посуд для зберігання дослідних зразків з кришкою, пробірки мірні з кришкою, поліетиленові пакети із зіп-локом)	Г	
	Господарський (садовий інструмент, відро, лійка)	Ф	
	Ентомологічний сачок	Ф	
Технологічна освітня галузь			
1.	Дружовані		
	Таблиці загальних тем (організація робочого місця, правила безпеки на уроці, правила користування окремими інструментами, екологічне ставлення до використання матеріалів)	Д	
	Набір таблиць відповідно до основних тем навчального матеріалу програми початкової школи	Д	
	Набір технологічних карт відповідно до основних тем навчального матеріалу програми початкової школи	Д	
	Альбоми демонстраційні та роздаткові відповідно до основних тем навчального матеріалу програми початкової школи	Д+Г	
2.	Об'єкти натуральні		
	Колекції відповідно до основних тем навчального матеріалу - Порода деревини; - Види тканин та ниток, зразки сировини для їх виготовлення; - Види паперу; - Витинанки; - Писанки; - Народні ремесла тощо	Д+Г	
3.	Прилади та приладдя		
	Посуд (столовий, чайний, кавовий, об'єкти сервірування)	Д	
	Набори для колективної творчості (різні види)	Ф	
4.	Інструменти		
	Конструктори для вивчення різних конструкцій та механізмів	Д+Ф	
	Набір інструментів, приладів та пристосувань для догляду за кімнатними рослинами	Г	
	Ігрові набори для конструювання з різними способами з'єднання деталей (50-100 елементів і більше)	Г	

Інформатична освітня галузь			
1.	Друковані засоби навчання		
	Роздруківки плашети клавіатури паперові (картонні)	Ф	
	Дидактичний матеріал для моделювання алгоритмів	Ф	
Соціальна і здоров'язбережна освітня галузь			
1.	Друковані засоби навчання		
	Комплекти таблиць: - Будова тіла людини - Здоров'я людини - Корисні і шкідливі звички - Фізична складова здоров'я - Правильне харчування - Здоровий спосіб життя - Особиста гігієна школярів - Соціальна складова здоров'я - Безпека життєдіяльності - Правила поведінки в природному, техногенному та соціальному оточенні - Безпека на дорозі - Небезпечні тварини	Д	
	Алтечка медична	Д	
	Килимок для занять на вулиці (дитячий хармат)	К	
	М'які крісла-мішки	Г	
	Набір дорожніх знаків	Д	
Громадянська та історична освітня галузь			
1.	Друковані засоби навчання		
	Символи держави	Д	
	Таблиці та плакати - до пам'ятних дат (подій) держави, традицій і свят народу; - охорони природи і довкілля; - портрети історичних осіб, політичних діячів, визначних постатей; - ілюстрації історичних пам'ятників, архітектурних споруд, пам'яток культури, об'єктів культурно-історичної спадщини рідного краю, України; - ілюстрації предметів народно-ужиткового побуту	Д	
2.	Об'єкти натуральні		
	Предмети побуту українського народу		
	Предмети символіки українського народу, інших народів (за необхідності, враховуючи різноманітність національного складу дитячого колективу)		
Мистецька освітня галузь			
1.	Друковані засоби навчання		
	Таблиці: - репродукції картин художників; - зразки різних видів мистецтва; - з кольорознавства; - з основних тем навчального матеріалу відповідно до програми початкової школи	Д	
	Набори технологічних карт-схем послідовного виконання завдань відповідно до програмового матеріалу початкової школи	Д+Ф	
2.	Моделі та муляжі		
	Гіпсові фігури геометричних тіл	Д	
	Фігури людини і тварин з рухомими частинами (пластикові)	Д	
3.	Прилади та пристосування		
	Камертон	Д	
	Метроном	Д	
	Набір магнітних потних знаків	Д	

Додаток АІ

10 можливостей оформлення стін класної кімнати

Мрій та Дій!	Стіна – джерело натхнення і мотивації		- наявність фраз та образів, які мотивують учнів і нагадують, що «Все в їхніх руках!»
Стіна – місце для трансляції знань і цінностей			- інформація оформлена в рамках простору, несвідомо запам'ятовується краще
3 КЛАС 4 КЛАС	Стіна – носій навігацій		- шпала система навігації, яка показує, що і де знаходиться, але її слід реалізувати як яскравий елемент оформлення
Стіна формує образ школи та її бренд			- індивідуальність, цінності та принципи школи, які необхідно донести до аудиторії
	Стіна – місце спілкування		- місце для взаємного спілкування (пошук учасників для спільного проекту, учнівські оголошення)
Стіна довідкової інформації			- об'ємна карта міста/ ОТГ/ району/ області на якій розміщено нагадування про те, як цікаво можна провести свій вільний час
арного настрою на весь день	Стіна створює настрої		- розміщення об'єктів або образів, які викликають усмішку, налаштовують людину на позитивний лад
Стіна – це місце для виставки			- виставка фото, художніх робіт учнів з якісним оформленням, яка притягує загальну увагу
	Стіна вражає і поряд з нею всі фотографуються		- змінна стіна-фотозона, креативно і незвично оформлена
Стіна будить уяву			- простір оформлений образами та кольором, які б дали можливість учням придумувати, уявляти, відчувати неймовірні історії

Додаток АК

Список опублікованих праць за темою дисертації Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Петренко І. Ф. Внесок лікаря-гігієніста Ф. Ф. Ерісмана (1842–1915) в організацію освітнього простору класної кімнати. *Інноватика у вихованні*. 2019. Вип. 9. С. 345–352. URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/147>
2. Петренко І. Ф. Василь Сухомлинський про класну кімнату як про важливу складову освітнього середовища. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 45–48. URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/21>
3. Петренко І. Ф. Ергономічний підхід до формування простору класної кімнати початкової школи: теоретичний аналіз проблеми. *Інноватика у вихованні*. 2020. Вип. 11 Том 1. С. 214–220. URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/259>
4. Петренко І. Ф. Організація шкільних приміщень і простору класних кімнат початкових шкіл на українських землях (кінець XIX – початок XX ст.) *Історико-педагогічний альманах*. 2020. Вип. 1. С. 11–18. URL: <http://ira.udpu.edu.ua/article/view/217295>
5. Петренко І. Ф. До питання про організацію простору класних кімнат в церковнопарафіяльних школах українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.). *Нова педагогічна думка*. 2020. № 4. С. 74–78. URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/258>
6. Павелків Р. В., Петренко І. Ф. Педагогічні підходи до формування освітнього простору: теоретичний аналіз проблеми. *Інноватика у вихованні*. 2021. Вип. 13. Т.1. С. 39–49. URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/371>

Статті у наукових виданнях інших держав

7. Petrenko I. Modern approaches to creating a safe space for children: educational security projects in Ukraine. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy Naukowe*. nr 41(4)/2021 p. 73–81. URL: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/154521/edition/114025/content>

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Петренко І. Ф. Класна кімната як складова освітнього простору: актуалізація проблеми. *Теоретичні та практичні аспекти формування освітнього простору навчального закладу: світовий та вітчизняний вимір*: тези доповідей міжнародної наукової конференції. Львів: ЛНУ імені

- Івана Франка, 2019. С. 159–160. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/Zbirnyk-tezy.pdf>
9. Петренко І. Ф. С. Г. Карпенчук про роль особистості педагога у формуванні освітнього простору. *Виховання особистості в контексті реформування української школи і розвитку педагогічної науки (пам'яті професора С. Г. Карпенчук)*: Електронний збірник матеріалів II Регіональної науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ. 2019. С. 61–65. URL: https://drive.google.com/file/d/1CaUUJ4C0HJ5-oYAKwAHbMjT4pAo3Cxx_/view
 10. Петренко І. Ф. Матеріали регіональних учительських з'їздів як джерело вивчення питання про облаштування класних кімнат (60–80-ті рр. XIX ст.). *Регіональні виміри розвитку освітнього простору в Україні*: зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 23 жовтня 2019 р. Київ: [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2019. С. 28–29. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/Regionalism_2019.pdf
 11. Петренко І. Ф. Змістове наповнення поняття «освітній простір»: теоретичний аналіз. *Сучасна парадигма неперервності розвитку вищої школи в умовах трансформації освітнього простору*: електронний збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ. 2020. С. 91–94. URL: <https://drive.google.com/file/d/14Y1CHx6FRGRqYjQSBpNRmx7Xv3B-Y9yF/view>
 12. Петренко І. Ф. Педагогічно-ергономічні умови до формування простору класної кімнати в структурі діяльності початкової школи. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих науковців. Рівне: РДГУ. 2020. С. 186–187. URL: <http://rshu.edu.ua/images/nauka/CollNOSOM2020.pdf>
 13. Петренко І. Ф. Середовищний підхід до вивчення феномена класної кімнати в історії освіти. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій*: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 21 жовтня 2020 р. Київ: ДНПБ, 2020. С. 39. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Doslidnytski_pidkhody_do_istoryko-pedahohichnykh-rozvidok-2020.pdf
 14. Петренко І. Ф. Інклюзивний підхід до формування простору класної кімнати. *Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Умань, 22 квітня 2021 р. Умань: Візаві, 2021. С. 71–73. URL: <https://drive.google.com/file/d/1umTbFGur718j2i1dcJ8PFtD8bu7cgS0Q/view>

15. Petrenko S., Petrenko I. Formation of primary school classroom space in the convention of the COVID-19 pandemic. *The VII International Science Conference «Modern science and practice»*, March 26 – 27, 2021, Boston, USA. P. 54–55. URL: <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2021/03/VII-Conference-Modern-science-and-practice.pdf>

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

16. Петренко І. Ф. Ігрові фільми як історико-педагогічне джерело вивчення шкільного життя. *Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)*: зб. матеріалів Всеукр. наук.- практич. семінару, м. Київ, 15 травня 2019 р. Київ: [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2019. С.75–76. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2019/07/Forms_of_representation_of_sources_2019_25_06.pdf
17. Петренко І. Ф. Сутність і змістове наповнення поняття «педагогічні підходи». *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 19 травня 2021 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. С. 59–60. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/Conceptual_and_terminological_apparatus_2021.pdf
18. Петренко І. Ф. Енциклопедичні статті як джерела інформації в біографічному дослідженні з історії освіти: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, м. Київ, 20 травня 2022 р. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 62–63. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/Pedagogical_biography_and_biography-2022.pdf
19. Петренко І. Ф. Вимоги до формування безпечного простору шкільної кімнати початкової школи у контексті концепції Нової української школи. *W trosce o rozwój i bezpieczeństwo dziecka we współczesnym świecie. aspekty społeczno-prawne*, редакція naukowa Anna Pawlak, Beata Skwarek, Justyna Stadniczenko, Oksana Petrenko, Wydawnictwo Collegium Witelona Uczelnia Państwowa, Legnica 2022. С.217–226. URL: <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/22264>

Додаток АЛ
Відомості про апробацію результатів дисертації
Петренко Інни Федорівни
«Формування простору класної кімнати початкової школи України
(кінець XIX ст. – 1991 р.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Основні положення та результати дисертаційної роботи представлено в доповідях на наукових, науково-практичних конференціях та семінарах різного рівня, зокрема:

Міжнародних:

1. Міжнародна конференція «Теоретичні та практичні аспекти формування освітнього простору навчального закладу: світовий та вітчизняний вимір» (м. Львів, 24-25 жовтня 2019 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

2. XIII Міжнародна науково-практична конференція «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (м. Рівне, 2020 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

3. V Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (м. Харків, 31 березня – 2 квітня 2021 р.). Форма участі – виступ.

4. VII International Science Conference «Modern science and practice» (Boston, USA, March 26 – 27, 2021). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

5. Українсько-польський семінар «Establishment and Development of Axiological Pedagogy: issues, prospects» (м. Рівне, м. Жешув, Польща, 2 липня 2021 р.). Форма участі – виступ.

6. IX Міжнародні і XXVIII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю. Розмірковуємо про художньо-емоційний світ дитинства» (м. Ужгород, 24 вересня 2021 р.). Форма участі – виступ.

7. IV Міжнародна наукова конференція «Турбота про розвиток і безпеку дитини – соціально-правові аспекти» (м. Рівне, 19 листопада 2021 р.). Форма

участі – виступ, публікація матеріалів. Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

8. XXIV Міжнародна науково-практична онлайн конференція «Теорія і практика професійної підготовки майбутніх фахівців до інноваційної діяльності» (м. Житомир, 25-26 листопада 2021 р.). Форма участі – виступ.

Всеукраїнських:

9. XXVI Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: методична спадщина педагога в контексті ідей Нової української школи» (м. Рівне, 27 вересня 2019 р.). Форма участі – виступ.

10. Всеукраїнський науково-методологічний семінар з історії освіти «Регіональні виміри розвитку освітнього простору в Україні» (м. Київ, 23 жовтня 2019 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

11. Всеукраїнський науково-практичний семінар «Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)» (м. Київ, 15 травня 2019 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

12. Всеукраїнський науковий круглий стіл з міжнародною участю «Педагогіка серця у вимірах XXI століття» (м. Хмельницький, 2019 р.) Форма участі – виступ.

13. Всеукраїнська конференція «Сучасна парадигма неперервності розвитку вищої школи в умовах трансформації освітнього простору» (м. Рівне, 26-28 березня 2020 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

14. V Всеукраїнський науково-методологічний семінар з історії освіти «Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій» (м. Київ, 21 жовтня 2020 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

15. XXVII Всеукраїнські педагогічні інтернет-читання «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю. Ідеї Василя Сухомлинського крізь призму сучасних освітніх практик: набутий досвід і перспективи» (м. Київ-Рівне-Бровари, 30 вересня 2020 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

16. III-я Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти» (м. Умань, 15 жовтня 2020 р.). Форма участі – виступ.

17. Всеукраїнська науково-практична конференція «Профорієнтація серед учнівської молоді в умовах інклюзивної освіти» (м. Умань, 15 квітня 2021 р.). Форма участі – виступ.

18. Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери» (м. Умань, 22 квітня 2021 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

19. IV Всеукраїнська науково-методична конференція з міжнародною участю «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти» (м. Умань, 22 квітня 2021 р.). Форма участі – виступ.

20. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «В. О. Сухомлинський і освіта XXI століття: соціальні, педагогічні та психологічні виміри» (м. Миколаїв, 23 вересня 2021 р.). Форма участі – виступ.

21. Науково-методологічний семінар з історії освіти «Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи» (м. Київ, 19 травня 2021 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

22. XI Міжнародні і XXVIII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю. Розмірковуємо про художньо-емоційний світ дитинства» (м. Ужгород, 24 вересня 2021 р.). Форма участі – виступ.

23. Круглий стіл «Побут сільського школяра в доробку Василя Сухомлинського» (м. Київ, 19 жовтня 2021 р.). Форма участі – виступ.

24. XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Наука. Студентство. Сучасність. Практико-орієнтований підхід до розвитку педагогічної та соціальної освіти в міждисциплінарному дискурсі» (м. Миколаїв, 26 травня 2022 р.). Форма участі – виступ.

25. VI Всеукраїнський науково-методологічний семінар «Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі» (м. Київ, 20 травня 2022 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

26. Круглий стіл «Будівлі й класні кімнати в школі Василя Сухомлинського крізь призму історії та сьогодення української освіти» (м. Київ, 26 жовтня 2022 р.). Форма участі – виступ.

Регіональних:

27. II Регіональна науково-практична конференція «Виховання особистості в контексті реформування української школи і розвитку педагогічної науки (пам'яті професора С. Г. Карпенчук)» (м. Рівне, 17 жовтня 2019 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

28. Звітні наукові конференції викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне, 2020–2023 рр.). Форма участі – виступи.

Додаток АМ
Довідки про впровадження результатів дослідження
Довідка про впровадження № 1. Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна, тел. (0432) 616-620, факс (0432) 612-812, E-mail: info@vspu.edu.ua код ЄДРПОУ 02125094

02.05.2023 № 06/05

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Петренко Інни Федорівни
«ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРУ КЛАСНОЇ КІМНАТИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ ст. – 1991 р.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Матеріали дисертаційного дослідження Петренко Інни Федорівни на тему «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець ХІХ ст. – 1991 р.)», сформульовані висновки і обґрунтовані перспективи застосування у процесах реформуванні сучасної початкової освіти підтверджують їх значущість у контексті завдань суспільного й соціокультурного розвитку Нової української школи. Саме це визначило ефективність застосування результатів цього дослідження у процесах професійної підготовки майбутніх педагогів на факультеті дошкільної і початкової освіти імені Валентини Волошиної Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Завдяки системному і цілісному розкриттю здобувачкою специфіки формування простору класної кімнати у контексті суспільно-політичних, соціально-економічних та культурологічних чинників у досліджуваній період та ґрунтовній характеристиці теорії і практики облаштування простору класної кімнати в історії вітчизняної початкової школи у досліджуваних хронологічних межах стало можливим оновлення змісту окремих навчальних курсів для майбутніх бакалаврів, магістрів, докторів філософії (PhD) зі спеціальностей 011 Освітні, педагогічні науки, 013 Початкова освіта.

Крім цього викладачі факультету дошкільної і початкової освіти імені Валентини Волошиної застосовують результати здійсненого І. Ф. Петренко дисертаційного дослідження у процесі створення авторських навчальних і методичних посібників. Матеріали дослідження використовуються під час написання кваліфікаційних робіт, у тематичних наукових дослідницьких проєктах, при підготовці доповідей на студентські науково-практичні конференції, семінари тощо.

Результати дисертаційного дослідження І. Ф. Петренко отримали позитивну оцінку викладачів і здобувачів освіти й будуть у подальшому застосовуватися в освітньому процесі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Проректор з наукової роботи

Алла КОЛОМІЄЦЬ

Євген ГРОМОВ (0432) 61-80-72

Довідка про впровадження № 2. Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

вул. Шкільська, 24, м. Миколаїв, 54006, тел.: (0512) 37-88-38, факс: (0512) 37-88-15
E-mail: office@ndu.edu.ua Web: www.ndu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125444

РЧ. 05.1023 № 01-12/01/243 На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Петренко Ірини Федорівни на тему
«Формування простору класної кімнати початкової школи
України (кінець ХІХ ст. – 1991 р.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

У період 2020-2023 рр. у Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського впроваджувалися результати дисертаційного дослідження Петренко Ірини Федорівни «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець ХІХ ст. – 1991 р.)».

У сучасних реаліях функціонування закладів освіти виникає потреба у формуванні такого освітнього середовища, такого освітнього простору, які б були максимально ефективними, безпечними й комфортними для дітей і педагогів. Відтак, актуалізація ідей й підходів до формування простору класної кімнати в історії вітчизняної освіти уможливить реалізацію формули нової школи, грамотну організацію освітнього середовища і освітнього простору Нової української школи.

Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база та категорійно-понятійний апарат дослідження отримали позитивну оцінку викладачів педагогічних дисциплін університету. Матеріали дисертаційного дослідження використовувалися під час вивчення майбутніми педагогами курсів педагогіки, історії педагогіки, школознавства, педагогічного краєзнавства, при написанні кваліфікаційних робіт й ін.

Зважаючи на науковий рівень дисертаційної роботи, актуальність та важливість проблеми, рекомендуємо подальше упровадження представлених напрацювань в освітній процес закладів вищої освіти України.

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри початкової та дошкільної освіти Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (протокол № 12 від 05.05.2023 р.)

Перший проректор

Анатолій ОВЧАРЕНКО

Довідка про впровадження № 3. Житомирський державний університет імені Івана Франка

Міністерство освіти і науки України
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
(ЖДУ)

вул. В. Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008 / факс (0412) 43-14-17
E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
код ЄДРПОУ 02125208

25.04.2023 № 445-2/01

на № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Петренко Інни Федорівни
«Формування простору класної кімнати початкової школи
України (кінець XIX ст. – 1991 р.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Наукові положення дисертаційного дослідження Петренко Інни Федорівни з теми «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.)» упроваджувалися в освітній процес Житомирського державного університету імені Івана Франка упродовж 2020-2023 років.

Важливим завданням сучасного етапу розвитку українського суспільства є створення єдиного освітнього простору, який поєднує освітні системи різного типу й рівня та має на меті забезпечення можливостей рівного доступу громадян до освітніх ресурсів. При цьому виникає потреба у формуванні такого освітнього середовища, такого освітнього простору, зокрема класної кімнати, які б були максимально ефективними, безпечними й комфортними для дітей і педагогів.

Представлений І. Ф. Петренко теоретичний та фактологічний матеріал застосовувався у процесі проведення лекційних, семінарських, практичних занять з навчальних дисциплін педагогічного циклу. Запропоновані авторкою матеріали наукового дослідження сприяли поглибленню знань здобувачів освіти щодо наукових підходів до формування простору класної кімнати початкової школи кінця XIX ст. – 1991 р., критичному осмисленню змін, що відбувалися в освіті упродовж означеного періоду задля розуміння сучасних освітніх перетворень, врахування попереднього досвіду та уникнення помилок при творенні Нової української початкової школи.

Основні теоретичні положення дисертаційної роботи І. Ф. Петренко використовувалися здобувачами вищої освіти під час написання кваліфікаційних робіт з педагогіки, в процесі підготовки наукових розвідок здобувачів та науково-педагогічних працівників.

Результати впровадження матеріалів обговорювалися на засіданні кафедри професійно-педагогічної, спеціальної освіти, андрагогіки та управління (протокол № 13 від 7 квітня 2023 р.). Запропоновані авторкою матеріали отримали позитивну оцінку викладачів і здобувачів освіти та в подальшому використовуватимуться в освітньому процесі Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Проректор з наукової та міжнародної роботи
Житомирського державного університету
імені Івана Франка,
кандидат економічних наук, доцент

Завідувач кафедри професійно-педагогічної,
спеціальної освіти, андрагогіки та управління,
доктор педагогічних наук, професор

Тетяна БОЦЯН

Олена АНТОНОВА

Довідка про впровадження № 4. Рівненський державний гуманітарний університет

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул.Ст.Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 63-42-24, факс (0362) 62-03-56
E-mail: rectorat@rshu.edu.ua, код ЄДРПОУ 25736989

02.05.2023 № 01-12/30

На № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Петренко Ірини Федорівни на тему
«Формування простору класної кімнати початкової школи
України (кінець XIX ст. – 1991 р.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2020-2023 рр. основні положення дисертації Петренко Ірини Федорівни «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.)» апробувалися в освітньому процесі педагогічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету – у процесі розробки і викладання навчальних курсів «Історія педагогіки», «Організація і управління освітнім процесом у початковій школі», «Організація освітнього середовища в НУШ», «Педагогіка новітньої школи», «Теорія і практика сучасної початкової школи», «Освітній процес в історичному вимірі», а також поглиблення знань здобувачів вищої освіти спеціальностей 011 Освітні, педагогічні науки, 013 Початкова освіта про трансформації в системі формування освітнього простору української школи загалом та формування простору класної кімнати (каркас, шкільні меблі, матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення освітнього процесу, речі (знаки, символи, стенди, плакати, стіннівки і т. п.)) зокрема.

Основні теоретичні положення дисертаційної роботи І. Ф. Петренко використовувалися здобувачами вищої освіти під час написання науково-дослідних робіт з педагогічних дисциплін, що уможливило формування мотивації здобувачів вищої освіти до ґрунтовного вивчення історії української школи і педагогіки.

Означені факти дають підстави для позитивної оцінки науково-педагогічного рівня дослідження І. Ф. Петренко та значення його результатів як актуальної вагомої роботи, що сприяє удосконаленню змісту викладання педагогічних дисциплін, поглибленню знань майбутніх педагогів про історію розвитку українського шкільництва та дає змогу усвідомити важливість упровадження позитивного досвіду, що буде корисним за сучасних умов реформування освіти в Україні.

Декан педагогічного факультету
РДГУ

Ректор РДГУ

проф. Сілков В. В.

проф. Постолювський Р. М.

Довідка про впровадження № 5. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2, тел. (04744) 3-45-82, факс (04744)
3-45-82, E-mail: post@udpu.edu.ua УДПУ імені Павла Тичини р/р UA14 820172 0343 12100 22 0000 4420,
банк одержувача Державна казначейська служба України, м. Київ МФО 820172, код 02125639

04.05.2023 № 572/01

Г

Г

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Петренко Інни Федорівни

«Формування простору класної кімнати початкової школи
України (кінець XIX ст. – 1991 р.)»

зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати й висновки здійсненого дисертаційного дослідження Петренко Інною Федорівною на тему «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.)» використовуються в організації освітнього процесу Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Актуальними у контексті удосконалення процесу професійної підготовки майбутніх вчителів початкових класів є матеріали й наукові узагальнення генези формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.), що були екстрапольовані в оновлений зміст навчальних курсів «Історія педагогіки», «Історія початкової освіти», «Організація і управління освітнім процесом в закладах освіти», «Управління освітнім процесом у початковій школі», «Основи дизайну та технологій у початковій школі», що викладаються під час підготовки бакалаврів, магістрів спеціальності 013 Початкова освіта.

Матеріали дисертаційного дослідження використовувалися у процесі створення авторських підручників, навчальних і методичних посібників, у розробці навчальних дисциплін вільного вибору викладачами Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. А також використовувалися під час написання кваліфікаційних робіт здобувачами освіти, у процесі розширення тематики їхніх наукових дослідницьких проєктів, у діяльності гуртків, семінарів і студій.

Важливим у професійній підготовці майбутніх вчителів початкових класів стали провідні положення дисертаційного дослідження Петренко Інни Федорівни щодо набуття ними ґрунтовних знань з врахування вимог до шкільних будівель й формування простору класних кімнат, що містилися в державних документах й були органічно пов'язані з постійним розвитком країни, державною політикою в галузі освіти України, специфікою освітнього процесу, матеріально-технічною базою кожного виокремленого й схарактеризованого дисертанткою етапу. А це забезпечило ефективне формування важливих професійних компетентностей майбутніх вчителів в освітньому процесі Університету як основи їхньої майбутньої професійної діяльності і педагогічної майстерності (протокол кафедри педагогіки та освітнього менеджменту №14 від 13 квітня 2023 року Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини).

0943 Ректор
Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини

проф. Олександр БЕЗЛЮДНИЙ

**Довідка про впровадження № 6. Відокремлений структурний підрозділ
«Дубенський педагогічний фаховий коледж Рівненського державного
гуманітарного університету»**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
**ВІДОКРЕМЛЕНИЙ СТРУКТУРНИЙ ПІДРОЗДІЛ
«ДУБЕНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ
РІВНЕНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ»**
вул. Шевченка, 54, м.Дубно, Рівненська обл., 35600, тел/факс (03656) 3-25-17
E-mail: dpkrtdgu@gmail.com, Код ЄДРПОУ 25737084

від 10.04.2018 № 6 На № _____ від _____

**Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ПЕТРЕНКО Ірини Федорівни
«Формування простору класної кімнати початкової школи
України (кінець XIX ст. – 1991 р.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки**

Основні положення дисертації Петренко Ірини Федорівни «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.)» упроваджувалися в освітній процес Відокремленого структурного підрозділу «Дубенський педагогічний фаховий коледж Рівненського державного гуманітарного університету» під час підготовки майбутніх вчителів початкових класів.

Запропоновані авторкою матеріали наукового дослідження сприяли поглибленню знань майбутніх вчителів початкових класів щодо організації початкової освіти в Україні, критичному осмисленню трансформацій облаштування простору класної кімнати, що відбувалися упродовж кінця XIX ст. – 1991 р.; уможливили розширення кола науково-дослідницької діяльності здобувачів освіти.

Обґрунтовані висновки І. Ф. Петренко про те, що на облаштування простору класної кімнати впливали політичні, економічні та соціокультурні чинники, що були характерні для України з урахуванням науково-педагогічних, ергономічних, антропометричних, гігієнічних й естетичних вимог кожного етапу розвитку освіти й педагогіки, сприяють розумінню сучасних освітніх перетворень, прагнення попереднього досвіду та уникнення помилок при творенні Нової української школи, ефективній організації освітнього середовища і освітнього простору НУШ.

Викладачі циклової комісії психолого-педагогічних дисциплін застосовували матеріали, наукові публікації, презентації з проблеми наукового пошуку І. Ф. Петренко для оновлення змісту лекційних, семінарських, практичних занять, завдань самостійної роботи здобувачів, тематики курсових робіт, завдань на педагогічну практику.

Під час обговорення на засіданні циклової комісії викладачів психолого-педагогічних дисциплін результати дисертації І. Ф. Петренко отримали високу оцінку й рекомендацію до подальшого впровадження в освітній процес закладів освіти України.

Директор коледжу

Валерій БАБАК

Довідка впровадження № 7. Рівненський ліцей «Гармонія» Рівненської міської ради

33022, Україна, м.Рівне, пр. Генерала Безручка, 26
33022, Україна, м.Рівне, вул. Ки. Романа, 16
rg.garmoniya@gmail.com

Телефон (0362)65-17-87
Телефон (0362)65-19-38

*Рівненський ліцей «Гармонія»
Рівненської міської ради*

Вих. №01-24/121 від 01 травня 2023р.

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Петренко Інни Федорівни
«Формування простору класної кімнати початкової школи
України (кінець XIX ст. – 1991 р.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Матеріали й висновки дослідження, викладені у дисертаційному дослідженні Петренко Інни Федорівни на тему «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.)», використовуються при організації освітнього процесу в Рівненському ліцеї «Гармонія» Рівненської міської ради.

Дослідження І.Ф.Петренко спрямоване на актуалізацію позитивного досвіду й обґрунтування нових підходів до формування простору класної кімнати, що уможливить реалізацію формули нової школи, грамотну організацію освітнього середовища і освітнього простору Нової української школи.

Матеріали, вміщені в дисертаційній роботі, дали змогу оптимізувати роботу педагогів ліцею щодо облаштування класних кімнат, ефективної організації їх простору та художнього оформлення класів, сприяли розвитку обізнаності та компетентності педагогів школи в галузі просторової складової освітнього середовища, уможливили створення цілісного, естетично цінного освітнього середовища у приміщеннях класних кімнат для учнів 1–4-х класів. Упровадження позитивних напрацювань минулого сприяло підвищенню гнучкості організації приміщень, впорядкуванню зберігання навчальних матеріалів та особистих речей учнів й учителів, що особливо важливо в умовах обмеженої площі класних кімнат.

Апробовані матеріали становлять як теоретичну, так і практичну значущість для організації простору класної кімнати в умовах реформування освіти в Україні й рекомендовані для подальшого використання.

Директор

Г. Т. Пучко

Довідка про впровадження № 8. Рівненський академічний ліцей «Престиж» імені Лілії Котовської Рівненської міської ради

Рівненський академічний ліцей «Престиж»
імені Лілії Котовської Рівненської міської ради

вул. Данила Галицького, 15 м. Рівне, 33018,
тел./факс (0362) 63-71-81; тел.63-68-45
E-mail: prestizh1992@gmail.com
Web: <http://www.prestizh.rv.ua>
Код ЄДРПОУ 33408716

Від 02.05.2023р. № 122/10-06

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Петренко Інни Федорівни
«Формування простору класної кімнати початкової школи України
(кінець XIX ст. – 1991 р.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати здійсненого дослідження, зокрема схарактеризовані актуальні вимоги й науково-педагогічні підходи до формування простору класної кімнати, як важливого компонента освітнього середовища закладу освіти, у тому числі й в умовах впровадження Нової української школи, викладені в дисертаційному дослідженні Петренко Інни Федорівни на тему «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.)», системно використовуються педагогічним колективом Рівненської класичної гімназії гендерної рівності «Престиж» у процесі організації освітнього процесу.

Застосування матеріалів дисертації забезпечило умови суттєвого удосконалення інтер'єру класних кімнат початкової ланки освіти у Гімназії, де враховано особливості історичного, культурного та сучасного соціального контексту регіонального розвитку освіти у місті Рівне і у державі у цілому. Важливим у роботі Гімназії стало організація простору класних кімнат початкової школи, що сьогодні є відзеркаленням ефективного впровадження результатів здійсненого Петренко Інною Федорівною наукового дослідження, зокрема у дотриманні санітарно-гігієнічних, архітектурних і психолого-педагогічних норм до основних складових цього простору. А це, як підтверджує аналіз діяльності початкової ланки освіти в Гімназії, забезпечило сьогодні збереження цінностей дитинства, вияв обдарувань і талантів дітей, сприяло розвитку творчих здібностей учнів/учениць, за рахунок у першу чергу створення комфортного освітньо-предметного середовища класних кімнат.

Отже, застосування результатів дослідження Петренко Інни Федорівни «Формування простору класної кімнати початкової школи України (кінець XIX ст. – 1991 р.)» в освітній діяльності Рівненської класичної гімназії гендерної рівності «Престиж», сприяло насамперед створенню відкритого для будь-якої дитини молодшого шкільного віку простору класної кімнати, як найбільш ефективного та гнучкого засобу освіти, виховання, розвитку та соціалізації кожного з учнів і учениць.

Директор

Сергій РАЧИНЕЦЬ